

M. T. B. COLLEGE, SURAT

*Manuscripts Library*

No. Ref.  
Ser. 404

Title: *Vidya Parijat*  
*Tribhuvana St. Book*

*Later*



404

विधानपारिजात. तृतीयस्तवक.

Vidhāna Parijatā		Title
Ananta Bhalla		Author
of Nāga deva		Editor
Third Tabaka		Year, Vols.
		Publisher
404		Remarks



404

दुतीयस्तववे प्रथमंशः



॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अविधमस्तु ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ वंदे श्रीमदनंतसंज्ञगिरिपंतुशमी  
 वि० पा० निवासं हरिं विप्रधांतदिवाकरं सुरगुरुं सर्वाथीसिद्धिप्रदं ॥ १ ॥ ब्रह्माश्वसुरं प्रपू  
 १ वकसुराद्यस्य प्रसादासदाप्रारब्धस्य समासीपुरमलं नदं शदेवं परं ॥ २ ॥ लांक्षी  
 राब्धिजाजानितथाब्रह्मादिकान् सुरान् ॥ गणेशविष्णुहर्तारिंदेवं हेमवतीसुतं ॥ ३ ॥ अच  
 तुर्दशसुविद्यासुनिदमाताः शुद्धचक्षुषः ॥ अपरोक्षब्रह्मतत्त्वाजयंति गुरवो मम ॥ ४ ॥  
 श्रुतिसकलरहस्यं विविक्तं यस्य चित्तं मुकुररवविष्णुदेवो यमातिन्यशून्ये ॥ स्वप  
 दविमलं भक्त्या यस्य तुष्टो रमेशो जनकजनकत्वं न दमेनं न तोस्मि ॥ वेदशास्त्रनि  
 धीन्वंदेषि त्वन्नागेश संज्ञितं मम ॥ यत्कृपा मृतसिक्तो ह मम वं भ्राजते ॥ अनंतमदु  
 नामाहं कारावशाखीयतां मुदो भ्रातृकं स्वनिबधेस्मिन् संगृह्णामि यथा मति ॥ श्रीः  
 यस्य स्मरणमात्रेण कर्मसंपूर्णं तामियात् ॥ तं प्रणम्य महाविष्णुमाह्विकं कथयेयुना  
 ॥ न तत्र ब्राह्मे मूर्तं न चोत्थाय चिंतयेदमनो हितं ॥ मिलित्याज्ञवत्कृपादिवचनांदम

स्त  
३

समः

१

चिंतनं विधातव्यं ॥ अत्र ब्राह्मो मूर्तः ॥ स्रयोदियात्प्रागुपां सोमहृत्तः ॥ नादिकाः षड्प  
 चाश्वसुरास्तु चैकाधिकैरुताः ॥ उषाकाको पंचाशदेषः स्रयोदियाः स्मृत इति गगोक्तिः ॥  
 रात्रस्तु पश्चिमो यामौ स्रहृत्तौ ब्राह्म उच्यते इति मनुक्ता वाग्राह्यः ॥ ॥ तत्रोत्थायास्मचि  
 तं तं कोयी ॥ तथा च कर्मपुराणं ॥ ब्राह्मे मूर्तं त्रिष्टयाय धर्ममिच्छं चिंतयेत् ॥ काये  
 त्केशंतदुभूतं ध्यायीते मनोजेश्वरमिव ॥ विष्णुरपि ॥ उत्थायेत्थाय बोद्धव्यं महद्भय  
 मुपस्थितं ॥ मरणव्याधिशोका नां किमद्य निषेतिष्यतीत्याद्यनिष्टस्मरन्निष्टे देवतां  
 स्मरेत् ॥ व्यासः ॥ प्रातस्मरामि भवमी ॥ सिमहर्ति शोये नारायणं गुरु उवाहनमज्ज  
 नामं ॥ ग्रहानिभूतं रवारणमुक्तिहेतुं चक्रायुधं तरुणवारिजप्रज्ञेनेत्रं ॥ प्रातर्नमो  
 मिन्मनुसावचमूर्द्धे पादारविंदयुगलं परमस्य पुंसः ॥ नारायणस्य नरकाणवि  
 स्थस्य संपाराण प्रवणविप्रमराणस्य ॥ प्रातर्नमो मिमज्जातामभयं करंतं प्राकृ  
 सर्वज्ञं कृत्स्नपावभामहेतुं त्रैलोक्ययोगारुवक्रपतिं त्राघिगजेन्द्रद्वारशोकणप्रेश



वि० प० २ मकरोद्धतशंखचक्रः॥ श्लोकत्रयमिदं पुराणं प्रातः प्रातः ठै पेन्नरः लोकत्रयगुरुस्तस्मै  
 इच्छाकामपदं हरिः॥ पाराशरः॥ ब्रह्मा मुरारिस्त्रिपुरांतकारी भानुः॥ शशी भूमिसुतो बुधस्त  
 श्रुं गुं श्रुं श्रुं शानिराहुकेतवः कुर्वंतु सर्वे मे मसुप्रभातं॥ गुरुर्वसिष्ठः कतुरंगिरा  
 श्रमनुः पुलस्त्यः पुलहः सगौतमः॥ रैभ्यो मरीचिमरीचिश्च वनं श्रद्धं कुर्वंतु सन  
 कुमारश्च सनंदनश्च सनातनो व्यासुरिपिं॥ लोच॥ सप्तस्वराः सप्तरसा तलानि कुर्वं  
 तु स०॥ सप्ताहं विः सप्तकलाचलाश्च सप्तर्षयो द्वीपे पवराश्च सप्ताभरादिक्लेत्वा  
 भुवनानि सप्तकुर्वंतु॥ रत्नं प्रभाते परमं पवित्रं पठेत् स्मरेद्वाष्टयुयाच्च तद्वत्॥ दुःस्व  
 पनाशः स्थिरसुप्रभातं भवेच्च नित्यं भगवत्प्रसादात्॥ महाभारतमाख्यातं क्षितिगां  
 च सरस्वतीं॥ ब्रह्मण केशवं चैव कीर्तयन्नावसीदति॥ व्यासं विभीषणं भीष्मं यमं  
 रामं दमं बलिं॥ स्पृष्टे तान् स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नतस्य न स्यति॥ पुराणश्लोको न लोराजा  
 पुराणश्लोको विंयुधिष्ठिरः॥ पुराणश्लोका च वै देही पुराणश्लोको जनार्दनः॥ कर्कोट

कस्य नागस्य दमयंत्या नलस्य च॥ कतुपरास्मिराजर्वः कीर्तनं कलिताशनं॥ अथ अथा  
 माबलि व्यासो हनूमाश्च विभीषणाः॥ कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः॥ सप्तै  
 तान् स्मरन्नित्यं मार्कंडेयमथाष्टमं॥ जीवेद्वर्षं तं सोऽपि सर्वव्याधिविवर्जितः॥  
 अहृत्य द्रौपदीं शीता तारामं उदरीतथा॥ पंचैताः संस्मरेन्नित्यं महत्तुहान्यान  
 बाध्यत इत्यादि पठित्वा भूमिं प्रार्थयेत्॥ तत्र मंत्रः समुद्रवसनैदविपर्वतस्तन  
 मंडिते॥ विष्णुपतिनमस्तुभ्यं पादस्य शंखमस्वमे इति॥ अथ मूत्ररीषोऽसर्गाः॥  
 पाराशरः॥ ततः प्रातः समुत्थाय कुपदिरामूत्रमेव च॥ नैर्ऋत्या मिषु क्षेपमतीत्या  
 भ्यधिकं भुवं॥ अंतर्धायि तृणैर्भूमि शिरः प्रावृत्य वाससा॥ वाचं निघ्न्य पलेन  
 क्षीवनोदासवर्जितः॥ विरामूत्रयोर्वाङ्मिः यमनं हारीतेनाप्युक्तं॥ उच्चरेत्सुने चै  
 व प्रस्त्रावेदं तथा वने॥ स्नाने भोजनकाले च प्रहृमौ न स्पृश्याचरेदिति॥ तथा॥ कृ  
 त्या यज्ञोपवीतं तुष्टुतः कंठलवितं॥ विष्मन्तुं हि कुर्याच्चिदाकरो सिमाहि



वि० प०  
३

नरतिगृहीतोऽपि कर्तो निधानवचनमेकवस्त्रविषयं॥ तदुक्तं शांखायनगृह्ये॥ यद्ये  
वावस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्तो ह्येवाम्बुपुरीषोऽसंगं कुर्यादिति॥ कर्तो विदधिरताः॥ प  
वित्रं दधिरतो कर्तो ह्येवाम्बुपुरीषोऽसंगं कुर्यादिति॥ ॥ मनुः॥ मन्त्रोऽथ रस्यमुस  
मं दिवा कुर्यादुदंश्चुरवः॥ दधिरतामिमुखोरात्रोऽसंध्योऽथ यथादिवेति॥ यदपि  
मनुनैव॥ दद्यापामेधकारे वारात्रावहतिवादिनाः॥ यथा मुखमुखः कुर्यात्प्राणावा  
धानयेषु चेत्सुक्तं तदपिरात्रावहतिवानीहाराद्यं कारजनितदिङ्मोहविषयं ज्ञेयं॥  
शंखः॥ मन्त्रं पुरीषं नो कुर्यात्सोपानकं कथंचना उच्यते मृज्जले कुर्यात्प्रिस्त्रां वं  
मेहनं द्विजः॥ तथा॥ तजर्नीरोप्यस्य यत्कां ब्रह्म गंधियुतां शिरवं॥ भोजने मैथुने  
मन्त्रे कुर्वन्कुर्याद्भुध्यतीति तत्र हे॥ अत्र वज्रं देशानाहमनुः॥ न मन्त्रं पथिकु  
र्वीत न भस्मनि न गोव्रजे त्॥ न फाले ह्येन जले न चित्यां न च पर्वते॥ न जीरादिवा  
यत्तने न वल्मीके न शाडूले॥ न सप्तत्वेषु गतं पुनर्गच्छति नापि स्थितः॥ न नदी

स्त०  
३

रामः  
३

तीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके॥ वाद्यग्निविप्रमादित्यमप॥ पश्यंस्तथैव गां न कदाच  
न कुर्वीत विरामत्रस्य विस्मर्जनमिति॥ न द्यादौ विशेषः स्मृत्यंतरे॥ इवाह स्तं परि  
यज्य मन्त्रं कुर्यात्क्रात्राशये॥ शतहस्तं पुरीषं च तीर्थे न द्यां च तुर्गुणमिति॥ ततोप  
हृष्य विरामत्रं काष्ठेनोपनृणादिना॥ इति परिमृष्टगुदलिं गो गृहीत शिश्नञ्चोति  
ष्टेत्॥ इति विरामत्रोऽसंगीवधिः॥ ॥ अथाशौचं॥ दध्नुः॥ शौचे यत्नः सदा कार्यः  
शौचमलेद्धिजोत्तमः॥ शौचाचारविहीनस्य समस्तानिष्कृताः क्रियाः॥ तत्र दे  
वता गृहवल्मीकमूषकोत्करादिमृद्भिर्नामृदमुद्धतोदकं चादाय वाग्यत उद्धृ  
र्यो दिवा शौचं कुर्यात्॥ रात्रौ चेदधिरता मुखः॥ तदप्युदपात्रं मत्तमन्त्रोऽसर्जनसमर्थ  
हस्ते न धार्यं॥ गोतमः॥ करस्थोदकपात्रस्तु विरामत्रं कुरुते यदि॥ तज्जले मन्त्रसद  
शंखुरापानेन न समं॥ इति॥ मन्त्रसंख्यादिकं माहाशौचकं॥ एका तु मृत्तिकालिंगेति  
स्त्रः सव्यकोरमृदः॥ करद्वये मृद्वयं रस्यान्मृत्प्रमाणा मयोच्यते॥ आपाद्रमितकमात्रा



वि० प०

✓

चमत्रौ चेतुमृत्तिका॥ मत्राचुदिगुं शुक्रैः मैथुने त्रिगुं भवेत्॥ लिङ्गं शौचमिदं  
प्रोक्तं गुदशौचमथोच्यते॥ पंचापाने मृदः स्वेप्यः करवा मेदशस्मेता॥ स्पृशदात  
व्यपुरीषे मृत्प्रमाणाकं॥ अर्द्धप्रसृतिमात्रस्यात्तदर्थं तु ततः परं॥ गुदशौचमिति प्रो  
क्तं पादशौचमथोच्यते॥ एकैकं पादयोर्दद्याद्दस्तयोर्लिङ्गं शौचवत्॥ एतत्प्रोक्तं  
गृहस्थानां दिगुं ब्रह्मचारिणां॥ त्रिगुं स्यादन्नस्थानां यतीनां च चतुर्गुं॥  
यद्विवाविहितं शौचं तदुद्धं निश्चिर्कात्तितां॥ तदुद्धं मातुरे प्रोक्तमातुरस्याद्धमेधनि॥  
स्त्रीशूद्रयोरुद्धमानं शौचं प्रोक्तं मनीषिभिः॥ स्त्रीशूद्रादेरशक्तानां बालानां चोप  
नीतिनां॥ गंधलेपश्च यकरं शौचं कुर्यान्नसंख्ययेति॥ याज्ञवल्क्येऽपि॥ गृहीत  
शिश्नोऽप्ययमभिरभ्युद्धतैर्जलैः॥ गंधलेपश्च यकरं शौचं कुर्यात्तदंतं प्रितः॥  
अत्र गंधलेपश्च यकरं शौचं सर्ववर्णाश्च मितां स्याधारतां॥ मृत्सरव्यानियम  
स्य दृष्टार्थ इति विज्ञाने श्वरः॥ लिङ्गं शौचं पुराकार्यं गुदशौचं ततः स्मृतमिति व

स्त०

३

रामः

✓

चनालिङ्गं शौचानंतरं गुदशौचं दृष्टव्यं॥ गंगातोयेन कृत्स्नेन मृद्भोरैश्च न गोपमैः॥  
भामृत्पोराचरमृत्शौचं भावदुष्टेन शुध्यतीति स्मृते भाविशुद्धिरव्यष्टिता॥ अत्रो  
क्तसंख्यानियमानि क्रमे प्रायश्चित्तमुक्तं स्मृतिरत्नावल्या॥ गायत्र्यष्टशतं चै  
व प्राणायामत्रयं तथा॥ प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तं नियमातिक्रमे सतीति॥ क्वचिदि  
ह्मुस्मरतामेवोक्तं॥ अनुदकमत्र करतो स्पृशेत्तस्नानं व्याहृति होमश्चेति प्राय  
श्चित्तद्वयमिष्योग्यारिजाते उक्तं॥ ततश्चाचमनात्प्राक्कुवामभागे गंडूषान्  
क्षिपेत्॥ तदुक्तमाचारदीपो॥ मत्रपुरीषे भुक्त्यंतरे तः प्रस्त्रवे ता तथा॥ चतुरष्ट  
दिषु दक्षिणं गंडूषैः शुद्धते क्रमात्॥ पुरता सर्वदेवाश्च दक्षिणोपितरस्तथा॥  
कृषयः पृथुतः सर्वे वा मे गंडूषमुत्तुजेदिति॥ इति शौचविधिः॥ ॥ अथाचमन  
विधिः॥ योगीश्वरः॥ अंतर्जनिशुचो देवो उपविष्टोऽरुणः॥ प्राग्वाक् ब्रह्मेतानी  
र्थेनादिजो नित्यमुपस्मरेत्॥ कनिष्ठां दक्षिणं गुह्यं मूलां न्यग्रं करं स्पृशेत्॥ प्रजापति



वि० प०  
५

पितृब्रह्मदेवतीयान्यनुकृमातु॥ करमध्येत्यग्नितीर्थी॥ तेनचप्रतिग्रहं कुर्यात्॥ दक्षि  
णहस्तेमध्येब्राह्मणस्याग्नेपंतीयमाग्नेयेतनप्रतिगृह्णीयादिति वसिष्ठोक्तेः॥ सं  
हतांगुलिना तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु॥ मुहूर्तांगुष्ठकनिष्ठेतु शेषेणाचमनं चरेत्॥  
अत्रैवमिति कर्तव्यता॥ आसने प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा पवित्र्य प्रकृतिस्थं फेन  
बुद्बुदरहितमनुष्ममुदकं संहतांगुलिना दक्षकैरणादायां गुष्ठकनिष्ठिके मुहूर्ता  
शेषे वीक्षितं ब्रह्मतीर्थे न प्राजापयेत् न दैवेन वा त्रिभुवो वापि वेत्तु॥ नयेत्रेता॥ त  
तः त्रिः प्राश्यापोद्धिरुत मृज्य मुख्यमुखमेतान्युपस्पृशेदित्यादिवचनास्तीत्याह स्तो  
प्रक्षाल्योष्ट्रावंतः संकोच्य संहतांगुष्ठमलेनालोमकेन मुखं धिः प्रमृज्य ततो  
हस्तौ प्रक्षाल्य संहतांगुलिमिमुखं स्पृष्ट्वा दक्षमुखं हस्तौ प्रक्षाल्य पादौ शिरश्चा  
भ्युक्षेत्तवा॥ ततः संहतामिस्ति स्थमिरंगुलिमिरास्य मलोमकं प्रदशेत् स्पृष्ट्वा ह  
स्तौ प्रक्षाल्यांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां द्वा रां स्पृष्ट्वा गुह्यानामिकाभ्यां च क्षुषीश्रोत्रं च

स्त०  
३

रामः  
५

स्पृशेत्॥ अंगुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां नाभिं॥ तलेन हृदयं॥ सर्वांगुलीभिः शिरः॥ सर्वा  
ंगुलीभिर्बाहुमूले स्पृशेत्॥ सर्वत्रमध्ये मध्ये हस्ताभ्यामपः स्पृशेत्॥ इदं मुख्या  
चमं॥ अत्र शौचौतु त्रिः पीत्वा हस्तौ प्रक्षाल्य मुख्यमुखं स्पृष्ट्वा रवन्पुपं स्पृशेत्॥ अथ श  
क्तौ त्रिः पीत्वा दक्षौ प्रक्षाल्य श्रोत्रं स्पृशेत्॥ अथ पौराणाचमनं॥ संग्रहे केश  
वात्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्करो॥ द्वाभ्यां मोक्षे च संमृज्य द्वाभ्यां मुन्नाजयेत्ततः  
॥ तथा त्वेकेन मर्धान्तं ततः संकर्षणादिभिः॥ कुक्षौ हृन्नासाक्षिके रान्नाभ्युरः स्कंधका  
न्स्पृशेत्॥ एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्तरायणो भवेदिति॥ आचमनधर्माः॥ अत्रिः॥ ता  
मपात्रस्थिते वापि तथा तोयापात्रस्थिते कुर्वीताचमनं विप्रस्ततः खानिसमात्म  
वेत्तु॥ तदलाभे तु कुर्वीत पात्रधारोदकेन च॥ तथा॥ तावन्नोपस्पृशेद्विप्रो यां वदामेन  
तं स्पृशेत्॥ वामे द्विद्वादशादित्यावरुणास्त्रिदशेश्वरः॥ वर्तते सर्वदा यस्मात्तस्माद्वा  
मेन संस्पृशेत्॥ मन्त्राहृतैस्तु नाचामेनैकपात्याहृतैरपि॥ तथैवाव्रतहस्तेन नाप



वि० प०  
६

रिजात हस्ततः॥ अत्र तोऽनुपनीतः॥ स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनं॥ प्रोटपादौ  
न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृ तर्पणं॥ आसना रूढपादस्तु जान्योर्वाकुर्वीत जंघयोस्तथा॥  
छेतावसाकि कोयश्च प्रोटपादः स उच्यते॥ इति हारीतः॥ मनुः॥ कास्येनायस पात्रेण  
त्रुपुसी सकपित्तैः॥ आचान्तः शतकृत्योपिन कदाचन श्रुयति॥ आर्द्रवासा जलांत  
स्थः शुष्कवस्त्रो बहिस्थितः॥ आचामेद्विपरीतश्चेद्दुश्चिन्तमवाप्नुयात्॥ पीदशेषं  
पीतशेषं शौचशेषं च यज्जले॥ तज्जले रुधिरं स्तुत्यं पर्याग्निकरं विना॥ पर्याग्निक  
रं रामय्यसंभवे द्रष्टुं॥ उदकपरिमाणं माहुर्यो गौश्वराः॥ हृत्कंठतालुगामिस्तु यथासं  
ख्यं हिजातयः॥ शुद्धे रं स्त्री च शुद्धसकृत् स्पृष्टामिरंततः॥ अंततः अतेन तालुना  
स्पृष्टामिरित्यर्थः॥ अथ श्रौताचमनं॥ पराशरः॥ देव्याः पादौ स्त्रिमिः पीत्वा अत्रिगैर्न  
वधा स्पृशत्॥ पुनर्यादिति गायत्र्या शिरोमंत्रैर्द्धिधा स्पृशेत्तूरति॥ अक्षिं गैरापेहि  
ष्ट्यादिभिस्त्रिमिः प्रतिपादौ॥ याकरोति प्रयत्नेन श्रोतमाचमनं हिज॥ अशुद्धासापि

स्त०  
३

रामः  
६

पापिष्टासंपूतो नात्र संशयः इति॥ प्रकाशं तरेणापि॥ आप्यलायनः॥ दक्षिण उपवीथौ  
पविश्य हस्ताववनिज्यत्रिराचामेत्तद्धिः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य यद्विरश्च शुषीनासि  
के श्रोत्रे हृदयं मातुं व्यपयस्स व्यपातो वादं प्रोक्षति॥ यद्विरश्च शुषीनासि के श्रोत्रे हृ  
दयमातुं भते ते तार्थवांतिरसो ब्राह्मणानीति हासान् पुराणा निगाथानां राशं स्त्रीः  
प्रीणातीति॥ संध्यादौ ब्रह्म यज्ञे च होमे देवार्चनं तथा॥ श्रोतमेव हि जैः कार्यमिति  
बोधाय नो ब्रवीत्॥ चोराणामेव वास्मान्तं श्रोतमाचमनं तथा॥ ततस्त्वर्मा कुर्वी  
त यथेष्टं वा विधीयते॥ अथ चमननिमित्तानि॥ हारीतः॥ स्त्रीश्च प्रोक्षिष्यामि भा  
षणे मूत्रपुराणे सगर्दशनि देवतामभिगंतुकाम आचामेत्॥ यमः॥ उत्तीयो दिक्कमा  
चामेदवतीर्य तथैव चेति॥ बृहस्पतिः॥ अधो वायुसमुत्सर्गे आक्रंदे क्रोधसंभवे  
॥ माजरी मूषकस्य शोषहास्ये नृतभाषणे॥ निमित्ते चेषु सवेषु कर्म कुर्वन्नुपस्पृशे  
त्॥ आपस्तंबेपि॥ विप्रो विप्रेणासं स्पृष्ट रुद्धिं न कदाचन आचम्येव तु शुद्धः



वि० प०  
७

स्यादायस्तं वो ब्रवीन्मुनिः॥ मनुः॥ उच्छिष्टेन च संस्पृष्टो द्रव्यरुस्तः कथंचन॥ अनिधायैव त  
द्रव्यमाचांतः श्रुचितामियातु॥ आचामेच्चर्वतो नित्यं मुक्तातां बलचर्वतां॥ ३० द्योविलोमा  
कौस्पृष्टावासां विपरिधाय चेति॥ ॥ अथदिराचमननिमित्तानि॥ ॥ यज्ञवत्क्या॥ स्ना  
त्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते मुक्ता रघोः पस्पृष्टो॥ आचांतः पुनराचामेदा सोऽपि परिधाय च॥  
आचारदीपेऽपि यमः॥ भोजने हवने दाने उच्चारणे च प्रतिग्रहे सध्या त्रयां वृषां नेषु पूर्वप  
श्चादिराचमेतु उदकाभावे सोममध्ये च दक्षिणं कर्णं स्पृशेत्॥ तदा हवृहस्पतिः मिमि  
ते घे सुसर्वेषु दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्॥ आदिसावसवोरुद्रा वायुरग्निश्च धरा॥ वि  
प्रस्य दक्षिणं कर्णं नित्यं तिष्ठति वै यत इति॥ आचमनप्रसंगात् सपवित्राचमने विज्ञे  
षः काव्यते॥ मार्कंडेयः सपवित्रेण हस्तेन कुयादिचमनक्रिया॥ नोऽपि हंत सपवित्र  
तु मुक्तेऽपि हंतुवर्जयेत्॥ सपवित्रत्वं दक्षिणं हस्तस्य ज्ञेयं॥ सव्ये तु त्रिप्रभृति  
कुशाधायि॥ तथा रुकासायनः॥ सव्ये पातौ कुशान् कृत्वा दक्षिणे सपवित्रकः॥

स्त०  
३

रामः  
७

इति गोमिः॥ उभयत्र स्थिते दुर्भेः॥ सभाचमतियो धिजः॥ सोमपातफलं तस्य मुक्ता  
यज्ञफलं लभेदिति॥ हारी तो विज्ञेय माह॥ सव्यापसव्यो कुर्वीत सपवित्रौ करौ बुधः॥  
॥ ग्रंथि यस्य विचित्रस्य नेतेनाचमनं चरेदिति॥ तथा॥ प्रथमं लंघयेत्तद्वितीयं तु न  
लंघयेत्॥ द्वयोस्तु पर्वतो मध्ये पवित्रंधारयेद्बुधः॥ तद्वत्क्षणा माह कोसायनः॥ अनंत  
तर्गमिस्तं साग्रं कौशं द्धिदलमेव च॥ प्रादेशमौ च विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥ हारी  
तः॥ स्नाने दाने जपे हेमे स्वाध्याये पितृ तर्पणे॥ अशून्यं तु करं कुयात्सु वरारिज  
तैः कुशैः॥ चंद्रिकायां यमः॥ करे कटे शिरवायां च कर्णयो रुमयोरपि॥ पवित्रधार  
को यस्य न स पायेन लिप्यत इति॥ अनंतर्गमिणामित्युक्तं पवित्रासंभवे मनु॥ द्यौ  
दुर्भेदक्षिणे हस्ते सघे त्रीनासने सक्तु॥ उपनीते शिरवायां च पादयोस्तु सक्तु  
सक्तु॥ इति॥ अत्र प्रसंगात् कुशाग्रहणविधिः॥ अथ धाविनित्तस्याहो द्वितीये  
भागे श्रुचिर्भस्त्रा पूर्वोत्तरा मुखे सन्नो करिण कुशान् स्पृष्ट्वा॥ विरिंचिना सहोऽस



वि० प०

ज्यास्त

नः परमेष्ठो निसर्गजः॥ नुदस्वकीति पापानि मम स्तिकरा भवेति मंत्रमुक्त्वा दभानि स्व  
कृत्वा स्वमुद्धरेत्॥ दभानि स्वयामाहरेत्॥ संग्रहे॥ समिधुष्य कुशादो निश्रित्यो  
स्वयामाहरेत्॥ शूद्रो हतैः क्रयत्रीतैः कर्मकुर्वन् जस्य धः॥ अत्र विशेषमाह का  
या यनः॥ मोसेनैभस्येमावास्यां दभोच्चये मतः॥ अयातयामास्ते दभानियो ज्या  
श्रु पुनः पुनः॥ शंखः॥ दभानि ह्यजिनं मंत्रा ब्राह्मणा गौर्दूता शनः॥ अयातयामास्ते  
दभानियो ज्या श्रु पुनः पुनः शंखः॥ दभानि ह्यजिनं मंत्रा ब्राह्मणा गौर्दूता शनः॥ अ  
यातयामान्येतानि नियो ज्या नि पुनः पुनः॥ वज्रमाह हारीतः॥ पश्चिदभानि श्रितो दभानि रामः  
ये दभानि जभमिषु॥ संस्तरणा सनपिं डेषु धद्रु कुशा न्यरिव द्यैर्जयेत्॥ बल यज्ञे  
च ये दभानि ये दभानि पितृ तपसो॥ हता मच पुरीषा भ्यां ते तेषां या गोविधीयते॥ पिं  
डा यं ये कृता दभानि येः कृतं पितृ तपसो॥ मन्त्रो द्दिष्टे हता ये च तेषां या गोविधीय  
ते॥ सुमंतुः॥ कुशाः काशुति शीरा श्रयवा दूर्वा श्रवत्सजाः॥ गो बाल मुजौ कुंदा श्र

स्त०  
३

प्राञ्जुरवस्य धति सौख्यं शरीरा रोग्यमेव च॥ दक्षिणेन तथा हृष्टं पश्चिमेन पराजयः॥

द्वर्वा भवे परः परः॥ संग्रहि पवित्र लक्षणा माह प्रचेताः॥ हिमलमेकतः कुर्याद्विद्यो रग्रंतये  
कता॥ बल यं द्यं गुलं प्रोक्तं गंधिरे कां गुला भवेत्॥ चतुरलं मग्नं स्यात्पवित्रस्ये तिलक्ष  
णा॥ चक्रायुधं यथा विद्मो ह्ये रस्या पित्रि श्रुलं॥ ब्रह्म ज्ञा मुधं यथे द्रस्यता वं विप्र क  
रे कुशरति॥ इत्या च मन विधिः॥ अथ दंतधा वनं॥ दक्षः॥ मुखे पयुषिते नित्यं भवत्य  
प्रयतो नरः॥ तदा द्रकाष्टं शुष्कं वामक्षये दंतधा वनं॥ विष्णुः॥ कंठ कि क्षीर वृक्षो ह्यं  
दा दशां गुल मवरां॥ कनिष्ठिका मवस्थलं पवर्द्धि कृत कुर्यं॥ जं बं दुं वर च ता श्र  
कं दं वो लो ध्र चं पकौ॥ बद्धरीति द्रुमा ये च धिं अस्मिता दभानिः कृतं पितृ तपसो॥  
अमेध्या शुचिलिप्ता ये तेषां समो विधीयते॥ चोते प्रो दंतो त प्रधा वने॥ अत्र विज्ञे  
षमाहा शान्तं तपः॥ उदुं वरेण वा क्ति द्वि च यमि धुर स्थरः॥ कं दं बेन म हा लक्ष्मी रामे  
णारो ग्यमेव च॥ अपा मा गां दि रोग त्वं स्त्री वश्यं च प्रियं गुमिः॥ अपा मा गे री रो ज  
यः॥ गर्गः॥ दशां गुलं तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवां गुलं॥ अष्टां गुलं तु वैश्यानां शूद्रा  
उत्तरेण गवां ताशः स्त्रीणां परिजनस्य च॥ काया यनः॥ पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे सनात्का मान  
यः नृयात्॥ गारुडे॥ उदुं खः प्राञ्जुरवो वामक्षये दंतधा वनं॥

यथा पिं डो सितो दभानिः कृतं पितृ तपसो॥ अमेध्या शुचिलिप्ता ये तेषां समो विधीयते॥



वि० प०

५

एतत्तन्मित्रं॥ चतुरंगुलमानेन नारीणां विधिर्बुध्यते॥ अश्वलायनं स्का॥ वितस्तिमात्रमु  
दिष्टं दंतकाष्ठं दिज्जनना॥ स्त्रीशूयोस्तदर्थं स्यात्तातिशुचं न जंतुदिति॥ तथापरि  
मातो विकल्पः॥ काष्ठग्रहणमंत्रस्तु॥ आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवस्सुनिच॥ ब्रह्म  
प्रज्ञा च मेधा च संनोदेहि वेनस्पत इति विष्णुक्तः॥ भस्मणामंत्रस्तु॥ अस्माद्यायव्य  
हर्धं सोमो राजाय मागमत्॥ समे मुखं प्रमोक्ष्यते यशसा च मेगेन च॥ इति काया  
यनोक्तः॥ ततस्तेन काष्ठेन जिह्वा मुह्यिष्य काष्ठं नैर्ऋत्यां दिशुः सृजेत्॥ अत्र बर्ज्यको  
ष्टादि॥ माहं डेयः॥ कोविदारं शमीतालं श्लेष्मातकं विभीतकान्॥ वर्जयेदंतकाष्ठे  
च गुग्गुलं क्रमुकं तथा॥ स्मृत्यर्थं सारे॥ आसने शयने या ने पादुके दंतधावने॥  
पालाशाश्च को वज्योऽसि वकुसीतकर्मसु॥ अलाभे दंतकाष्ठं ना निषिद्धायंति  
थौ तथा॥ अपां द्वादशांगुलं विदध्या दंतधावनं॥ यद्वा नृणां पतो दिक्नेन मध्यमा  
नामिकांगुलातामन्यते मेने दंतान्धावयेत्॥ अथ निषिद्धतिथयः॥ चतुर्दश्यष्टमी

स्त०  
३

रामः

५

दर्शपूतिमासं क्रमेण पुच॥ नंदासुचनवम्यां च दंतकाष्ठं विवर्जयेत्॥ उत्पत्तौ च विपत्तौ च  
मैश्वरे दंतधावनं॥ अभ्यंगेऽप्युदधिस्नानेति धिस्तात्कालिकी स्मृतेति॥ तथा॥ आदेय  
ज्ञेयं विषमे तथा प्रोषितमर्तुका॥ रजस्वलास्तिका च वर्जयेदंतधावनं॥ अत्रापवा  
दः॥ संप्रहे रजस्वला चतुर्थे द्विस्तिका दशमे हिनि॥ मरिचि॥ नाद्यादजी एविम  
शुष्कासको सज्वरादिभिः॥ पुरोदयोऽवस्त्वद्या नोदि मेस्तमिते रवौ॥ तीर्थप्राप्तौ  
वचनान्यदापि भवति॥ यमः॥ आदे जन्मादिने चैव विवाहे जी ए द्विषिते॥ व्रते चै  
वोपवासे च॥ वर्जयेदंतधावनं॥ इति दंतधावनविधिः॥ अथा केशप्रसाधना  
दिमांगल्यविधिः॥ स्कां दे॥ स्नातकश्च ततः कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनं॥ आदर्शा  
जनमांगल्यं द्वाद्यालं मनानिच॥ ब्राह्मेपि॥ स्वमास्मानं घृते पश्येद्यदीदृशिरजी  
वितं॥ प्रातस्नानं ततः कुर्यात्सिद्धे पेरायथोदितं॥ संध्यावापितथा कुर्यादंगमु  
न्मथ्य पलत इति॥ अथ यज्ञोपवीतविधिः॥ तत्र उपवीतं सदा धार्यमिति काया



वि० प०  
९०

यनः॥ मनुरपि॥ स दोषवीतिनाभाभ्यं स पावक शिरे न च॥ विक्षिरो व्युपवीत अय  
त्करोति नैतत्कृतं॥ भृगुः॥ त्रिचूडं कृतं कार्यं तंतुत्रयमधोवृतं॥ त्रिचूतं चोपवी  
तं स्य तस्यैको ग्रांथिरिष्यते॥ रुध्रं च तं दक्षिणं करं रुध्रं हृत्वा बलितमिष्यथी॥ वि  
सिष्टः॥ तामेरुध्रं मेनायुष्यमधोनाभेस्तपः क्षयः॥ तस्मान्नामिष्यं मं नु यदुप  
वीतं विचक्ष्णता इति॥ काया यनस्तु॥ पृष्ठं वंशे च नाभ्यां च धृतं यदि दत्ते कथि॥ त  
द्वाप्यमुपवीतं स्यान्नातो लंबं न चोद्युतमिति॥ अत्र विशेषमाह सदा व॥ कार्यसंभु  
पवीतं स्याद्विप्रस्यो धृतं चिवतु॥ शतास्तत्र मयं राजो वैश्यस्याविकमुच्यत इति॥  
उक्ताभावे देवता॥ कार्यासिद्धौ मे गोवालशारा वत्कृतादिकं॥ सदी संभवतो  
थायमुपवीतं दिजातिमिरिति॥ शुभा अतसी वत्कलं वृक्षलकान् जज्ञन्यमिष्य  
थी॥ असंभवत इति तसिलस्य तम्यादेशः॥ मुख्या संभवत इत्यर्थः॥ तत्करणा प्र  
कारस्तु॥ शुचौ देशे शुचिः सत्तं संहतं गुल्लिमलके॥ आवेष्ट्य षण्णवसातमे त्रि

स्ती०  
३

रामः  
९०

गुणीकृत्य यत्नरयादिनोक्तः॥ आचारप्रदीपि॥ यज्ञोपवीतं कुरुते सत्तरेण नवतां तवमि  
ति॥ तंतुदेवतास्तु॥ ३० कारश्चाग्निना गेचसोमः पितृ प्रजापती॥ वायुः सूर्यः सवदे  
वा इत्याहुस्तंतुदेवताः॥ भृगुः यज्ञोपवीते दधार्थे औलेस्मान्ते च कर्मणि॥ वस्त्राणा  
वेतृतीयस्योदकचप्रथमाश्रमा॥ तथा॥ उपवीतं दोरे कंदे तथेतरोः स्मृते॥  
इति॥ स्मृत्यंतरेपि॥ ब्रह्मचारिणारान्तुस्तानप्रभृति तद्वयं तृतीयं चोत्तरीयं  
स्याद्वस्त्राभावे तृतीयकं॥ वस्त्राभावे तृतीयकमिति पुनर्वचनंतु॥ उपात्ते तु प्रति  
निधौ मुख्याद्यो लिभ्यते यदि॥ तत्र मुख्यमनाद्यगौणो नैव समाप्यत इति न्याय  
स्य बाधार्थं॥ तथा चोत्तरीयाभावदृशा यामेव तस्यानुकृत्य त्वंतद्वस्त्रमेतु पूर्वध  
तं यज्ञोपवीतमेव तेनोत्तरीयमपि तदधार्थमेव साशयः॥ तथा॥ धारयेन्निस  
मेतानि नवतंख्या निवेदिजः॥ तत्परिधानं यज्ञोपवीतं परममिति मंत्रेण कार्यं॥ अ  
त्र पूर्वपश्चाच्चाचमनं॥ लौ मेव कर्षणं स्नाने गात्राभ्यागे तथैव च॥ ब्रह्मसत्तं पृथक्



वि० प०  
९९

यदिन्यथानरकं ब्रजेदिति स्मृतेदिति स्मृतेः उक्तादन्यत्र कदापि नोत्तारयेत् ॥ यद्युत्तार  
येत्तदा मंत्रपूर्वकं मन्यस्य रिदध्यात् ॥ मंत्रन्यस्तोपवीतं यच्चोदरे तत्कदाचन ॥ मोहा  
दिजस्तदुद्धृतपुनर्मंत्रेण धारयेत्तु इति गालवोक्ते ॥ एवमन्यधृतमपिन दध्यात्तु  
दुक्तं संग्रहे ॥ उपानहौ च वास्यधृतमन्येन धारयेत् ॥ उपवीतमलंकारस्त्रजं के  
रकमेव चेति ॥ मेखकामजिनंदं उमुपवीतं कमंडलु ॥ अमुप्रास्येदिमं शान्तिधृत्य  
चान्यानि मंत्रत इति ॥ तथा देवतः ॥ सावित्र्या दशकृत्योदिमं त्रितामिस्तदुद्धृत्येत् ॥  
विद्विन्नचाप्यधोयातं मुक्तानिर्मितमुद्धृजेत् ॥ इति तस्मिन्ति पत्तिः ॥ इति यज्ञोपवी  
तविधिः ॥ ॥ अथ शिरसा बंधः ॥ व्यासः ॥ स्मृत्योक्तं ॥ रं च गायत्री निबध्नीया छिरं  
ततः ॥ पुनराचम्य हृदयं बाहू रक्तं धौ च संस्पृशेत् ॥ तच्च बंधनं शिरसो दक्षिणं  
भागे कार्यं ॥ गायत्र्यु शिरसा बध्ना नैर्कर्या ब्रह्म रंध्रतः ॥ पश्चात्पुनरुद्धरिकां ब  
ध्ना ततः कर्मस्य माचरेदिति ॥ अथ प्राणायामः ॥ बृहस्पतिः ॥ बध्नासनं निया

स्तो  
३

रामः  
९९

म्यसंस्मर्य चाप्यदि कंततः ॥ सप्तमीलितदुष्टे नीप्राणायामं समभ्यसेत् ॥ प्रह  
व व्याहृति युतां सावित्री शिरसा स्पर्श ॥ त्रिजपेदाय त प्राणायामः प्राणायामः स उच्यते  
॥ योगियाज्ञवल्कः ॥ कुंभकः परकोरेचः प्राणायामश्चिलक्षणाः ॥ परकः पररां  
वायोः कुंभकः स्थापनं कथितं ॥ वहिर्मिः स्पररांतस्य रेचकः परिकीर्तितः ॥ दक्षि  
णोरेचयेद्वायुं वामेनापरितोदरः ॥ कुंभेन धारयेन्निस्यं प्राणायामं विदुर्बुधाः ॥  
अंगुष्ठेन पुटं ग्राह्यं नासाया दक्षिणं पुनः ॥ कनिष्ठानामिकाभ्यां च वामे प्राणायामस्य  
संग्रहे ॥ अंगुष्ठेन तर्जनीभ्यां तु ऊरवे दीप्ता मगायनः ॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां तु ग्रा  
ह्याः सवैरथ वामिः ॥ शंखो च विज्ञापमाह ॥ दक्षिणोरेचकं कुयदि वामेनापर्य  
चोदरं ॥ कुंभकेन जपं कायाप्राणायामस्य लक्षणा मिति ॥ समव्याहृतया प्रो  
क्ता प्राणायामे तु नित्यं ॥ भृगुः स्वमहर्जनस्तपः सप्ततथैव च ॥ प्रत्येकं  
रसमायुक्तं तथा तस्मिन् विदुः परं ॥ ३० मापो ज्योतिरित्येतद्विरः पश्चात्प्रयोजयेत् ॥



वि० ५०  
९२

त्रिरावर्तनयोगात्तु प्राणाया मस्तु शब्दितः॥ अत्र विशेषः स्मृतं तरो। ॐ कारस्य रुषि  
ब्रह्मादेवो निस्तस्य कथ्यते॥ गायत्री च भवेत्तु नियोगः सर्वकर्मणु॥ त्रिमात्रस्तु प्रयो  
क्तव्यं आरंभे स्वर्गकर्मणां॥ व्याहृतीनां तु सर्वा सामावंचैव प्रजायते॥ गायत्र्युस्मिन्  
तुष्टु प्रवृत्ती त्रिष्टु वेवच॥ पञ्चमिः छिञ्चि अजगती चैव द्युंदां स्ये तानि सप्त वै॥ अ  
ग्निवायुस्तथा सूर्यो विहस्पतिरपां पतिः॥ इन्द्रश्च विश्वे देवा ताः समुदाहृताः॥ प्रा  
णा स्या यमने चैव विनियोग उदाहृतः॥ सवितो देवता यस्या मुखमग्निं त्रयमकं॥  
विश्वामित्र रुषिश्चंदो गायत्री सा विशिष्यते॥ जप होमोपनयने विनियोगो विधीयते॥  
ॐ आपो ज्योतिरित्येव मंत्रो वै तैरीयके॥ तस्य प्रजापते शर्षं द्युंदां हीनं यक्षुर्यतः  
ब्रह्माग्नि वायु सूर्ये यश्चिदेवता। समुदाहृताः॥ प्राणा स्य यमने चैव विनियोगः॥ प्र  
कीर्तित इति॥ व्यासः॥ नित्ये देवा च नैहो मं सध्यायां अङ्क कर्मणि॥ स्नाने दाने तथा  
ध्याने प्राणाया मस्तु यस्तु यः॥ आचारपदी पेवि॥ दौ द्वे प्रातश्च मध्याह्ने त्रि।

स्त०  
३

रामः  
९२

संध्या त्रयेः चं नो वैश्वदेवे भोजनां ते प्राणाया मस्तु षोडश॥ तपू लमाह याज्ञवल्क्यः॥  
यदि प्राः कुरुते पापं मनसा कर्मणा गिरा॥ त्रिकाले संध्या करणा त्राणाया मे व्यो  
हति॥ मनुः॥ दृष्टं ते आ यमाना नां धातुनां हियया मत्नीः॥ तथेन्द्रियाणां दृष्टं ते दो  
षाः प्राणा स्य संयमादिति॥ प्राणाया मविधिः॥ ॥ अथ प्रातः स्नानं॥ योग याज्ञवल्क्यः  
॥ प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वान प्रच्छुष्टु हस्थयोः॥ यते स्त्रिष्ववरां प्रोक्तं स्पृष्टुञ्च ब्रह्मचा  
रिणाः॥ ब्रह्मचारिणाः सक्तु स्नानं शक्त विषयं॥ स्नायात् प्रातश्च मध्याह्ने ब्रह्मचोरी  
तथा॥ गृही विहमृक्तेः माकंडेयः॥ अस्नातस्य क्रियाः सप्तैव भवन्ती हा फलायते॥ प्रा  
तः समाचरे स्नानं ते च नित्यमिति स्मृतं॥ प्रातस्नानं गुणा उक्ताः स्कांदाः॥ गुणा दश।  
स्नानपरस्य नित्यं रूपं च ते जश्च बलं च शौर्यं। आयुष्यमारोग्यमलो दुपत्यं दुःख  
प्रनाशश्च तपश्च मेधा इति॥ दृष्टः अंत्यं तमलिनः कायो न बद्धि प्रसमन्वितः॥ स्व  
वसे वारात्रौ प्रातस्नानं विधे शौनं॥ अशक्तस्य तु॥ समाहं प्रातरस्नायी धिजः॥ अ



वि० प०  
१३

इत्यमाहुयात्॥ तस्माद्ब्रह्मधुध्यर्थं रविकारे समाचरेत्॥ कायायनः॥ यथाहनि  
तथा प्रातर्निर्यस्त्यायादनातुरः॥ दंतान् नृप्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमंत्रवत्॥ ना  
त्र सर्वधामंत्रनिषेधः॥ किंतु मंत्रबाहुल्यानिषेधः॥ गृहेपि च द्विजातीनां मंत्रवक्त्रा  
नमिष्यते॥ विधिलोपनते कुयुः॥ सामध्ये सति कर्हि चिदिति जैमिनिस्मृते॥ ॥  
अन्यत्वाद्दोमका लास्य वहुत्यां नृस्नानकर्मणः॥ ॥ प्रातर्नति नृयास्नानहो  
मलोपोविमर्हित इति॥ ॥ कायायनोक्तिर्लिङ्गावसिष्टः॥ प्रातःसंक्षेपतः स्ना  
नं शौचाद्यं तु तदिष्यते॥ मंत्रैस्तु विधिनिष्ठायां संध्यां हेतुं सविस्तरं॥ अत्र प्रातः  
शब्देनोदयाप्राहनाश्च ते स्नानोप उच्यते॥ अरुणविकिरणं स्नाप्याचीमवलो  
क्य स्नायादिति बोधायनोक्तेः॥ व्यासः॥ स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं॥ मुख्यं गोणप्रसेद  
तः॥ तयोस्तु वारुणं मुख्यं तप्तुतः षड्विधं भवेत्॥ जलनिष्ठां च वारुणं॥ निर्यंने  
मित्तिकं का म्यं क्रियां गं मलकषणं॥ क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोडशस्नानं प्रकीर्तितं॥

स्त०  
३

रामः  
१३

तत्र प्रातःस्नानं निर्यं॥ प्रातःसमाचरे स्नानं तच्च नियमितस्मृतमिमांशे उच्यते॥ चं  
द्रसूर्योदरागादौ सतकादौ च यस्नानं तन्नो मित्तिकं॥ मासवायसं माजारिबरो  
धृष्टानस्करान्॥ अमेध्यानि च संस्पृश्यं सवासा जलमाविशेदिसाद्यपि नैमित्त  
कमेव॥ पुष्येषु जन्मनस्पृशे व्यतीपाते च वैधृतौ॥ अमायां च नदीस्नानं पुनायास  
तमंकुलमिसाद्युक्तं स्नानं काम्यं॥ यमीक्रियां कर्तुं यत्पूर्वस्नानं तत्क्रियां गं मलापक  
षणं नाम स्नानमभ्यांगपूर्वकं॥ मलापकषणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथेयाद्युक्तं  
स्नानं काम्यं॥ यमीक्रियां कर्तुं यत्पूर्वं स्नानं तत्क्रियां गं॥ मलापकषणं नाम स्नान  
मभ्यांगपूर्वकं॥ मलापकषणायैव प्रवृत्तिस्तत्र नान्यथेयाद्युक्तं मलापकषणं  
स्नानं प्रसंगादभ्यांगे निश्चितिष्यते॥ गर्गः पंचदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां रविः संप्र  
मे॥ द्वादश्यां सप्तमीषष्ठ्यां स्तेलस्य शं विवर्जयेत्॥ तथा॥ षष्ठ्याष्टमी पंचदशी प  
क्षद्वयचतुर्दशी॥ अत्र संनिहितं पापं तैले मांसे क्षुरे भगे॥ अत्र यथाक्रमं दृश्यं॥



वि.प.०  
९४

पञ्चेतास्तु॥ सार्वधेसामर्थ्यस्यतिवारुतां मुख्यं॥ रावमापदीमानीयर्थः॥ जाबालिरपि॥  
अस्मामर्थ्यद्वितीयस्य देशकाद्यपेक्षया॥ मंत्रस्नानादितः सप्तकेचिद्विद्युतिस्तूरया॥ स्त०  
आयोहिष्ठादिभिर्मंत्रैर्मृदासंभ्रयायिवा॥ आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं रजसपा  
वां॥ अग्निः सातपवर्षाभिः स्नानं तद्विद्यमुच्यते॥ वारुतां चावगाह्यमानसं विष्णु  
चिंतनं॥ स्पशिरस्क। वगाहाशक्तौ जाबालिः॥ अशिरस्कं भवे स्नानं स्नानाशक्तौ तु का  
र्मिणां॥ आर्द्रता वा सौख्ये वा यिमा जनेन कापितं विदुः॥ न चामि मंत्रिते स्तोत्रे॥ प्राक्ष्य  
मर्धिसिर्वतः॥ अनुकल्पमिदं स्नानं सर्वपापहरं नृणां॥ याज्ञवल्क्यः॥ शान्तं आपस्त  
मुपदा आयोहिष्ठाद्यमर्षणां॥ रातेस्तु पंचमि मंत्रि मंत्र स्नानं तदुच्यते इति॥ अत्र मं  
त्राणां समुच्चयो विकल्पो वा शक्त्याद्यपेक्षया योज्यः॥ स्नानं चे केनानेकेन वा वा  
ससाकायां॥ एकेन वा ससास्नाया नृद्धाभ्यामनियमः स्मृतः॥ बहुभिश्च प्रतीषेधः॥  
स्नाने कलमभीक्ष्ण्यतामिति विष्णुस्ते॥ नैकवासाः क्रियांकुयस्नानकर्मविना कचिदिति च॥

रामः  
९४

अन्यत्रापि॥ अस्पृश्यस्य शनिचे ववात्तायां पुत्रजन्मनि॥ एतन्निवा ससाकार्यमन्यत्रे  
कनवास्येति॥ तथा॥ न नग्ने। नान्यदीयेन नार्द्रेण न सख्या गथिते न न विहृते न च  
वाससास्नायादिसाचारतिलके॥ जाबालिः॥ स्त्रोतसे। मिमुखो मज्जेद्यत्रा पाप्रवहति  
वे॥ स्थावरेषु च सर्वेषु आदिस्यामिमुखस्तथा॥ संग्रहेपि॥ स्त्रोतसे। मिमुखः स्नायान्मा  
जनेचाद्यमर्षणे॥ अन्यत्रार्कमुखो राज्ञो प्रा३ मुखो कर्मुखो पिवा॥ संध्यामुखस्तु स  
ध्यायां स्नानं कुर्वीत यत्नत इति॥ आपस्तंबः॥ प्रवाहामिमुखस्तानं कृत्वा माथर्ववे  
दिनां॥ आदिस्यामिमुखं स्नानं चाक्षुषस्य सदैव हि॥ अतएव सूर्यामिमुखो निमाज्जे  
दिति वा जस्य नेपि स्नानं सूत्रं॥ तदपि स्थावा विषयमिति केचित्॥ निमज्जनमात्रं स  
यामिमुखं तदमंत्रं स्नानं तु प्रवाहामिमुखं तच्च समंत्रकमित्यन्ये॥ आपस्तंबानाम  
पि सूर्यामिमुखं स्नानं॥ तथा च धर्मप्रज्ञे द्वितीयाध्यायो॥ शनैरपो॥ अवेयां पनमि  
अमिमुखं आदिस्य मुदकमुपस्पृशेदिति सर्वत्रोदकस्य शनिविधिरिति॥ यत्तु तं



वि० प०  
१५

येव प्रथमाध्याये ॥ स्पशिरावमज्जनमशुवर्जयेदस्मिन्नेयस्मानमिति सशिरः स्नानं नि  
षिद्धं तस्मात्तत्कविषयमित्युक्त्यलंकार उक्तवान्यतु सिंहाकर्कटे योर्मध्ये सर्वानद्योर  
जस्वलाः ॥ तासु स्नानं न कुर्वीत कृतं चेन्निष्कलं भवेदस्य त्रिवचनं समुद्रगाव्यतिरि  
क्तं सुद्रनदीविषयं ॥ गंगादि सारितः सर्वाः शुभाः सर्वत्र सर्वदेति वक्ष्यते ॥ अत्र वि  
शेषेण मनपुराणे ॥ विविच्य तीरं कुशापि जुला निष्कलं तत्र रात्रौ मृदं न्यसेच्च ॥ प्रष्टु  
म्यपादौ च मुख्यं च कटे यज्ञोपवीतं च जले पिवेत्त्रिः ॥ कटे यज्ञोपवीतमिदं तद्वचनं क  
ठान्तेनायमिदं तद्वच्यं ॥ तथा च निर्वीतं कृत्वा प्रष्टुलयेदियर्थः ॥ करोभ्याधारये  
दभान्ति शिखाबंधं विधाय च ॥ प्राणा यामांस्तथा कुयत्कालं ज्ञानं यथा विधिः ॥  
इति ॥ कालं ज्ञानं अथ ब्रह्मणो द्वितीयपराधरेयादि ॥ उत्तमं तु नदीरज्जानं तडागम  
ध्यमं स्मृतं ॥ कुपे स्नानं तु सामान्यं भां तु स्नानं कृतं दृष्टं ॥ अत्रिः ॥ स्नानं रजकती  
र्थे च भोजनं गणिका गृहे ॥ ये कुर्वेति द्विजामो हन्ते यांति रयं परं ॥ नमो नारायणा

स्त०  
३

रामः  
१५

येति समवारं जपेत् प्रजेत ॥ नामिमात्रे जले स्थित्वा दुस्त्रा के रषान् दिधा द्विजः ॥ निरुध्य  
कलौ नासां च त्रिः कृत्वा नमो ज्ञानं ततः ॥ स्नाने दक्षिणातः कार्या अलंकारस्तु प्रयत्नतः ॥  
सतीवपि तृके श्रेव भस्मे रुमयतः सदा ॥ शिरा च म्यामिषे कंच कुयदि दृष्टा दुरेण तु ॥  
अंतर्जले जपेन्मग्नस्त्रिहस्त्या आद्यमर्षणं ॥ अथ मर्षणं कृतं च सस्यं चेति सूक्तं दुप  
दां वा त्रिवृत्समायं गौरिति वा कुर्यं ॥ प्राणा यामांस्तथा रस्कं जले तस्त्रिजपे तथा ॥  
आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययमिति ॥ अत्राप्यमर्षणोषट्पक्षः वा जस्य  
नेपि विषयाः ॥ तस्त्रे तथा ॥ विधानात् ॥ आश्वत्थाय न स्नानविधिस्तद्गृह्यपरिशि  
दे ॥ प्रातः सरुगोपयेन कुयन्मिदं मध्यदिने सायं शुद्धामिरभिर्न प्रातस्नानात्प्रा  
क्संध्यामुपासीतः प्रातः प्रातरुसृष्टं गोमयं तरिक्षं स्यं गृह्यं भूमिष्टं वोपयं ध  
म्रसंयक्तं तीर्थमस्य चोतु पाणिपादमुख आचम्य संध्योक्तं वेदाभ्यामुत्प्राणा  
दि सर्वं कृत्वा शिरा च म्रसं यत प्राणाः संकल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पातो



वि० प०  
१६

कृत्वा व्याहृतिमिच्छिधा विमज्ज्य दक्षिणभागं प्रणवेन देहपुविन्यस्योत्तरं तीर्थे स्थित्वा  
मध्यमं मानस्तोकरं चामि मंत्रं गंधद्वारा मिति मधुसिखं गिमा लब्धं प्रांजलिर्वरे  
रां हिरण्यशृंगमिति। द्वाभ्यां प्रसंम्राज्ये च हृदयेति सूक्तेन प्राच्ययाः पवनरयेतया  
तीर्थमिति मृश्यावगास्य स्नातो न वैदिराचं मयमाजं येदं वयो यत्यध निरित्यष्टमि  
रापोहिष्ठेति नवमिरथ तीर्थमंगुष्ठे नेमं मे गंग इत्यचामिः प्रदक्षिणामालो उपप्रका  
शपृष्ठमयोऽग्नौऽद्य मर्षणसूक्तं चिरावस्य निमज्ज्यो न्यत्यादियमालोक्य दादश  
ह्लेचभा - स पाणिभ्यां शंखमुद्रयोऽकमादा ममूर्द्धिमुखे वाक्कोरुरसि चात्मा रामः  
नंगा यथा मिषिच्यत्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वाभ्यां तरसं मंदा धावतीति १६  
। सूक्तेन च पुनः पुनः स्नायान्मूर्द्धिचामि षिंचेत्तद्धिष्ठो रग्ने रक्षता रो अं हसो य  
त्किंचेदवरुणो देव्ये जमरये व जपे स्तोतो मि मुख। सरिसु स्नायादन्यत्रादियामि  
मुख इति॥ पित्रा युदेश्य स्नानविषये च हृदा हिकेपे टाना स॥ सिद्धतीर्थे प्रतिक

तिष्ठत्या कुशमयी नरा॥ मज्जयेत्तु यमुदिश्य सोऽष्टमांशं फलं लभेत्॥ पितरं मातरं वापि  
भ्रातरं श्वसुरं गुरं॥ यमुदिश्य निमज्जेत मोऽष्टमांशं लभेत्तवै॥ कुशो सित्य पवित्रो  
सि ब्रह्मणो निर्मितः पुरा॥ त्वपि स्नाते स च स्नातो यस्येदं ग्रंथिबंधनमिति॥ तत्र  
मंत्रः॥ मृतं पित्रादिविषये भृगुः॥ मातरं पितरं वापि भ्रातरं वा प्रसीतकं॥ यमुदिश्य  
निमज्जेत ह्यष्टमांशं लभेत्तस्य॥ इति॥ एवं स्नात्वा शालग्रामतीर्थे न स्नायात्॥ य  
दुस्कांते देवा काशीखंडे॥ पादोदके न देवस्य हस्तो कोटि स मन्विता॥ सुद्व्यंतिना  
त्रसं देहो स्तथा शंखोदके न च॥ यदस्य चरुं हस्यं तु पापमाचरितं भवेत्॥ प्रायश्चि  
त्तं तु तस्यैकं शालग्रामशिला जले॥ स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वकृतुषु दीक्षितः॥ सा  
लाग्रामशिला तोये यो मिषे वंसमाचरेत्॥ पात्रे माद्यमाहास्ये॥ गंगा गोदा वरी  
रे वानयो मुक्तिप्रदाश्च याः॥ निवसंति सतीथास्ताः शालग्रामशिला जले॥ येष्वि  
ति नरा नित्यं शालग्रामशिला जले॥ पंचगव्यसहस्रे स्तु प्राशितेः किंप्रयोजनमिषादि॥



वि० प०  
९७

गौतमीतंत्रे स्नानप्रकरणे ॥ शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलमिश्रितं ॥ कृत्वा जलं खंभामय  
त्रिनिक्षिपेन्निजमर्द्धनि ॥ शालग्रामशिलातोयमपीत्यायस्तुमस्तके ॥ प्रक्षेप्य तं प्रकुरुते  
ब्रह्मरूपमनिगते ॥ विष्णुपादोदकं पूर्वविप्रपादोदकं पिबेत् ॥ विरुद्धमाचरन्मोहादस्म  
हासनिगद्येते ॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ॥ स सागराणि तीर्थानि  
पादे विप्रस्यदक्षिणे ॥ ततः संक्षेपतो देवान्मनुष्यांस्तर्पयेत्पितृनिति ॥ अत्र विशेषो  
वायवीये ॥ ॥ अमृतं तेन समाज्ञेयाः पुरतः केशविद्वः सुराविंदुसमाज्ञेयाः पृष्ट  
तः केशविद्वः ॥ पिबन्ति शिरसो देवाः पिबन्ति पितरो मरुता ॥ मध्यतः सर्वगंधर्वाः  
अधस्तात्सर्वजंतवः ॥ तस्मान्कायं न मृज्येत अंबरेण करेण वा ॥ केशान्दक्षिणातः  
कृत्वा जलमध्ये न तर्पयेत् ॥ इति पराशरः ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च विधं स्नानचोप  
वीतेन देवतानां च तर्पणं ॥ पितृणामप्यस्येन मनुष्याणां तिवितिना ॥ विष्णुः तथा  
च योगियाज्ञवल्क्यः ॥ अनामिकाधृतं हेमज्जतेन्यौ रौप्यधारणं ॥ कनिष्ठिकाधृतं रत्न

स्त०  
३

रामः  
९७

ततस्तर्पणमाचरेदिति ॥ स्नानां गतर्पणप्रकारस्त्वाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ॥ अथा  
स्नातृतामिरभिः प्राङ्मुख उपवीची तीर्थे न व्याहृतिमिव स्तस्य स्नानं ब्रह्मादी  
देवान्सहस्रकृतर्पयित्वा ॥ घोरं पुरुषो निवीत्यपवाभिरभिः प्राजापत्येन तीर्थे नैरुषी  
स्तामिव्याहृतिमिदं हि स्तर्पयित्वा पृथग्दक्षिणामुखः प्राचीनावीतीर्षी तृतीर्थे न सति वा  
भिरभिव्याहृतिमिरेव सोमः पितृमान्यमों गिरस्वानग्निः कव्यवाहनरयादीस्त्रिस्त्रि  
स्तर्पयेदेतव स्नानां गतर्पणमथ तीरमेत्यदक्षिणामिमुखः प्राचीनावीतीये केचा  
स्तत्कुले जाता इति वस्त्रनिध्नी उपवीत्यप उपस्पृश्येति ॥ ॥ इदं तर्पणं येषां शास्त्रि  
नां सूत्रेनास्ति तैरपि कार्यं ॥ पारक्यमविश्रोत्रियदिति वचनात्सर्वेऽपि संहारन्याया  
श्च ॥ ॥ अथ कर्मणि जले नैवोद्दुपुं कार्यं ॥ ॥ तदा हविष्णुः ॥ जलस्थेन हि कर्त्त  
व्यं जले नैवोद्दुपुं कार्यं ॥ यतः मृत्युं ललाटेन कृत्वा तं तन्निष्कलं भवेदिति ॥ अथ य  
श्म तर्पणमाहाश्वलायनः ॥ स्नानां गतर्पणं कृत्वा यश्मत्तं जलमहरेत् ॥ तन्मंत्रस्तु ॥



वि० प०  
१८

यन्मया इति ततो यं शरीरमलसं चयात् ॥ तदोषपरिहारायै चक्षुषां तप्ययाम्यहमि  
ति ॥ अत्रोदकं बहिः स्निपेत् ॥ सदा चक्षुषां करणाञ्च ॥ शरीरबोडन्यथा ॥ आब्रतस्तेव  
पर्यंतं जलं गच्छत्येति क्रमात् ॥ जलांजलित्रयं दद्यादित्यंशेषतप्ययामिति ॥ १६  
मशक्तस्य ज्ञेयं ॥ संक्षेपशब्दश्च वेत्तात् ॥ अत्र विशेषमाह शौनकः ॥ अस्पृश्यस्य श  
नेवांते अश्रुपाते क्षुरेभगो ॥ स्नानं तेनैव कर्मायं दिवपि च विवर्जितं ॥ उद्धतेरुदके  
स्नातो न कुर्वीदित्यदा पुनः ॥ स्नानांगतप्ययां विद्वास्ततो न्यत्र न हापयेदिति ॥ अत्र  
विशेषमाह देवलः ॥ अत्रामे देव रवातानां स्मरितां सरसां तथा ॥ उद्धृत्य चतुरः पिडा  
न्यारके स्नानमाचरेत् ॥ पारके ॥ सर्वस्योद्देशेनानुसृष्टे ॥ भृगुः ॥ मार्गतिरा न  
दी प्राप्ते स्नानादि परपारतः ॥ अवर्त्तिरेत्परस्वया एव मार्गगतो विधिः ॥ १६ मध्य  
वर्त्तिरेतीत्यविशेषाभावे प्रष्टव्यमिति त्रिस्थली सौतो ॥ गृहे स्नानप्रकारमाह व्या  
सः ॥ शीतास्य सुनिषिच्यो ह्मामंत्रसंभारसंभृताः ॥ गृहे पिडास्यते स्नानं तद्दीनफलं भवेत् ॥

स्त०  
३

रामः  
१८

गृहे चेत्तदमंत्रवदिति तु मंत्रबाहुल्यनिषेधाद्यमित्युक्तमेव ॥ मंत्रानाह कात्यायनः ॥ इमं  
देवा अस्मन्नेपमापोहिष्ट इति त्रयः ॥ १६ मापः ॥ शौनोदेवी इत्यदादिवरावच ॥ इति स  
प्तसंभारामृदो मया दयः ॥ इदं तु नद्यादि स्नानां शस्तस्य ज्ञेयं ॥ यत्तुषड्भिः शक्तते ॥  
आपः स्वभावतो मेध्याः किंपुनर्वद्वि संयुताः ॥ तेन संतः प्रष्टुं संति स्नाने मुखेन वा  
रितो तितस्य प्रधान्य कथनं तदा ॥ तुरविषयं ॥ उद्धोदकं त्यातुस्यै रतिविशेषस्मृतेः ॥  
स्नातस्य वर्त्तितेन तथैव परवारिणा ॥ शरीरशुद्धिर्विज्ञेयां न तु स्नानफलं भवेदिति ॥  
शंखेन विषिद्व्याञ्च ॥ अत्र विशेषमाह च - मनुः ॥ मृते जन्मति संक्रांतौ आदे जन्मदिने त  
था ॥ अस्पृश्यस्य शने चैव न स्थौ स्नायादु ह्मवारितो तितदेत सर्वमेनातुरस्य नद्यादि सभृ  
वविषयं ॥ नद्याद्यमावेत्ताहयमः ॥ नियं नैमित्तिकं चैव क्रियां गमत्कवर्त्तं ॥ तीर्थाभावे तु  
कर्त्तव्यमुद्धोदकपरोदकेः शीतोदके रित्यर्थः ॥ तथम् ॥ गृहे स्नाने न कुर्वीत मार्जनं चाद्य  
मर्षणं ॥ नांतरा तपतां कुर्यात्पश्चादाद्ये म्यशुध्यति ॥ गृहे स्नानं यदा कुर्यादित्यत्र म  
र्षपरित्यजेत् ॥ अथ श्वाग्रतास्यैव अयाराशयं विचो यथा ॥ पतिमस्त्रीविषये चैव ॥ ॥ ॥  
व्या १



कुलस्त्रीस्य शिरवंस्नाया दुस्सवे सति ते ततः॥ वारे वा ये त्वेकैक मरण्य दाकं उस्पृक्षवेति॥ इति  
गृहस्नानविधिः॥ अथ वस्त्रपरिधानविधिः॥ तत्र नागेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति निषेधात्किंचिद  
कोलं विलंब्या गात्रसंमार्जनं कार्यं॥ शुष्कं शीघ्रं च कर्त्तव्यं तथा शुष्के रावाससा॥ स्नातो  
नागानि संमृज्या याति नाकिंतु वाससेति विष्णुपुराणादिति करेणानोसृजेद्गात्रं स्नानव  
स्त्रेण वा पुनः॥ शुनोऽपि हंभवेद्गात्रं पुनः॥ स्नानेन शुध्यतीति च पारिजातोक्तेः॥ वस्त्रविष  
ये मनुः॥ ब्राह्मणस्य स्थितं वस्त्रं नृपते रक्ते मुत्थरां॥ पीतं वैश्याश्च प्रस्यनीलं मलवदि  
ष्यते॥ रक्तं धातुरक्तं॥ उच्चरां निविडं॥ वीलं मलवकुलम्॥ मिताक्षरायां॥ नीली रक्तं यदा  
वस्त्रं विप्रस्वांगेषु धारयेत्॥ तंतुसंतति संख्या के वसेन्नन के प्रव॥ स्कां देपि॥ नील  
रक्तं तु यद्वस्त्रं दूरतस्तदिवर्जयेत्॥ स्त्रीणां त्रीजयसंयोगे शयनीयेन दुष्यति॥ मृते  
भर्त्तरि मौषानारी नीली वस्त्रं मुधारयेत्॥ भर्त्ता तु नरकं यांति सानारी तदनंतरं॥ कंब  
लेषु दृश्ये स च नीली दोषेन द्यत इति कंबालादौ प्रतिशब्दः॥ तथा॥ अधौ तं कथौ तं  
च पर्वे च धौ तमे वच॥ अशुयसीति तं वस्त्रं तस्या ज्यं सवधादिजैः॥ मनुः॥ अष्टहस्तं

नवं श्रुतं स दशाना न्यधारितं॥ अहृतं तद्विजानीया सर्वक सुपा वनां॥ योगी॥ स्नात्वे  
वं वाससी धौ ते अह्निके परिधाय च॥ प्रक्षाल्यो रुसु दामि च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः॥  
इषद्वौ तनवं श्रुतं स दशाना न्यधारितं॥ अहृतं तद्विजानीया सर्वक सुपा वनमिति॥  
तथा॥॥ अहृतं मंत्रविमुक्तमुक्तं वासः स्थयं भुवा॥ अस्तं तन्मांगली केषु ता वल्कालं  
न सर्वदोति यमः॥॥ एक वस्त्रं न भुंजीत० न कुयदि वतार्चनम्॥ न कुयसि त्वकर्म  
णि होमदानं तथा जपमिति च तथा॥ अज्ञानु मल वस्त्रं स्यात्पंच कं दंतु धारयेत्॥  
न न्यूनमधिकं चैव सर्वमसुगर्हितं॥ कुक्षिद्वये तथा दृष्टेनाभौ दोषां परिकीर्तितौ॥ व  
स्त्रस्य धारणं यच्च पंच कं दंतु तद्विदुः॥ यद्वा॥ कट्यां नाभौ तथा दृष्टे कटत्रयमुदाहृ  
तं॥ कटत्रयसमायुक्तो यो विप्रः स शुचि स्मृतः॥ एक कटादिक दस्तु मुक्त कटस्तथै  
व च॥ एक वासा अवासाश्च नग्नः पंचविधः स्मृतः॥ शुष्क वस्त्रं लभे वं कार्यं॥ प्रागग्र  
मुदगं वाधौ तं वासः प्रसारयेत्॥॥ पश्चिमाग्रे दक्षिणाग्रे पुनः प्रक्षालनं भवेत्॥



वि० प०  
२०

प्रश्नमदक्षिणाप्रसाररोपुनः प्रसूतविधानात्तथा न कार्यमिति भावः ॥ शुक्लभा  
वः ॥ शुक्लभावे गौतमः ॥ सप्तपाताहवैतं स्त्रुक्कवप्रतिपादितं ॥ आर्द्रचापिदिजाती  
नामाह तं गौतमादिभिः ॥ धौताधौतं तथा दग्धं संधितरं जकाह तं ॥ शुक्रमत्राद्यसं  
सृष्टमाविकंचातसीभवः ॥ यवित्रमिति विज्ञेयं सर्वकर्मस्थसंशय इति पात्रे ॥ अत  
सीभवं क्षौमं नववस्त्रपरिधाने श्रीयतिः ॥ मार्त्तं उच्यते नववस्त्राः शशधे लहैराः सदा  
भूमिजे वस्त्रं लाभकरं बुधे सुरगुरौ विद्यागमः संपदः ॥ नानायोगरतिः प्रमोदव  
निताश्च व्यादित्तामोसृगोर्देन्यं प्राप्नुत रोगवान् किल न रोध्वां बरं सूर्यजे ॥  
तथा ॥ ० ॥ रोहिणीषुकश्यं च केऽश्विमेऽयुतरेपि च पुनर्वसुद्वये ॥ ० ॥ रेवती  
पुवसुदेवते च मनव्यवस्त्रपरिधानमिच्छते ॥ नववस्त्रपरिधानं स्त्रुक्कवोक्तमंत्रे  
राकार्यं ॥ वासश्चोपा न रुश्चा पूर्वाणि चेन्मत्र इति कात्यायनोक्तैः ॥ शाता  
तपोपि ॥ परिधाय नवं वासु उत्तरीयं च मंत्रतः ॥ धिरा चामेदिजो वस्त्रे धौते विप

स्त्रु०  
३

रामः  
२०

रिधाय च ॥ द्वितीयवस्त्रभावे कात्यायनः ॥ एकं चेत्सर्वस्थोत्तरवर्मेण प्रदुदयी  
ति जातु करार्थं ॥ अभावश्चेद्वितीयस्य वस्त्रचीरं तदा भवेत् ॥ द्यंगुलं अंगुलं वा  
पि चतुरंगुलमेव वा ॥ सत्रं वस्त्राहूतिं कार्या सैनस्या दुत्तरीयकं ॥ रदुमुत्तरीयं यज्ञे  
पवीतं न स रुयो ज्यं ॥ अजिनं वा सोदक्षिणा त उपवीदक्षिणां वा रुद्धं त उवधत्तस्य  
व्यमित्यायस्तं वोक्तैः ॥ अत्र विशेषः संग्रहे ॥ उत्तरीयं योगपदं तज्ज्यां रजतं तथा ॥  
न जीवसितृ कैथं ध्यं ज्येष्ठे वा विचये दीति ॥ जीवसित्रमजो नोत्तरीयं कुर्या  
दित्यत्रोत्तरीयं नो परिवासो मात्रं ॥ किंतु संग्रहियपरिमं उलं वस्त्रमुत्तरीयं कुर्या  
दिति जातु करार्थं ॥ अतएव तृतीय उत्तरीया ये इति तृतीयमुपवीत तस्था  
नापन्नमभिनिषिद्धं ॥ वने स्त्रमात्रं द्वितीयं ॥ तथा ॥ वादुका रोहतां चैवेत्यादिवच  
नात्तदोरोर्ध्वं नैमपिन कार्यं ॥ स्थिया विशेषः संग्रहे ॥ पत्रं पुनः स चैलं स्यात्स्नानं  
तत्र सुवासिनी ॥ कुर्वीते वा शिरः स्नानं देवशिरो रोगी जटी तथा ॥ रजो दोषनि



वि० प०  
२९

मितादिस्नानं सशिरसं भवेत् ॥ विधवा यः शिरः स्नानं सर्वदेवविधीयत इति ॥ स्ना  
नं कृत्वा चाद्रवस्त्रं स्पृजेन्न घामधो धिजः ॥ गृहस्नानमथो कृत्वा विसृजेदेतद् दूयते ॥ स्न०  
अनानाददन्त्यथा कुर्वन्पुनः स्नानेन श्रुध्यतीति ॥ ततस्तदा प्रवस्य चतुर्गुणी  
कृत्य दशायां कृत्वा निष्पीडयेन्मध्याह्ने चैतद्व्यशितं दूयन् ॥ इति वस्त्रपरिधानवि  
धिः ॥ अथ तिलकधारणं ॥ पाराशरमोक्षवीथे ॥ कूर्ध्वपुंड्रं विहीनस्य श्मशान  
सदृशं मुखं ॥ अवलोक्य मुखं तस्य ह्यादिसमवलोकयेदिति ॥ तथा स्नानं दानं  
जेयो होमः स्वाध्यायः पितृ तर्पणं ॥ भस्मीभवति तत्सर्वमुर्ध्वपुंड्रं विना कृतमिति  
बृहन्नारदीयवचनेन तिलकाकरणे प्रत्यवाय्यं अवराति तिलकविधीरावश्य  
कः ॥ यत्तु तिलकं सर्वदा कुर्यात्प्रोते स्मात्ते च कर्मणि ॥ कर्त्ता वाप्यथवा भोक्तान  
कुर्याद्विष्णु कर्मणीति ॥ तत्तु तिर्यक्पुंड्रं निषेधयत् ॥ कूर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्वेपि अ  
थ कर्मणि ॥ निराशाः पितरा यांति दृष्ट्वा चैव त्रिपुंड्रकनिति बृहस्पतिराशरोक्तेः ॥

स्त०  
३

रामः  
२९

तथा वासुदेवोपनिषदि ॥ ३० ॥ नमोऽस्तु स भवौ गेन्नारदः सर्वेश्वरं वासुदेवं पप्रच्छ  
भगवन् कूर्ध्वपुंड्रं विधिं द्रव्यमंत्रस्थानादि सहितं मे ब्रूहीति नारदेन दृष्टं भगवान्  
द्वितीयकंडिकायां तद्विधिमाह ॥ अथ गोपीचंदनं नमस्कृत्योद्भूय गोपीचंदनपा  
पघ्नं विष्णुदेहसमुद्भवम् ॥ चक्रं कितमनंस्तुभ्यं धारयान्मुक्तिदो भवेति प्राच्ये मं  
मे गंगे इति जलमादाय विष्णोर्मुक्तिमिति मर्दयेत् ॥ अतो देवा अवतु न संत्येता मि  
विष्णुगायत्र्या च त्रिवारमभि मंत्र्य ॥ शंखचक्रगदापातोद्धारकानि लयाच्युता ॥  
गोविंदपुंडरीकाक्षरश्च मां शरणागतमिति मां ध्यात्वा गृहस्थो ललाटादिषु द्वा  
दशस्थानेषु नामिक्कां व्याविष्णुगायत्र्या केशवादिभिर्दशनामभिर्वाधारये  
द्ब्रह्मचारी वा न प्रस्थो वा ललाटे कंठे हृदये बाहुमूलेषु यतिस्तु तर्जन्या शिरो लला  
टे हृदयेषु प्रणवेन धारयेदित्यादि ॥ तथा तत्रैव चतुर्थकंडिकायां भस्मधारण  
मुक्तेः ॥ अथारात्रां वग्निहोत्रं भस्मनाऽग्नेर्भस्मासीदं विष्णुस्त्रीति पदेति त्रिभि



मंत्रैरुद्धतनंकुयाद्यैर्विधिना गोपीचंदनधारयेत्यस्त्वेतथा ते सर्वेभ्यः पापेभ्यः प्र  
 तोमवतीति ॥ ० ॥ भारते दानधर्मे ॥ ॥ जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मन्त्रा विमर्त्तिय ॥  
 मन्त्रवीतीरसंभूतां मृदं विमर्त्तिरूपं सोर्वस्येतमो नाशाय केवलमिति काशीखंडे  
 व्येवमेव पठितं ॥ बृहन्नारदीयेपि ॥ ऊर्ध्वं पुं उं यः करोति तुलसीमूलमस्नया ॥ तत्रै  
 वने त्रंतस्यस्यान्मदुदो विमर्त्तया कला ॥ सतसंहितायामपि ॥ ऊर्ध्वं पुं उं मृदाया  
 र्थं विप्रो तावत्तवादिना ॥ उद्धतासीति मंत्रेण वैष्णवेन विवर्द्धे नरति ॥ तत्प्रकारवि  
 शे उक्तः ॥ पराशरमाधवीये ॥ ब्रह्मांडे ॥ ऊर्ध्वं पुं उं प्रमाणा निद्रव्याणां गुलिमेदतः ॥  
 वल्गानि मंत्रान्देशां प्रवक्ष्यामि कतानि च ॥ पर्वताग्रे नदीतीरे ममक्षेत्रे विशेष  
 तः ॥ सिंधुतीरे च वल्मीके तुलसीमूलमाश्रिते ॥ मृदरातास्तु संग्राह्या वज्रयेद्व्या  
 मृत्तिका ॥ श्यामं शान्तिं करप्रोक्तं स्तुतं वैश्याकरं तथा ॥ श्रीकरं पीतमित्याहुर्वैष्ण  
 वं श्वेतमुच्यते ॥ अंगुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमायुः करी भवेत् ॥ अनामिकाऽनदी

निर्यमुक्ती दा च प्रदेशिनी ॥ एते रंगुलिमेदे स्तुकारयेन्न नरेवः स्पृशेत् ॥ दर्भानि पो प्र  
 कुर्वीत नम्रमध्यात्तु प्रदीपवत् ॥ श्रीकामः पुष्टिकामस्तु यथेष्टं तिलकं चरेत् ॥ नासा  
 मूलं समारभ्य वंशपत्रनिभं शुभं वंशकामोद्भिजः कुयत्तिलकं चंदनादीनां ॥ आ  
 दिशब्दाद्भस्म तोयमृदो यथा कालं ज्ञेयाः ॥ तदुक्तं पारिजाते ॥ स्नात्वा पुं उं मृ  
 दा कुयत्तिलकं चैव तु मस्मना ॥ देवानभ्यर्च्य गेयेन जलमध्ये जलेन चैति ॥ तथा ॥  
 वर्त्तिदीपलुतिं वापि वेषु पत्रातिं तथा ॥ पद्मस्य मुकुलाकारं ते वैवकुमुदस्य  
 च ॥ मत्स्यकुम्भातिं वापि शंखाकारमंतः परं ॥ ॥ इशांगुलप्रमाणां ॥ तदुक्तं मो  
 त्तममुच्यते ॥ नवांगुलमध्यमं स्यादष्टांगुलमतपरं ॥ पञ्चसंयमिः पुं उं मध्य  
 मं त्रिविधं स्मृतं ॥ चतुस्त्रिंशंगुलैः कुं उं कनिष्ठं त्रिविधं स्मृतं ॥ नपादुक्स्थाना  
 दर्शनं जले ववलो कयत् ॥ न प्रावृत्तशिराः कुयत्तिलकं धर्मसाधनं ॥ धर्मसा  
 धनं काये गाललाटे केशवन्विद्यान्तारा यत्तमथेदरे ॥ माधवं हृदि विन्यस्य



वि० प०  
२३

गोविंदं कंठकूपकोविद्धं च दक्षितो कुक्षौ तन्मुजे मधुसूदनं ॥ त्रिविक्रमं कर्णमले  
वामकुक्षौ तु वामनं ॥ श्रीधरं च हृषीकेशं वामयो बहिर्कृतयो ॥ वसनानामप  
ष्टदेवैककुक्षौ मोदरं स्मरेत् ॥ तस्य दक्षालिततोयं च वीसुदेवं शिरो न्यसेदिति  
॥ ॐ केशवाय नमस्त्याद्यत्र प्रयोगः ॥ आचारदीपे त्रिविधः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं धि  
जम्बोक्तं पत्रियस्य त्रिपुंड्रं ॥ उपरं चंद्रं तु वैश्यस्य वत्सुलं शूद्रजातिषु ॥ यद्वा  
समस्तजातीनामूर्ध्वपुंड्रं परं स्मृतमिति ॥ तत्रैव ॥ ऊर्ध्वपुंड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुं  
द्रं भस्मना स्पृश्यात् ॥ तिकं लं वैदिजाः कुर्यात् शिंदने नयदृष्टयेति ॥ भरद्वाजः ॥ अ  
भ्यंगे स त्रैतके चैव विचारु देव विस्मर्त्तने पर्यंतं ॥ वैखानसस्य त्रेतुभस्मनो  
र्ध्वपुंड्रं मुक्तं ॥ भूतिस्मेति भस्म गृहीत्या ललाटं दृष्ट्वा बाहुकंठे आदित्यः सोमो  
नमस्त्यर्धाग्रामालिप्येति ॥ वृत्तं वा चतुरस्रं वा बिंदुमूर्ध्वं तु मेव वा ॥ ० ॥ ० ॥ ०  
ललाटे यादृशं पुंड्रं लिखितं सितं भस्मना ॥ तादृशं मुजयो मूर्ध्नि स्तनयोश्चातरे

स्त०  
३  
रामः  
२३

लिखेदिति ॥ पुरुषार्थप्रबोधग्रंथकृतोक्तं ॥ अत्र रावाग्निहोत्रानंतरं याज्ञिके ऊर्ध्व  
पुंड्रं भस्मना ध्रियमातां दृश्यते ॥ ब्राह्मचारिभिर्विद्याकोरं च ॥ तेन यथाचारं व्यव  
स्थातव्यं ॥ येनास्य पितरो याता इति मनुवचनात् ॥ शारवां शिखां च पुंड्रं च समया  
चारमेव च ॥ पूर्वैश्चरितं कुर्यादन्यथापत्तिर्ना भवेदिति विष्णुके श्च ॥ तथा ॥ ऊं  
स्वचक्राद्यं कनेतु तुलसीदलं भस्मतां ॥ यः कुर्यान्नियमं नित्यं स याति परमां गति  
शंखः ॥ नान्यदेवं नमस्कुर्यान्मिन्नं देवं समर्चयेत् ॥ चक्रां कितः स्पृश्याति देवनाभ  
क्तः पांडुनंदनेति ॥ स्कंदेऽपि ॥ स्कं काशी सर्वदे ॥ शंखं चक्रां किं न तु शिरसामं  
जरीधरे ॥ गोपि चंदनलिप्तांगो दृष्टश्चेत्तदयं कुत इति ॥ शिखायं जोषवीतं च  
त्रिपुंड्रं चैव नित्यं ॥ ब्राह्मणस्य तथैवेदं शंखचक्रादिधारणमिति ॥ आश्वला  
यनस्तु ॥ शिवा केशवयोश्चिह्नं चक्रं शूलादिकं धिजः ॥ नधारयेत्तमतिमान्येदि  
केवमेव विस्थित इति ॥ सर्वसावधारणमिति न्यायाद्देदिक्मानं मार्गस्थितं



वि० प०  
२४

स्य निवेधाद्देदितां त्रिकोभयमासीत् स्थितस्य भवत्येवेति सर्वमनवद्यं ॥ अत्र वि  
चारविशेषः ॥ आवाठमास्यविधाने दृष्टव्यं ॥ धारः ॥ राप्रकारः ॥ सत्यसंहितायां ॥  
चक्रं पद्मं दक्षिणोत्तुगं दाशं रवं च वामतः ॥ अष्टाष्टरं कितामुद्रां सर्वस्थानेषु धार  
येत् ॥ हृदि पद्मं त्रुलाटे च गदां शिरसि धारयेत् ॥ प्रकाशसंहितायां विशेषः ॥ कु  
लौ च चारिचक्राणि पाश्चेदक्षितौ तथा ॥ हृदि ह्येतथा ह्यार्यस्तवेदेदक्षितौ तथा  
च केदेदक्षितौ बाहौ च क्रमेण गले पुरा ॥ तथा पश्चादरे देवं देवाश्चेदक्षितौ तथा  
॥ दृष्टादधस्तथा चैकधार्यमेवं सुदर्शनां ॥ शंखद्वयं वामपाश्चेत्तने वा भेद  
यंतथा ॥ वामबाहौ द्वयं धार्यमेकमेव गले तथा ॥ चैकं एकं पाश्चेत्तथा धार्यं तथा  
श्चाङ्गुलस्य च ॥ दृष्टमले तथा चैकं हृदये चैकमेव च ॥ धार्यमेकं पांचजन्यं शं  
खस्थानविदो विदुः ॥ हृदि चैकं स्तने चैकं बाहुभ्यां द्वयं तथा ॥ धार्यं पद्मं दक्ष  
भागं गदां वैष्णवं तस्तथा ॥ नारायणस्य मुद्रा तु सर्वस्थानेषु धारयेदिति ॥ इदं

स्त०  
३

सामः  
२४

मुद्राधारणं वैष्णवं विषयात् ॥ उपवीतादिवर्द्धयार्तिं शंखचक्रगदादयः ॥ ब्राह्मणश्च त्रि  
यविशं वैष्णवं च न चान्यथेति पंचरात्रोक्तेरिति दिक् ॥ शौवे स्तिर्यकं पुंड्रं मयि धा  
र्यं ॥ तदुक्तं स्कादे ॥ अग्निहोत्राग्निजं न स्म अग्नि कयोर्भवं तथा ॥ औपासनास  
मुत्पन्नं तद्वहो मो भवं तथा ॥ महारुद्राग्निजं न स्म रुद्रस्थाने भवं तथा ॥ भस्मा  
निषदिधान्याहुः सर्वपापहराणि च ॥ त्रैवर्णिकानां सर्वेषां अग्निहोत्रस्य मुद्रा ॥  
अग्निकायां समुत्पन्नं तद्वह्यं वृत्तचारिणा ॥ आवस्यथाग्निं संभले गृहस्थैरेव धा  
र्यते ॥ शेषं भस्म त्रयं चैव सर्वैः सर्वत्र धार्यते ॥ देवर्षिकृतहोमस्थं धार्यं यत्नेन स  
र्वदा ॥ अगस्त्यः ॥ प्रातस्तु स जलं भस्म मध्याह्ने च दानं चितं ॥ सायंतु केवलं भ  
स्म शौवे धार्यं स देवचिति ॥ कालाग्निरुद्रोपनिषदपि ॥ अथ कालाग्निरुद्रं भ  
गवं तं स नकुमारं पप्रच्छा अग्नीहिमगवांश्चिपुंड्रं कविधिं सतत्वं किं द्रव्यं किं स्था  
नं कति प्रमाणं कारेखादि किं देवतं के मंत्राः का शक्तयः का कर्ता किं फलमिति ॥



वि० प०  
२५

तट होवाच भगवान्य द्रव्यं तदाग्नेयं भस्मसंयोजातदिपंच ब्रह्म मंत्रैः परिगृह्य  
ग्निरिति भस्मेत्यनेनाभिर्मन्त्र्यमानस्तौ केतिसमुद्भूतं च कयजामरु इति शिरो  
लेलाटवद्वा स्केधे स्थिति विमिस्त्रा युषे स्त्र्यं बके स्ति यक्कि तस्ते रेखा ॥ कुर्वति  
व्रतमेतच्छाभवं सर्व वेद वादिभि रक्तं तस्माच्चरेन्मुमुक्षुरपुनर्भवायेत्यदि ॥  
स्मृतिसंग्रहे ॥ भाले त्रिपुंड्र कं भाति गले रुद्राक्षमालिका वज्रं च उक्षरो मंत्रः स  
रुद्रो नात्र संशयः ॥ ये भस्मधारि तां दृष्ट्वा वाचाभि र्दंति मानवाः ॥ तेषां श्रेष्ठेषु  
संभूतिरनुमेयानि पश्चितेति ॥ इति तिर्यक् पुंड्रधारण विधिः ॥ अथ संध्या वंद  
न विधिः ॥ व्यासः ॥ प्रातः संध्यां सनक्षत्रां मध्याह्ने स्नान कर्मणि ॥ सादित्यां प  
श्चिमां संध्यामुपासीत यथा विधिः ॥ सूर्योदयात् पूर्वेंद्यटिकादयं प्रातः संध्या  
यामुख्या कालः ॥ तथा सायं सूर्यास्त मयात्वं द्यटिकादयं ॥ अथाचम्य  
कुशैर्युक्तैः आसने समुपस्थितः ॥ ० ॥ करसंपुटकं कृत्वा संध्यां नित्यं समाचरेत् ॥

स्त०  
३

रामः  
२५

नत्याद्यपुंड्रिकाक्षमुपात्ताद्यप्रज्ञां तये ॥ ब्रह्मावैद्ये वयं प्रातः संध्या वंद्यमुपास्य  
हो ॥ इति ॥ संध्या वंदन प्रकार स्त्याश्च पायन गृह्य परिशिष्टे ॥ अथ संध्यामुपासी  
तया बहो मरात्रयोः संधी यश्च पूर्वोपाराह्णयोस्तत्कालमवादेव तासंध्यातामु  
पासीत वहिर्यामात्रा च्या मुदीच्यां वादिश्यानिंदतायामेन त्पमुदकाशवेत्यप्रातेः  
शुचिर्भूतः पाणिपादमुखानि प्रक्षाल्य शुचौ देशे भूमि पद्मपादौ न पश्चित उपवि  
ष्ट आचामेत्प्रकृति स्थ मफेना बुद्धुं कर्म क्षितं दक्षिण पाणिना दाया कनिष्ठा  
गुह्ये विष्णु चो वितसति स्त्रोतरां गुह्याः संहतोर्द्धः कृत्वा ब्राह्मेण तीर्थेनेह द  
य प्राप्तिं पित्रिः पीत्या पाणिं प्रक्षाल्य स्पृष्टं भसांगुष्ठ मलेनो कुचि तोष्ट मास्यं  
दिः प्रमृज्य सल्लभ्य संहत मध्यमांगुलिभिः ॥ १० ॥ १० पाणिं प्रक्षाल्य स्वयं पाणिं  
पादौ शिरश्चाभ्युक्ष्य स्पृष्ट्वा भसासंहत मध्यमांगुलि त्रयेणास्यमुपस्पृश्य  
सांगुष्ठया प्रदेहि न्या द्वा ता विषदय मनामि कया चक्षुः श्रोत्रे कनिष्ठिकया ना



वि० प०  
२६

मिचतले न हृदयं ॥ सवाभिरं गुलिंभिः शिरकादशैर्ग्रैरसौच स्थितो दित्येतदा चम  
नमेवंदिराचम्यात्मानमभ्युक्ष्य दर्भपेविचंपातिः प्रथममंत्रं कं पंचदेशमात्रि  
कंप्राणायामत्रयं कृत्या समंत्रं समंत्रं स हृत्कृत्या दित्येत प्राणाः प्रस्य प्राणा वांस  
व्याहृतिकां सा वित्री स शिरसं त्रिरावर्त्तयेदित्ये प्रथममंत्रः प्राणायामोथकर्म  
संकल्पं शुचौ पात्रे स व्ये पाणो वाऽप आधाय स्थिरे तदुकाशये यावतिकर्मकु  
र्वीत तावत्तु उदकस्य विभागं कल्पयित्वा ताद्यानि तत्रावाह्यता अपः स्पंदं  
ता प्राणिना दायादायात्तानं शिरमार्जयेदोदवं पक्ष्म आपो हि ष्टेति स्तुः भिर  
थाचमनमुदकमादाय सूर्यं श्रेतिपिबेदेतत्समंत्रमाचमनमेषा पुनराचम्य  
जयेत्प्राणव्याहृति सा वित्री मिर्क वच्य आपो हि ष्टेति स्तुक्तेन गायत्री शिरसा  
चांभसात्मानं परिषिंचेदेतन्मार्जने मथ गोकर्णवत हृतेन पाणि नोदकमा  
दाय नासिकाग्रे धारयन् हृत्स्मचोरपुरुषा हृतिं पाप्मानमात्मानं मंत्रव्याप्य स्थि

स्त०  
३

रामः  
२६

तं विचित्रसंयत प्राणोऽद्यमर्षता स्तुक्तं दुपदाम् चंचावर्त्य दक्षितो न नासावितेन श  
नैप्रतो - ॥ ॥ रतेयसर्वतस्तेन सं हृद्यै हृत्स्म स्वेन र्मनी पारिस्थ उदके पानितं  
ध्यात्वा तदुदकमवेक्ष्य मातो वामतो भुवि तीव्रपातेन क्षिप्त्वा तं पाप्मानं कज्रहतस  
हस्रधा दुलितं भावयेदेष पाप्मव्यपो हृतानमेकेन कुर्वीति मार्जनै नैव तस्य व्यपोहि  
तेत्यादिति दुपदकपापशोधनी ॥ १ ॥ अथाचम्य दर्भपातिः पूरति उदकां जलिमु  
दस्य च तं स्थापयेत्ताना मिस्यादित्या मिमुखः स्थित्वा प्राणव्याहृति पूर्वया सा  
वित्र्या विनिविदयेदक्षिपेदेतु पुनः पाप्मव्यपो हंने दंतिते उनाचम्येव मध्यं मुक्षि  
चे पुरत देवा द्यनि वेदनमसावा दिसो ब्रह्मेति प्रदक्षिणां परित्यज्य पन्य रिषि च्या  
पनुपस्पृश्य शुचौ देवो दर्भं भिक्षो क्षिते दर्भानि स्तीय व्याहृति मिरुपविश्य प्राणा  
यामंत्रं यं कृत्यात्मानं व्याहृति मिरभ्युक्ष्य सा वित्र्या रुषि देवतर्चनं दास्य नुस्मर्य  
तामेतां चतुरक्षरशो विभक्ता मवित योजितैः पद्भिस्तदंगमं त्रेयं ध्यां गयामनिन्य



वि० प०

२७

स्यमानंतद्रूपं भावयेद्यथा तस्मिन्नुद्दिष्टा यनमरतिरुदये वरेण्यश्चिरसे स्यादिति शि  
रसि भगो देवस्य शिरवा ये वषट्ति ति शिखायां धीमहि कवचा य हुमि सुरसि धियो यो नो  
नेत्रत्रया य वौषट्ति ति नेत्रत्रयो देवु विन्यस्याथ प्रच्योदया दस्त्रायै वषट्ति ति करतले र  
स्त्रं प्राच्यादि दशदिक्षु न्यसेदेवो गन्या सरानमये केने दंति स्पर्वि हि धिरे वैदिक रस्यथ  
मंत्रदेवतां ध्यात्वा ओ गद्य वर देवी या वा स्यति हृन् नर्दनक्षेपु नक्षत्रेष्वामंडलदर्शना  
न्मंत्रार्थमनुसंधानिः प्रणवव्याहृतिर्वा विंशतिं सा विंशतिं जपेज्जपं चाष्टसूत्रेणामामिका  
यामध्यमादौ रभ्यप्रदक्षिणं दशमिरंगुलापर्वमिवांगिराये दशगद्यवरदे देवि जपे मे सं  
नियोजनं वा ॥ गां यंतं त्राये से यस्मा द्नी यत्री त्वंततः स्मृते या वा ह न मंत्रः ॥ सवितुर्वरेणी  
यं ते जो ध्याये महियोस्मा कधि यः प्रेरयतीति मंत्रार्थः ॥ २॥ अथ देवता ध्यानं या सं  
ध्या सैव मंत्रे क्ता देवता रवत्तूपास्ये तां सवीदे क रूपां ध्यायेदनुसंध्य मन्यान्य रूपां वा  
यदे क रूपा मृग्य जुः साम त्रिपदातिमी गार्धा धिरदिक्षु षुट् कुक्षिं पंच शिरसमग्नि सु

राम!

२७

स्वीविष्णुदयां ब्रह्माक्षिरस्कां रुद्राक्षिरां दंडकमंडल्यक्षस्त्राभयांकचतुर्भुजां शुभ्रव  
रां शुभ्रवरां नुलेपनस्त्रगाभरणां शरच्चंद्रसहस्रप्रभां सर्वदेवमयामिमां देवीगायत्री  
मेका मेवतिष्ठसुसंध्यासुध्यायेदृष्यदिभिन्नरूपां तां प्रातर्बलिं बालादियमंडलमध्य  
स्थां रक्तवरां रक्तांबरां नुलेपनस्त्रगाभरणां चतुर्वक्त्रां दंडकमंडल्यक्षस्त्राभयांकच  
तुर्भुजां हंसनारूढां ब्रह्मादेवत्यामृग्येदमुदाहरंतीं भूलोकाधिष्ठात्री गायत्री नाम देवतां  
ध्यये। दध्यमध्यंदिने तां युवती युवादियमंडलमध्यस्थां श्वेतवरां श्वेतांबरां नुलेपन  
स्त्रगाभरणां पंचवक्त्रां त्रिनेत्रां चंद्रशेखरां त्रिशूलखड्गखड्गद्वंद्वगंडमरुकां कचतुर्भुजां  
वृषभासना रूढां रुद्रदेवत्यां यजुर्वेदमुदाहरंतीं भुवलोकाधिष्ठात्री सावित्री नाम देवतां  
वदेवतां ध्यायेदध्यस्त्रायं तां वृद्धां वृद्धादियमंडलमध्यस्थां श्यामवरां श्यामां ब्रह्माभरणा  
स्त्रगनुलेपना मेकवक्त्रां शंखचक्रगदापद्मां कचतुर्भुजां गरुडासना रूढां विष्णुदेव  
तां सामवेदमुदाहरंतीं स्वलोकाधिष्ठात्री सरस्वती नाम देवतां ध्यात्वा वा ह्यजपित्वा



यजातवेदस्ये सुभ वाम सोममित्युपस्थाय तद्योरावृणी महे नमो ब्रह्मणे नमो सत्यगत्य  
इत्येताभिर्परे स्थाय प्रदक्षिणां दिशः संध्यां नत्वा यथासंध्यायै गाय त्रैसा वित्रैः स्वयं स  
वभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कृत्य तत्तुत्तमो शिरवरे देवी नम्यां पर्वतमूर्धनि ब्राह्मणेभ्यो  
भ्यनुज्ञाता गच्छ देवियथा सुखमिति संध्या विसृज्य भद्रं नोऽपि वा वातय मनश्चुक्ते  
शांतिं त्रिरुच्चरन् नो ब्रह्मण इति प्रदक्षिणां परिक्रामन्ना सत्यलोका दायाता लोका दातो  
का लोकपर्वताद्ये संति ब्राह्मणा देवाः स्तेभ्यो नित्यं नमो नमस्ते नमस्कृत्य गुरुत्वं वृद्धा  
श्रोत्रसंग्रहणीयं देवं सायं विशेषस्तु सयं श्रेति मंत्रे गति श्रेति कृया ज्ञाप्य श्राद्धं समि  
तमंडलं आनक्षत्रदर्शनादासीता यमध्यं दिने त्वापः पुनर्नित्यं मंत्राचमनं नमो  
हमयाहं सबया वात्रिः सह द्वा द्व्यमुक्षि व्योर्द्धवा रुद्र रुद्राख दु दु यं जातवेदसं वित्रं  
देवानां मिति सत्क्राभ्यां तच्च क्षुरि त्येकया चादित्ये मुपस्थाय जयमासीनो यथेष्ट  
कालं कुर्यादित्येष संध्या विधिरित्या त इति ॥ ३ ॥ अथ वाजसनेपि संध्या च्यते ॥ का

स्त०  
३

रामः

२८

स्थाय न ॥ मृदोरुक्करो प्रक्षाल्या चम्यत्रिरा यम्याम सुष्या रायां बुमिश्रा रापद्मं प्राक्षि व्योर्द्धवा रु  
रुद्रय मुदुयं चित्रं तच्च क्षुरा यि आचयथा शक्ति विभ्राडित्यनुवाक पुरंष सत्क्रा शिव सं क  
व्यमंडलं ब्राह्मणैरित्युपस्थाय प्रदक्षिणां दिशः सनमस्कृत्यो वित्रे दिति ॥ अत्र यद्यपि सत्र  
केरेता संक्षेपतो मध्याह्न संध्या काले तस्यापि सर्वशाखाधिकरता न्यायेन संध्यात्रयं च  
कर्तव्यं ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥ अन्यथा नरकं याति सर्वकर्मकिरोपि सन्नित्यादि स्मृ  
त्या च त्रिकालीना माजनादिसर्वा रीणां गाय वृंहिता वाजसनेपि मिरपिकाया ॥ विरुद्धं  
शस्तु स्यात्पराव ॥ पारक्रमविरोधियदिति ॥ वचनान् ॥ अथानंतरं संध्या तव्यं री  
कार्यं ॥ शौनके ॥ अथानति यथा वाजपाते वा प्रागासीनः कुशासने ॥ संध्या सुतप्यं  
तां कार्यं स्मृत्वा रुद्रादिकं ततः ॥ रुद्रि व्यसिः समुद्दिष्टो ब्रह्मा देव तमुच्यते ॥ रुद्रो गा  
यत्र कंचैव विनियोगस्तु तपरो ॥ प्रयोगस्तु ॥ ॐ भू ॥ पुरुषं तव्यं यामि ॥ ॐ रुद्रं वेदं तं मंड  
लं तं हिरण्यगर्भरूपिणं ० आत्मानं गायत्रीं ० वेदमातरं ० सां कृतिं ० संध्यां ० कुमारीं ०



वि० प०  
२८

ब्राह्मी० उष-सं० निर्मजं० सर्वासिद्धि करी॥ सर्वमंत्राधिपती स्तर्पयामि॥ आदो प्रणावमुच्चा  
यतेर्पयितुं तदंति के॥ अनेन विधिना कुर्यात्सिंध्या तर्पणमुत्तममिति॥ ॥ अथ सिंध्या  
वदनधर्मा॥ तत्र योगयाज्ञवल्क्यः॥ आपो हि ह्येतितिसृभिर्हृग्भिस्तु प्रयतः श्रुचिः॥ नवप्र  
णावयुक्ता मिर्जले शिरसि निक्षिपेत्॥ शौनकः॥ पूर्वोक्तैर्नैव विधिना प्रोक्षयेत्तु कुशावा  
रिणा विप्रुषो ह्येष्वेदूधमधो यस्य क्षया यचेति॥ व्यासस्तु॥ भूमौ मूर्ध्नि तथा कोशे मू  
क्ष्मां किं शो तथा भुवि॥ अथ कोशे भुवि मूर्ध्नि स्यान्मंत्रस्तानं विधीयते॥ ॥ आकाशो ह्यु  
ये॥ भूमौ पादये॥ अथ विषये॥ गोशृंगमात्रमुद्धृत्य रविं बीजं जलांजलीन॥ दोषा  
दोचसमौ कुर्यात्पादौ उद्धृत्य निक्षिपेत्॥ मुक्तरुस्ते न दातव्यं मुष्टी तत्र न कारयेत्॥  
तर्जन्यंगुष्ठयो योगे राक्षसी मुष्टिका भवेत् राक्षसा मुष्ट्या दत्तं ततो यं रुधिरं भवेत्॥  
गोशृंगलक्षणां तु प्रादेशस्तु प्रदेशि न्याता लामध्यमया भवेत्॥ गोशृंगमनामि  
क्यावितस्ति स्तुक निष्ठया॥ शातानपः॥ जले च द्यं प्रदातव्यं जलाभावे श्रुचि स्थले प्रात

स्त०  
३

रामः  
२८

मध्याह्नयोः काले उषाया द्यं जले क्षिपेत्॥ उपविश्य तथा सर्वं स्थले चाद्यं विनिक्षिपेत्॥ व्यासः॥  
कराभ्यां तोये मादाय गायत्र्या चामिर्मन्त्रितं॥ आदिसामिमुखतिष्ठं सिरुर्ध्वं संध्ययोः क्षिपेत्॥  
मध्या॥ मध्याह्ने सकृदेवेदं क्षेपणीयं द्विजातिभिः॥ अत्र हेतुः स्कांदो त्रिंशत्कोट्यो महावीर्यामि  
देहानामराक्षसः॥ कृष्णातिदारुणाद्योराः सूर्यामिच्छंति स्वादितुं॥ ततो देवगणाः सर्वे शेष  
यश्च तपोधनाः॥ उपासते सदा संध्या प्राक्षिपेत्पुण्ड्रकां जलं दत्तं ते ते न ते देवा वृज्जीभः  
तेन वारिणा॥ ततः प्रयाति मगवान् ब्रह्मरौ रमिराक्षितः॥ वालिखिल्यादिभिश्चैव जग  
तः पालनोद्यतः॥ पश्चाज्जपेच्च सावित्रीं प्रादक्षिण्यविवर्त्तनं॥ कुर्याज्जले न तासां च  
चक्षुः श्रोत्रमुपस्पृशेत्॥ सूर्योपस्थाने विशेषमाह कश्यपः॥ हस्ताभ्यां स्थितिं कैला  
त्या प्रातस्तिष्ठेद्दिवा करं॥ मध्याह्ने तु रुज्ज्वारुसायं मुकलिं तोकरौ॥ तत्र मंत्रविशेषमा  
ह देवताः॥ मित्रस्य चर्षणी तिस्रो वंस्पवस्त्वेति चोदये॥ इमं मेति चतुर्के तासां यंकुर्या  
दुपस्थितिं॥ व्यासस्तु॥ संध्या त्रयेष्वेकमेव स्थपस्थानं प्रचक्षते॥ उद्धृत्य मुद्धृत्य चित्रं त



वि० प०  
३०

अस्तुस्ति देवाकरं॥ कायायनस्तु॥ उच्चित्रमृग्यद्वयेनैवमुपतिष्ठेदुनंतरं संध्यादयेषु  
नस्थानैमेतदाहुर्मनीषिणः॥ मध्येत्यहोउपर्यस्यविभाडादीद्यंयोजयेत्॥ अहोदिनस्य  
मध्येउस्यउदुर्यचित्रं देवामिस्यादमस्योपरिविभाडादीद्यंयोजयेदियर्थः॥ अथतपध  
माः॥ तत्रव्यासः॥ तजोसीतिजन्मत्रंगायत्र्यावाहनेदिजः॥ आवाह्यतुजयेत्प्राज्ञोगाय  
त्रीतांमहाफलं॥ गात्रेकपदीयादिगात्र्याः प्रार्थनंचरेत्॥ नमस्तुत्रीयायेतिनमस्क  
राचतांजयेत्॥ आगद्यवरं देवीयादिनास्यविकल्पः॥ तजोसीयादेवीजस्यनेपिगा  
त्र्यापरित्याज्यद्विषयत्वं॥ ॥ गायत्रीध्यानं प्रकारातरेणाव्युक्तं॥ मुक्ताविदुर्महमनी  
लधवल्ल्यायेमुरैः पंचमियुक्तामिंदुनिबद्धरत्नमुकुटांतल्यात्मवर्णाम्बिकां॥ गाय  
त्रीवदामयांकुशकुशांस्तुभ्रकपालंगुतां॥ शंखचक्रमथारविंदयुगलेहस्तैर्वहं  
तीमने॥ जपप्रकारेमहव्यासः॥ प्रणवव्याहृतियुतां गायत्रीं च जपेत्ततः॥ समाहि  
तमनास्तुहमीमनसाचापिचिंतयेत्॥ ध्यायेच्चमनसामंत्रंजिह्वेष्टेनचचात्येत्॥

स्त०  
३

रामः  
३०

जपस्तुचलजिह्वेनमिर्गुरौ॥ उपांशुस्पाशतुगुणः सारुख्योमानसः स्मृतः॥ विनाशः॥ ॥  
नकंपमेदिरोग्रीवांदंतानैवप्रकाशयेत्॥ हृत्पुतानौकरौप्रातः सायंमुकुलितौकरौ  
॥ मध्येतिर्यकरौप्रोक्तौ जपरावमुदाहृतः॥ विधियज्जज्ञपोयज्ञोविशिष्टो दर्शकं  
जपोयस्तचलजिह्वेनद्वंद्वः॥ उपांशुतंजपंप्राहुर्मनिसामानसंबुधाः॥ पूर्वोसंध्या  
जपंस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात्॥ ॥ पश्चिमांतुसमासीनः सम्यागाद्विभावना  
त्॥ मध्याह्नेतिष्टंष्टेदीक्षमारौर्कंजपंकुयांसिमाहितः॥ अन्यथाप्राह्णवः कु  
यांसिमासीनः कुशासने॥ असनान्याहव्यासः॥ कौशोपकंबलंचैवअजिनंपदमे  
ववा॥ दारुजंबलपत्रंचआसनंपरिकल्पयेत्॥ हृत्पुताजिनेज्ञानसिद्धिमाप्स्यती  
व्याधिर्यमिति॥ वशातिनेव्याधिनशः॥ सर्वविचित्रकंबले॥ नादीक्षितश्चोपविशेत्  
हृत्पुताजिनेग्यहीतिनिषेधादीक्षितविषयंकृत्वाजिने॥ आसराध्याउस्यनंवस्त्रं  
जायापत्यकमंडलुः॥ शुचीन्यासनंएतानिपरेषांतकदाचन॥ पादेनपादयाक्रम्यज  
पंनैवतुकारयेत्॥ शिरः प्राहृत्यवस्त्राध्यानंनैवप्रशस्यते॥ नपातोपादयपक्षो



ननेत्रयपलोदिजः॥ नचवाक्कपलश्चैवतपनसिद्धिमवाप्नुयात्॥ मनःसंतोषरांशौर्च  
मोनंमंवायचिंतनं॥ अव्यग्रलमनिर्वैमनिर्वैदोजपसंपत्तिहेतवः॥ स्थितिकासनमा  
सीनोजपसिद्धिमवाप्नुयात्॥ जानूवोरं तरेसम्यक्कृत्वा पादतलेउभौ॥ रुद्रकायः  
समासीनः॥ स्थितिकामंममुच्यते॥ पलासनं समासीनः॥ सर्वसिद्धिमवाप्नुयात्॥ उत्तानौ  
चरतौ॥ कृत्वा कुरुसंस्थौ प्रैयनतः॥ नुबोर्मध्येतद्योतानौ पारसि कृत्वा ततोदशौ॥ नासा  
ग्रेविन्यसेदृष्टिपद्मासनमिदंस्मृतं॥ आसनांतरागौरवर्गीयानोक्तानि॥ व  
स्त्रेणाद्यपस्त्रकरंदक्षिरांयः सदाजपेत्॥ तस्यतत्फलं जप्यं तद्धीननफलं भवेत्॥  
जपकातेत्यक्षमालांगुलैरौरोरपिनदर्शयेत्॥ उद्धृष्टिते तथा मरौ पतिते चाक्षस  
यके प्राणा यामत्रयं कृत्वा हतप्राशनमाचरेत्॥ यज्जले शुक्लवस्त्रेण स्थले चैवा  
ईवाससा॥ जपो होमस्तथादानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्॥ अथ जपमालाप्रकारः॥ पा  
ने॥ अरिष्टं यत्र जीवं च शंखं पद्मं तथा मणिं कुशग्रंथी च रुद्राक्षमुत्तमं चोत्तरेत्॥

स्त०  
३रामः  
३९

अंगुली जपसंख्या न मेकं वराननोपवर्गमिदं शाखं संख्या तं पुत्रं जीवकलेदर्शः॥ शतं वैशं  
खमणिमिः प्रवादिष्टं सहस्रं कं॥ मौक्तिकैर्दंशस्य हसं सौवर्गोर्लक्षमुच्यते॥ कुशग्रं  
थ्याकोटिगुणं तुल्यस्याऽनंतकं फलं॥ अष्टगुणा समरंध्राचपरिपूर्णादिदानवा॥ निश्च  
ला मथिताऽव्यंगा अन्योन्यदृष्टिवर्जिता॥ सत्राव्यचंचला या तु चुरिता तु या मिन्नस  
त्रेण ग्रथिता पारवं उस्य पुरातनी॥ मातृदुःखप्रदायिन्यो ग्रथिता निंद्यतं तु मिः॥ पा  
रवं उस्य तसंबधिनी॥ अष्टास्थिमात्रा मंतरायः श्रेष्ठः॥ स्युजपकर्मणि॥ अष्टोत्तर  
शतं संख्या मणीनां श्रेयसी भवेत्॥ तद्दंशं संख्या कथिता मध्यमा चाधमा पुनः॥  
सप्तविंशति संख्या ता ततो मेवाधमा भवेत्॥ तज न्यानस्पृशेत्सु च न कं पेन्न विधे  
नयेत्॥ अंगुष्ठस्य तु मध्यस्थं परिवर्त्ते समाचरेत्॥ मध्यमा कर्षतां तस्याः स्वर्गसि  
द्धिदायकं॥ नान्यांगुलिमिरा कर्षेन्न नरेव श्रेष्ठतथा सुशेत्॥ अभावे च क्षमाला  
याः कुशग्रंथ्याथ पाणिना जपरावं हिकर्त्तव्यं राकाग्रमनसा सदा॥ पाणिमाला चेत्थं॥







चं मुखे सिद्धिरनुत्तमा ॥ करस्थाने महानृक्षेत्राः कुक्षौ दुखस्य संवाप्नुयान् ॥ पदोर्ध्वं  
 तिस्ताथा पुच्छे पीडा स्यादंधनादिभिः ॥ मोक्षार्थं च दने कुयदि क्षिरोत्तामिचारिकं ॥  
 श्रीकर्मः पश्चिमे कृत्वा उत्तरे शांतिर्दम्भवेत् ॥ ईशान्ये शत्रुनाशः स्य दाम्ने ये शत्रुदा  
 यकः ॥ नैर्ऋत्ये शत्रुभीतिः स्याद्वायवे तु पलायनं ॥ ग्रामे देवेने वापियत्र कुत्रावलो  
 कयेत् ॥ दीपे स्थाने जपः कार्यः सर्वसिद्धिममभीप्सुभिः ॥ कर्मचक्रमसंज्ञाययः  
 कुयज्जिपयजकं ॥ तस्य जाप्यफलं नास्ति सर्वनिष्ठा यिकल्पेन इति ॥ होमस्तु ॥  
 क्षीरौदनतिलकाद्वद्विरीरद्रुमसामिद्वरे ॥ पृथक् कृत्वा हस्तत्रितयं जुहुयान्मंत्रसि  
 द्यये ॥ ॥ तत्संख्या सहस्राणि मंत्रविजुहुतिलैः ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोक्षैर्धमायुस्सर्वि  
 दिति ॥ अरुणास्त्रे ज्यैष्ठ्ये मध्याह्ने जुहुयादयुतंततः ॥ महालक्ष्मी भवेत्तस्य परामा  
 सा नात्र संशयः ॥ बहुना किमिहोक्तेन यथावसाधुसाधिता ॥ द्विजमनामियं विद्या  
 सिद्धा सिद्धा कामदुद्यामतेति ॥ अल्पजपे तु ॥ शौनकः ॥ प्रातर्विधः शुचिः स्नातो हवि

व्याशीलितेन्द्रियः ॥ अष्टोत्तरस्य हस्तं वा शतमष्टोत्तरं तु वा ॥ होमं प्रजपय ज्ञां प्रनित्यं कु  
 र्वीत चैतथा ॥ सर्वकर्मसमृद्धार्थं परं ब्रह्मेदमुच्यते ॥ एषिव प्रतिलोमोक्ता पाठाश्चतुर्वि  
 नाशिनी ॥ कपिला ज्येनयः कुयद्विदो ममष्टोत्तरं शतं ॥ तस्य कामाः प्रसिध्यंति परमासा  
 देवजुहुत इति ॥ रयुक्तप्रकारेण यथाशक्ति जपं कृत्वा गायत्री ध्यानं कृत्वा षडंगं न्यासा  
 कृत्वा ॥ उत्तमेशिखरे जात इति विजर्जनं कृत्वा ब्रह्मा तप्यर्णं कार्या ॥ योगी ॥ करे नीरं स  
 वागायितुमंत्रतः ॥ निवेदयेज्जपं प्रातः प्रयोगस्तत्र कथ्यते ॥ प्रातः सं  
 नगायत्र्यास्तु जपेन च ॥ साष्टेन शतसंख्येन ब्रह्मा मे प्रीयतां रविः ॥ इति ॥  
 मुख्यकाले संध्या वनौ देव करतो प्रायश्चित्तं ॥ व्यासः ॥ आदित्यो मृदियाद्यस्य संध्या वा  
 स्ति मकुर्वतः ॥ स्नात्वा प्राणांस्त्रिरायम्य गायत्र्यष्टशतं जपेत् ॥ पारिजाते तु ॥ कालाति  
 क्रमेणैव चतुर्थार्धं प्रदापयेदिसुक्तं ॥ संगवपयंतं प्रातः संध्या गौराकालः ॥ आ  
 पदोषावसानं सायं संध्यायाः ॥ इति मंत्रः ॥ उदयास्तमवाहूर्ध्वेयावस्था दृष्टिकात्रयं ॥



वि० ५०  
३४

तावसंध्यामुवासीता प्रायश्चित्तमतः परमितिस्कां देविशेष उक्तः॥ मध्याह्नतदक्षः॥ स्त०  
अथ यामा दासायंध्यामाध्याह्निकीव्यते॥ अथ प्रदानतः॥ पूर्वमुद्योस्तमः  
येपिवा॥ गायत्र्याष्टशतं जप्यं प्रायश्चित्तं द्विजातिमिरिति गोराका लुप्य संनवे  
यमः॥ दिवोदितानिकर्माणि प्रमादादकृतानि चेत्॥ शर्वयाः प्रथमेयामेतावत्कुर्या  
द्यथाक्रमं॥ अत्र मुख्यकालानुरोधासायं संध्यापास्येन पूर्वं कृत्वा॥ गंतूनामं तेति  
चेत्॥ ति न्यायेनातीतकालं कर्म पश्चात्कार्यमिति न्यायतः प्रास्यतस्य निषेधाय  
यथाक्रममिति वचनमिति पदनपारिजाते॥ दिवोतानिकर्माणि प्राप्नुवंत्युत्तरा  
हिन्य॥ दिवोदिनानि ह्येव विदध्यादुत्तराति तु शतिस्यष्टौ केच॥ अवगं ह्युत्तराहिन्यः  
यज्ञं सौरजप्यं च वर्जयेत्॥ इति॥ स्नानं संध्यात्पश्चात् जपः॥ सप्तश्लोकां व्रजे  
तु॥ तस्मात्स्नानं च संध्या च सतकेपि न संत्यजेत्॥ सतके मृतके चैव संध्याक  
र्म समाचरेत्॥ मनसोच्चरयेन्मन्त्रास्त्राणां याममृते द्विजः॥ प्राणा याममंत्राम्

नस्यापि अयं इत्यर्थः॥ वैठी नसिस्तु॥ सतके सावित्र्यां जलं प्रक्षिप्य प्रदक्षिणं कृत्वा  
सूर्यध्यायन्नमस्कुर्यादित्य - दानां तां संध्यामाह॥ अन्ये तु॥ उच्चार्यवाचा गायत्रीं द  
द्यादध्यां जली नपि॥ अष्टाविंशति कृत्यो॥ अगायत्रीं मनसा जपेदिति गायत्री जपम  
प्याहुः॥ अत्र यथाचारं यवस्थेयं॥ श्रीद्धमोजिनोऽत्र विशेषः॥ संग्रहे॥ दशहोत्रः पि  
वेदागायत्र्याश्चाष्टमुष्टिजः॥ ततः संध्यामुवासीतशुध्यते तदनंतरं॥ गोमित्रे॥  
संध्यायेन विज्ञाता संध्या नेवप्युपासिता॥ जीवमानो भवेद्बुद्धो मृतश्चायामिजाय  
त इति त्यादि॥ अत्र जपात्पूर्वं पश्चाद्दो भयत्रवी मुद्रा दर्शनीया॥ ताश्चोक्ता गाय  
त्री हृदये चतुर्विंशतिः॥ संमुखसंपुट २ वितत ३ विस्तीर्णा ४ द्विमुख ५ त्रिमुख ६  
चतुर्मुख ७ पंचमुख ८ षट्मुख ९ अष्टमुख १० व्यापकां जलिक ११ शक १२  
यमपाश १३ ग्रंथित १४ संमुखमुख १५ विलंब १६ मुष्टिका १७ मीने १८ वराह १९  
सिंहाक्रांत २० महाक्रांत २१ मुद्गर २२ पट्टव २४ तत्र मुख्यं संमुखं संहंतो ह

द्विमुख १५॥२



वि० प०  
३५

सावुभाजानौ कुंचिता नांगुलि ॥ संपुटं पन्नकोत्तौ शोभाता चेवान्योन्यसंरुतौ ॥ विततं स्त०  
संमुखौ हस्तावुत्तावुत्ता नावायतांगुली ॥ विस्तीर्णं संरुतौ पाणी मिथो मुक्तांगुलिद्वयो ॥ सं  
मुखासक्तयोः पादयोः कनिष्ठाद्वययोगात् ॥ शेषांगुलीनां वैरल्यातदिमुखत्रिमुखवाप  
यः ॥ संमुखेति ॥ संमुखसक्तपादयोः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषांगुलीनाविरलस्येनांगु  
लद्वयमारभ्यानामिकां तंयावत्तदिमुखत्रिमुखचतुर्मुखपंचमुखामुद्रास्युः ॥ शेषांगु  
लीनां संयोगात् पूर्वयोगविनाशने ॥ त्रियक्संयुज्यमानाग्रेसंयुक्तांगुलिमंजुलौ ॥ हस्तौ  
परामुखमिसुक्तौ मुद्रा मुद्राविशारं दे ॥ अत्र पूर्वयोगविनाशतत्रयत्र पूर्वयोगा क  
निष्ठाद्वययोगस्तदिनाशत्रयर्थः ॥ शेषं सुगमं ॥ अकुंचिता नौ संयुक्तौ नुज्वै हस्ता समः  
वधोमुखं ॥ उत्तानौ तादृशावेव व्यापकां जलिकं करौ ॥ अधोमुखौ बद्धमुखौ बद्धांगु  
गुह्यं करौ ॥ शकटं नाम कथितमिति बद्धमुष्टिकयोः पादयोस्तानावामतर्जनी ॥  
कुंचिताग्राऽन्यथायुक्ता जनेन्या न्युज्वत्रे च या ॥ यमपाशमिति अस्यार्थः ब्रह्मष्टिक

योः पादयोः यत्तितानां कुंचिताग्रावामतर्जनी साऽन्यथादक्षिणतर्जन्या न्युज्वकत्रया युक्ता  
यमपाशमुद्रेति ॥ उत्तानसंधिसंती न बद्धांगुलिदलौ करौ ॥ समुपधाटितौ दीर्घावेगुह्ये  
ग्रंथमुच्यते ॥ उत्तानानिसंधिसंती नानिबद्धान्यंगुलिदलानिययोस्तौ तथोक्तौ शेषं सु  
गमं ॥ संचितोर्ध्वांगुलिर्वा मस्तादृशादक्षिणेन तु ॥ अधोमुखेन संयुक्तः संमुखो न्मुख उ  
च्यते ॥ उत्तानोन्नतकोटीचविलंबः कथितः करौ ॥ मुखी चान्योन्यसंसक्तावुत्तानौ मुष्टि  
को भवेत् ॥ मीनस्तसंमुखी न्तौ युक्तानामकनिष्ठिकौ ॥ ऊर्ध्वसंयुक्तवक्राय शेषांगु  
लिदलौ करौ ॥ युक्ते संयुक्ते अनामिककनिष्ठिकयोस्तौ तथोक्तौ ॥ तावन्योन्यसंमुखी  
मृतौ ॥ तथा ॥ ऊर्ध्वसंयुक्तानिबक्राग्राणि शेषांगुलिदलानिययोः करयोस्तौ मीनो नाम  
मुद्रा ॥ अधोमुखकरो वामस्तादृशादक्षिणेन तु ॥ दृष्टे दे शो समाक्रांतः कुमोनामाभिधी  
यते ॥ ऊर्ध्वमथो वामभुजो दक्षकक्षा श्रये करे ॥ वराहेति ॥ दक्षकक्षा श्रये करे स्पति  
उक्तलक्षणे वामभुजो वारा हो लाममुद्रा तथा तथांगुलीसंरुकां तं करणि श्रितो करौ ॥



वि० प०  
३६

किंचिदकुंचितागौचेनमहाक्रांतततः परं। तावैवकुंचितागौमहाक्रांतनाममुद्रा। ऊर्ध्व  
किंचिदकुंचितागौमुद्रोवामेतर्जनी। गस्तादक्षिणारुस्तेनेति। अस्यार्थः। किंचिदुर्ध्वगत  
योः पारायोर्वावामेतर्जनीदक्षिणारुस्तेनगृहीतासामुद्रमुद्रा॥ अथो मुखः। स्थितो म  
ध्विपल्लवोदक्षिणः करः। अस्यार्थः। उक्तलक्षणावामेतर्जन्याः मूर्द्धि अथो मुखस्थितो द  
क्षिणकरः। यद्वत्रवोताममुद्रेति॥ नजानुदर्शयेन्मुद्रां महाजनस्यमागमे॥ देवास्तस्य न  
पश्यन्ति विदुर्लं च लुतं मे वेदितितस्माद्देहस्येवमुद्रा दर्शनीयाः॥ अत्रावस्यरे गायत्री  
तर्पणमुक्तं॥ शौनकेन॥ अर्घ्यानि चाजपांतेवा प्रागासीनः कुशाने॥ संध्यासुतर्पणं  
कार्यं स्मृत्या कृष्यादिकं ततः॥ कृषिव्यासः समुद्दिष्टो ब्रह्मादिव तमुच्यते॥ छंदोगायत्र  
कंचैव विनियोगस्तु तर्पणं॥ सवितृप्रीतये गायत्री तर्पणं महंकारप्यरति संकल्प्य ॐ  
मः पुरुषं कृण्वेदं तर्पयामि॥ ॐ भुवः पुरमप्यर्जुर्वेदं त० ॐ स्वः पुरुषसामवेदं तर्पय  
मि ॐ मरुः पुरुष अथर्ववेदः ॐ जनः पुरुष इति महासपुराणं ॐ तपः पुरुष सवर्गिमः

स्त०  
३

रामः  
३६

ॐ सत्यं सत्यं कैलौ ॐ मर्तुवः स्वः पुरुषमंडलं तर्गतं ॐ मः एकपदां गायत्री ॐ भुवः द्विप  
दां गायत्री ॐ स्वः त्रिपदां गायत्री ॐ मर्तुवः स्वः श्रुतुष्यदां गायत्री ॐ उपस्यं ॐ गाय  
त्री॥ ॐ सावित्री ॐ सरस्वती ॐ वेदमातरं॥ ॐ दधिर्वी ॐ जयां ॐ कौशिकी ॐ  
ॐ संहर्तुती ॐ सवपिराजिती ॐ सरस्वती मूर्ति ॐ अंतंतमूर्ति ॥ मंत्रैरेभिस्तु योनि  
संचतुर्विंशतिसंमितैः॥ गायत्री तर्पयेत्तेन तर्पितस्य चराचरं॥ अनेन विधिना कुर्या  
त्प्रातः काले च तर्पणं॥ मध्याह्ने चैव सायां हे मंत्रैरेतैश्च तर्पणमिति गायत्री कृत्ये  
॥ इति प्रातः संध्याविधिः॥ अथामिवादने॥ याज्ञवल्क्ये॥ संध्याचविधिबतृकृत्या  
संध्यायोरुभयोरपि॥ ततो मिवादयेद्ब्रह्म नसावरुमिति ब्रुवतु॥ यमः॥ अवाच्यो दी  
क्षितो नाम्नापवीयानययो मवेतु॥ मोमवस्रर्वकं लेनममिभावेतथर्मवितु॥ मनुः॥  
विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठ्यक्षत्रियाणां तुवीर्यति॥ धनधान्येन वैश्यानां श्रद्धाणां च  
वैजन्मनः॥ आपस्तंबः॥ आयुष्मान्भवसौम्येति वाच्यो विप्रो निवादने॥ अकार



वि० प०

३७

आस्यनामोतेवाच्यः द्वाष्टिरदुतः॥ पाणिनिरपि॥ अथमिवादेः मृदेरा इति॥ प्रथमि  
वादे देह्युतोवतिननुभूदेरतिस्त्रार्थः॥ तथाचायं प्रयोगआयुष्मानभवसौम्यदेवद  
त्ताउर्यादियोनवेयमिवादस्यविप्रः प्रथमिवादनं॥ नामिवंद्यस्वविदवायप्यामृद  
स्त। धैवसः॥ बृहस्पति। जपयजजलस्थं च समिप्यं कुशानलात॥ उदपात्राद्यमिक्षा  
बहेतं॥ नामिवादयेत्॥ पारवंउं पतितं ब्राह्मं महापातं कितं शटं॥ सोपानकं कृतं  
च नामिवादेकदाचनं॥ मनुः यस्य देशं न जानाजयेत्॥ बृहन्नारदीयेपि॥ सभायां  
यजशात्तायां देवतायतने स्विपि॥ प्रत्येकं तु नमस्कारो हंति पुराणं पुराकृतं॥ तस्मा  
सभास्थेभ्यः सल्लु देवतमस्वयदिभावं॥ संध्यायांतु यमोक्तो विज्ञेयः॥ ज्ञायानपि रामः  
कनीयांसं संध्यायाममिवादिदयेत्॥ विना पुत्रं च त्रिष्वेच दोहित्रं दूहितुः पतिः॥ स्मृ  
त्यंतरे तु॥ सर्वेपि वानमस्कायास्विवा विस्थासुसर्वदेति॥ अत्रयोविज्ञेयो ब्रह्मचा  
रिविधानैः दृष्टव्यः॥ अथ प्रातर्होमः॥ दक्षः॥ संध्याकर्मविसानेतु स्वयं होमो विधीयते॥

स्त०  
३

रामः  
३७

स्वयं होमेकलं यच्च तदन्येनादमुच्यते॥ स्मृत्यर्थसारे॥ यजमातः प्रधानं स्यात्पत्नी पुत्रश्च  
कन्यका॥ रुक्मि कुडिष्योगुरुभ्राताभागिनेयः सुतापतिः॥ एतैरेव द्रुतं पत्तुतद्वतं स्वयं  
मेव तु॥ पत्नी कन्या च जुहुयादिना पर्युष्टरा क्रियानि १६ स्यादि॥ यजमानस्येतनत्मा  
वासनिधानेऽन्येन होतव्यं॥ यागकर्त्ता यजमानः पत्नी वा॥ उन्मादप्रसवादावन्यो  
पि॥ तथा॥ नोपवासी प्रवासे स्यात्पत्नीधारयते ब्रजं॥ सर्वदा यजमानो वात्यजेत्तदि ३३  
स्वः शुचिः आपदि पक्षहोमः कार्यः॥ मरीचिः॥ पक्षहोमं प्रकुर्वीत प्रवसन्नग्निमान्यदि॥ पं  
चयजविधानं तुं कौकिं केनो विधीयते॥ बृहस्पतिः॥ प्रस्त्रंधान्यचतुः षष्टिराहुतेः परि  
कीर्तितं॥ तिलानांतु तदधस्यात्तदधस्याद्भूतस्य तु॥ कात्यायनः॥ पाण्याहुतिर्द्वि  
पर्वदूरिकाधृतादिना च सुवदूरमात्रिकेति॥ नलिकादिना ग्निधमनं॥ न मुखेन मदनपा  
रिज्ञातो गौमिलः॥ अग्निहोत्रस्य होमार्थं शुद्धिस्तालिका लिकी भवेत्॥ पंचयज्ञान्नकु  
र्वीत ह्यशुद्धः पुनरेव सः॥ जातृ करार्यः॥ सत केचसमुत्तरे स्मार्त्तं कर्म केचं भवेत्॥



वि० प०  
३८

पिंडयसंचरं होममसगोत्रेण कारयेत् ॥ चरुस्पतिः ॥ सतके मृतके चैव अत्राक्तो आह  
मोजने ॥ प्रवासादिनिमित्तेषु हावयन्नेतु होयमेदिति ॥ रात्रे सुषोडशे भागे महानक्षत्र  
षिते ॥ कालं तु दितं ॥ त्वहो मं कुयादिचक्षुराश्रितिकाया यनवचनेन वज्रसने पिषया ॥ उप  
यमनप्रभृत्योपासनस्य परिचरामस्तमितानुदितयोरितितस्तत्रातु ॥ उदितहोमस्त्याम्य  
लायपस्तंबोदीनां ॥ तस्मिन्नेतथाविधानान् ॥ अत्रयद्रव्यं सायंतदेवप्रातः ॥ एवं कर्त्तव्यं ॥  
मुख्यकालासंभवे गौराकालमाहमेतन् ॥ स्य कालादुत्तरो गौराकालः पूर्वस्य कर्मताः  
यद्वागमिक्रिया मुख्यकालस्याप्येतत्तत्त्वत्तु गौराकालत्वमिच्छंति केचित्शक्तनक  
मिति ॥ अस्यार्थ उक्तेः ॥ मदनपारिजाते ॥ स्य कालात्तत्त्वत्तु लेकर्मविहितं तस्मान्मुख्य  
कालादुत्तरो यः काल उत्तरकर्मकालावधिकः स पूर्वकर्मणो गौराकालः ॥ यद्वा भाग  
मि० कर्मणो यो मुख्यकालस्तस्यापि पूर्वकर्मणो केचित् होराकालत्वमिच्छंति ॥ तत्र द  
ष्टांतः ॥ अंतरालवदिति ॥ यथा पूर्वोत्तरकर्मणो मध्यकालस्तद्वदयमपीत्यर्थः उत्तर

सं०  
३

रामः  
३८

कर्मकाले पूर्वोत्तरकर्मणोः समावेशे यद्वेदपक्षः ॥ तदसमावेशे तु अंतरालरावगौराश्रित्य  
वस्था ज्ञेया ॥ सच गौरा ययथा शक्रुयात्तथा कुयादिसुपबंधादिति न्यायादिहितं गामा  
वेतसदृशप्रतिनिधिग्रहणस्योचितत्वादावश्यं केषु नियमैर्मितिके चैव मुख्यकालासंभ  
वे ज्ञेयं ॥ उक्तं तु काम्येपीति च त्वेवं दर्शयित्वा देवमावास्यादिविहितकालातिक्रमे गौरा  
काले कर्त्तव्यता स्यादिति चेत् ॥ अत्रोच्यते ॥ कालोद्देशेन कर्मविधीयते ॥ न कर्मणि का  
लाः ॥ तस्यामुपादेयत्वात् ॥ तथा च काले निमित्तं विमित्तं भूतकालाभावे चाधिका  
राभावादप्यकाले कर्त्तव्यं कर्म कर्त्तुमेवेति न तत्र गौराकालग्रहणं ॥ यानितु मुख्यका  
लासंभवे गौराकाया रीतिवाचनिकानि तान्येव गौराकाया रिति ॥ यथा ॥ यथा कथं  
चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्मविज्ञानता न प्राप्तस्य विज्ञेयोऽस्ति पितृकस्य विशेषतः ॥ दिवोदित  
निकर्मणि प्रमाददृक्ता निगम्याः ॥ प्रथमः प्रहरे कार्या रीति प्रमाददृक्ता निचिस्त्  
न काले तत्त्वायं युनस्तादृशं चैव नित्यं चैव प्रहृत्योक्तेः ॥ दशमिदो देवचनानामावाप्त



वि० प०  
३८

गोराकालक तव्यतेतिस्य वेसं मंजस्य मंजस्यमित्यलं विस्तरेण ॥ अत्र प्रायश्चित्तादिस्य  
वविशेषोपासतविधाने दृश्यः ॥ उपोषासनांतरं ब्रह्मयज्ञकालः ॥ पश्चाद्वा प्रातः  
राहुतेरितिकाया यत्नोक्तः ॥ अत्र संभवे तस्मात्सर्वं कार्यं ॥ अत्रावरे देवतानिमित्तो  
दास्येन मुक्तः ॥ नारदीये ॥ अपस्या रितनि मर्त्येतरतो ॥ किरणा तूपुरा ॥ पूजकस्तुतता  
कुर्यादोपनादिके मात्मनः ॥ अविवाहित कन्या च अस्माचस्परस्वती ॥ देवता चैव  
निर्माल्या हंति पुरायं पुरा कृतमिति ॥ किरणा किरणो दयादियर्थः ॥ मरीचिः ॥ वि  
दध्या देवता पूजा प्रातर्होमादनंतरं ॥ स्थंडिले प्रतिमायां वा बहे ॥ वाह दयेपि वेति ॥  
इति प्रातर्महो विधिः ॥ ॥ अथ नित्यदानं ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्ते  
धुविशेषतः ॥ याचितेनापि दातव्यं अद्वा दत्तं तु शक्तिः ॥ अहम्यहमनियत्किंचिद्दीय  
ते नुपकारितो ॥ अनुद्दिश्य फलं तस्य ब्राह्मणाय तु नित्यं कमिति हेमाद्रौ ॥ गत्या यद्दी  
यते दानं तदनेन फलं स्मृतं ॥ सहस्रगुणानां ह्ययं चिन्तितु तद्वद्वै ॥ ग्रासादूर्ध्व

स्त०

३

रामा

३८

ग्रासादूर्ध्वः किं न दीयता ॥ इष्टानुरुपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ ॥ अरमाता शी  
मलं मुंक्ते अजपीय पशो रितं ॥ अहम्या ग्निं किं न मुंक्ते अहम्या विषमस्मृते ॥ देयवस्त्या  
हया जवल्क्यः ॥ नो गोभूतिरुहिरण्यादि पात्रे दातव्यं चिंतितं ॥ नापात्रे विदुषा किंचिद्दा  
मेनः श्रेय इदं ॥ अत्र नापात्र इत्यनेन द्रव्यादिसन्निधौ पात्रे ॥ सन्निहितं तदुद्देशे  
नेत्यागतं सै प्रतिश्रपणं वा कृत्योपयेन त्या पात्रे देयमिति सूचितं ॥ प्रतिश्रयो  
पिते त्रपापं ज्ञात्या न तस्मै दद्यात् ॥ अपात्रे दानं निषेधात् ॥ अनधिकारणां न श्रा  
ह्यं ॥ विद्या तयोभ्यां हीनेन न तु ग्राह्यं प्रतिग्रहः ॥ गृह्णतु दातारमथो न यस्यामा  
ने मेव चेति स्मृतेः ॥ अत्रेति कर्तव्यविशेषश्चतुर्थस्तव के जयः ॥ अत्र साधी स्त्री मर्त्य  
हेतापुण्यमर्धं लेभते ॥ तदुक्तं हेमाद्रिणा ॥ यद्देवेभ्यो यन्नपि त्रादिकेभ्यः कुर्याद्दि  
त्तमि चर्चनं सक्रियां च ॥ तस्यार्द्धं सा तत्फलं नान्यचिन्ता नारी मुंक्ते मर्त्यं शुश्रूषयेव  
यावंच यंति मत्तरि योनिदूषा श्रयाः स्त्रियः ॥ योनिदोषा न्युण्य फलं नाश्रंति निर



वि० प०  
४०

यंगमः॥ अनास्माद्य मत्ता वेदा ब्राह्मणस्य॥ ब्रतं मृतं॥ कौतूहलं मत्तां स्याध्यामत्तं दानं  
स्य कीर्त्तनमिति॥ इति नित्यं दानं॥ ॥ अथ मंगला वेष्टनं दक्षः॥ देवपूजां ततः कृत्वा  
गुरुमंगलवीक्षणं॥ रोचने चंदनं हेममृदंगं व्यसं मर्त्ति॥ तथा॥ गुरुनमो श्रीसूर्यचक्रो  
तेः पश्येत्सदा बुध इति॥ भारते॥ ॥ वृद्धो जातियथा मित्रं दुरि श्रेयो भवेदपि॥ गृहे वा  
सयितव्यास्तैधन्यमायुष्यमेव च॥ गृहे परावता धान्याः शुक्राश्च सूर्यसारिकाः॥ ॥  
गृहे चैते न नपायास्तु तया॥ वैते लयापिकाः॥ उदीपकाश्च गृहाश्च कपोता धत्ता म  
रीस्तथा॥ अथ मंगलानि चैतानि तथा क्रोशो मरुमना॥ काया यनः॥ श्रोत्रियं सुम  
गामग्निं गामग्निचितमेव च॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येदाप उपः स प्रमुच्यते॥ श्रोत्रिय उ  
त्थां भारते॥ जन्ममा ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्थो रेदि अउच्यते॥ विद्याया यापि प्रवृत्तिमि  
श्रोत्रिय उच्यते॥ याज्ञवल्क्यः॥ स गुरुयः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति॥ राकदे  
शमुपाध्याय रुहियज्ञक उच्यते॥ नारदः॥ लोके स्मिन्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गोदु

स्त०  
३

रामः  
४०

ताशनः॥ हिरण्यं सर्विणं दिय आपोरा जातव्याष्टमः॥ राता वने सततं पश्येन्नमस्येदं च  
येदुधः॥ प्रदक्षिणानि कुर्वीत यस्तस्यायुर्नहीयते॥ इति मंगला वेष्टनं॥ इति श्रीमन्नाग  
देवं मृदात्मजं श्रीमदमंतमट्टविरचिते विधानपारिजाते आह्निकं विधौ दिनप्रथमभा  
गकृतं समाप्तं॥ श्रीलक्ष्मा वर्तामस्तु॥ ॥ अथ द्वितीयभागे उच्यते यनं कार्यं॥ तत्र दक्षः  
॥ द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते॥ समिपुष्य कुशादीनां सकाकः समुदाहृतः  
वेदाभ्यासोऽनेकधा भवति॥ वेदस्वीकरणं पूर्वा विचारोभ्यसनं पुनः॥ तदाने चैव त्रि  
व्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पंचयेति॥ तत्र तावदव्यादिकमुच्यते॥ ॥ ऋग्वेदस्याग्निर्ऋषिः  
अग्निदेवता गायत्री छंदः॥ अथ यनादौ विनियोगः॥ यजुर्वेदस्य वायुर्ऋषिः वायु  
देवता त्रिष्टुप् छंदः॥ सामवेदास्यादित्यर्ऋषिः॥ आदित्यो देवता॥ जगती छंदः॥ अथ  
यनौ देविनियोगः॥ अथैधयनं च॥ गुरुं न्येवाप्युपासीत च॥ ध्याया र्थस्य माहितः  
अहृतश्चाव्यधीयीत लब्ध्वा सैनैवेदयेदिविधिना कर्त्तव्यं॥ अथीत्य वेदाप्यो विंगते



वि० प०  
४९

अथ॥ अधिसूचिविधेदेवेदं यन्निविचारयेत्॥ सस्यान्वयः श्रुद्रसमः पात्रतां न प्रपद्यर  
तिस्मृते॥ कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिकल्यानसंयका॥ अथाप्याधर्मतः साधुशक्ताम स्त०  
ज्ञानवित्तदा॥ कल्पअधिव्याधिरहित॥ शक्तौतु रुश्रुपायां स्येष्टमन्यतु॥ रातेक  
तज्ञत्वादयोधमविस्तारः समस्ताधायथासंभवैर्या॥ वेदाभ्यासरतंस्तंमहा  
यज्ञक्रियारतं॥ न स्पृशंतीरुपापानिमहापातकजान्यपि॥ मनु॥ न निंदाता उनेकु  
यात्पुत्रं शिष्यं च ता उयेत्॥ अधोभागे शरीरस्य नोत्तमांगेन बद्धसीयादि॥ अथा  
नध्याया॥ उशाना॥ अयने विषये चैव शयने बोधन तथा॥ अनध्यायं प्रकुर्वीत  
मन्वादिषु युगादिषु॥ अहं प्रेते ब नध्यायः शिष्यत्विगुरुबंधुषु॥ उपाकर्मणि चोत्स  
र्गस्वशाखाश्चोत्रिये स्मृते॥ चतुर्दश्यां पंचदश्यां महर्ष्यां राहुस्तके॥ कृतुसंधिषु भु  
क्ता च आह्निकं प्रतिष्ठेत्तथा॥ इदं चैकोदिष्टव्यतिरिक्तविषयं॥ महैकोदिष्टं अहं न कीर्त्त  
येद्ब्रूतेति विशेषोक्तेः पशुमंडूकादिभिरंतरागममेनेहोरात्रमनध्यायः॥ देवोशुचावा

रामः  
४९

मनिचेति सप्तविंशदनध्यायायाज्ञवल्क्योक्तस्तोत्राकारिका॥ तथारात्रोयामध्याद्वीक्षा  
दिपश्येत्त्रयोदश्यां॥ प्रदोषः स तु विज्ञेयश्चतुर्थीपूर्वयामगा॥ सप्तमी साईयामस्थाप्रदो  
षो॥ धीतिवर्जितरति॥ अत्र सप्तयोविषेको ब्रह्मचारिप्रकरणो द्रष्टव्यः॥ इति श्रीविधानपारिजा  
ते अह्निकविधौ द्वितीयभागकृत्यं॥ अथ यनाजवनविधिः॥ दृष्टः॥ तृतीये च तथाभागे  
प्येव्यवर्गार्थसाधनं॥ पोष्यवर्गस्ति॥ मातापितागुरुभार्याप्रजादीनः समाश्रितः॥ अभ्या  
गतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः॥ योगीश्वरः॥ उपेयादीश्वरं चैव योगः क्षेमार्थ  
सिद्धये॥ ईश्वरमनिषेकादिगुणयुक्तमन्यवा श्रीमंतं॥ अलब्धलाभो योगः॥ बोलबोलस्य  
रक्षतांक्षेमः॥ मनुः॥ सप्तविंशतगमाधर्म्यादायो लाभः क्रयोजपः॥ प्रयोगः कर्मयोगश्च  
सप्ततिग्रहवचः॥ दायो न्वयोगतं यनं॥ लाभो निधिर्दशनं॥ प्रयोगो वृद्धार्थं धनप्रदा  
नी कर्मयोगः कृष्यादिः॥ इदं तु विप्रो देयं ध्यायोग्यं ज्ञेयं॥ तथाहि॥ अध्यापनमध्ययनं यज  
नं याजनं तथा॥ दानं प्रतिग्रहश्चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः॥ प्रधानं ह्यत्रियेकमप्रजानां प  
रिपालनं॥ कुसीदकृषिवाणिज्यं पाशुपात्यं विज्ञा॥ स्मृतौ कुसीदो वृद्धिजीवनं॥ श्रुद्रस्य हि



वि० प०  
४२

जुष्टुश्रुषातया जीवन्वति। भवेत्। शिष्टे वा विविधे जीवे दिजातिहितमावहन्। मनुः। अरक्षो  
 शौगचभूतानां नाम ल्यद्रो होरावापुनः। यावृत्तिस्तस्यमास्थाय विप्रो जीवेदनापदि। शो  
 तावृताभ्यां जीवेतमृतेन प्रमृतेन वा। सयान्ताभ्यां जीवेत नश्च वृत्त्या कदाचन। कृत  
 मुंछ शिलं जेयं मनुतं स्यादयचितं। मृतं तु याचितं मेष्ट प्रमृतं कर्षणं स्मृतं। सयान्  
 तं तु वारिज्यं तेन चैवापि जीव्यते। सेवाश्च वृत्तिराख्याततस्मान्तां परि वृजयेत्। तथा।  
 कुस्तलकुंभीधान्यो वा अहिकोश्च स्तनोपि वा। कुसलं कोट्टकं। कुभी उद्धिकाताभ्यां प  
 रिमितं धान्यं यस्य सतथोक्तः। अहपयसिंधान्यं यस्य स अहिकः। नास्तिश्च स्तनं धा  
 न्यं यस्य सोऽश्च स्तनः। कुसलं धान्यादि सं ग्रहोपायमाह याज्ञवल्क्यः। जीवेद्वापि शि  
 लोद्यन श्रेयातेषां परः परः। शात्यादेर्निपतिपरित्यक्तं बह्वरी ग्रहं शिलं। एकैकं  
 स्य सक्तस्य कणस्योपादानं दुंदुः। एषां कुसलं धान्यादीनां मध्ये परः परः जी उत्तरोत्तरः  
 श्रेयान्प्रशस्यतर इत्यर्थः। एतच्च तिस्रस्तं यायावरं प्रत्युच्यते तथा। नशाहीनं प्र  
 ति। एतदेव विध्यं वासिष्ठेनोक्तं। द्विविधो गृहस्थोपाया वराशीलीनश्चेति। तत्राति

स्त०  
३

रामः  
४२

संयतो यायावरा शाहीनस्तु प्रेष्य चतुष्यधनधान्यादियुतः। शाहीनस्यापीचातुर्वि  
 शमुक्तं मनुना। षड्मेको भवेत्तेषां त्रिभिरन्यः प्रवर्तते। द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रे  
 ता जीवति। अत्र षड्मारिायाजनाध्यायनप्रतिग्रहं विवारिाज्यपाशुपात्यानि। शेषं  
 सुगंमं। कर्मपुराणे। देवभ्यश्च पितृभ्यश्च दद्याद्भाद्रां तु विशाकं त्रिशब्दां गतुविप्राणां क  
 षिहृत्त्वनिदोषमाकू। हृषिप्रकारो वृद्धपाराशरे द्रष्टव्यः। अथापदि प्रतिग्रहवृत्तिः। चतु  
 विंशतिमते। सीदंश्चैत्यतिगृह्णीयाद्वाह्नरोभ्यस्तनो नृपातू। ततस्तवे श्यश्चैत्रभ्यः शी  
 र्वस्य वचनं यथा। असीदतस्तु विद्यमाने धने यस्तु प्रतिग्रहं रुचिदिजः। रौरवं न  
 रकं प्राप्य तत्रैव परिपच्यतरति व्यासोक्तमाकलनीयं। याज्ञवल्क्योपि। राजांते वा  
 सियाभ्यः सीदन्निदोद्यनं दुदा। दमिहेतुकपारवंडिवकवृत्तीश्च वृजयेत्। युक्ति  
 बलेन सर्वत्र संशयकारी हेतुकः। राजात्रन्याय परः। नतुराजमात्रं। यो राज्ञः प्रति  
 गृह्णाति तु च स्योद्धास्य वृजतिः। स पयपेयायाती मान्तरकोनेकविंशतिमित्य



वि० प०  
४३

न्यायपरराजप्रतिग्रहेनंदाश्रवणात्॥ याज्ञवल्क्योपि॥ प्रतिग्रहे सन्निचक्रिध्वजीवेत्या  
नराधिया॥ दुष्टादशगुणं धनं देतैयथाक्रमं॥ सन्निप्राप्तिरिहापरः॥ चक्रीनैतिकः  
ध्वजीसुराविक्रयी॥ वेद्यापरांयस्त्री॥ यमोपि॥ अराजन्त्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वदंष्ट्रवर्त्तितः  
॥ द्यौराः प्रतिग्रहस्तस्य मध्यास्थादौ विषापनः॥ तथैराजमहिषीराजामाया॥ पुरोहिताः  
पापेनाथेन संयुक्ताः सर्वतैराजधर्मिताः॥ भारते न धर्मो वेदविक्रयिणीताश्चैव  
वेदानांचैव दूषकाः॥ वेदानां लेखकाश्चैव तेनैतिनिरयगामिनः॥ मनु॥ राधोपकं  
मूलफलमन्त्रमभ्युद्यतंचयत्॥ सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्यानयदक्षिणा॥ स  
र्वतः श्रुद्दपि॥ अभयदक्षिणांतुल्ये दद्यादपीति श्लोकार्थः॥ अत्रविशेषविष्णुपुराणसः  
रातो॥ संप्रोक्ष्यविप्रो गृह्णीयाद्युद्रान्गृह्णामागतमिति॥ अत्रश्रुद्रान्नमामान्॥ ४३  
नाद्याश्चैवैवस्य पक्षेन गृहे निष्ठा॥ नश्चाद्धिनोद्धिजः॥ आददीताममेतस्माद्वृत्ता  
वेकरात्रिकमिति मनूक्तेः॥ तथा॥ आमसो संमधुष्टतधानाः क्षीरमथोदितं॥ ॥

गुडंतक्रंचसंग्राह्यं निवृत्तेनापि श्रुतः॥ याज्ञवल्क्योपि॥ कुशाः शाकं पयो मस्या गंधाः  
पुष्पं दधि क्षिति॥ मांसं शप्या सनंधानाः प्रत्यास्थेयं ववारिचा॥ चकार द्रुहादि॥ अया  
चिता हतं ग्राह्यमपि दुष्टकर्मणः॥ अन्यत्रकुलटापंटपनि तेभ्यः तथादिषतिविशे  
षोक्तेः॥ कुलटादेः प्रत्याख्येयमेव॥ अयमुपदेशः॥ प्रतिग्रहपवृत्तस्यैव न तु निवृत्तस्ये  
ति विज्ञानश्चरः॥ अथापदृतिः॥ बृहस्पतिः॥ अजीव न्यकर्मणा स्व न विप्रः क्षीत्रं समा  
श्रयेत्॥ कौये॥ कुसीदं कृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीत स्वयं कृतं॥ लघुमावेवाणिज्यं त  
दभावे कुसीदं॥ कुसीदो वृद्धिजीवनं वृद्धिमाह याज्ञवल्क्यः॥ अशीति भागो वृद्धिः  
स्यान्नसिमा लिख्यं बंधके॥ वराक्रिमाद्यं तं द्वित्रिचतुः पंचकमन्ययेति॥ असिति  
नाम॥ अशीति तमे भागः॥ अन्यथा बंधकरहिते प्रयोगे वराक्रिमा द्वित्रिचतुः पंचकं  
कृतं॥ अयं भावः॥ वस्तुतोऽयमसौ द्विकंशतं॥ द्वौ भागौ अस्मिं च ते वृद्धि  
क्षीरमथोदितं॥ न दसिं वृद्ध्या यत्कामं शुक्लोपदादीयत इति सूत्रेण कन॥



वि० प०  
४४

एवं ह्यत्रियादौत्रिकाकादिशतं प्रतिमासं ज्ञेयं ॥ विशेषांतरमाह सरावा ॥ कांता रगारक्त  
दशकं सामुद्राविशकं शतं ॥ दधुवस्विकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥ मनुः ॥ नातिस्ती स्त०  
वसरी वृद्धिनाभीषांतु पुनर्हरेत् ॥ चक्रवृद्धिः कालकालिकावारिकाकाविका ॥ ३  
चया ॥ वृद्धे वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासं तु कालिका ॥ इच्छाकृता कारिका स्यात्तु का  
यिका कायकर्मणि ॥ हीनजातिं परिहृतीत्यामृता र्थं कर्मकारयेत् ॥ ब्राह्मणस्तु प  
रिहृतीताः शाने दाव्यो मयो दया ॥ मनुः ॥ वानस्य स्य फलं मूलं दार्वग्न्यं च तेष्वेव च ॥  
तृणां च गोभ्यो ग्रासार्थं मस्तेयं मनु रब्रवीत् ॥ यत्तु भारते लिखितस्याष्टद्व्युक्तं  
गृह्यतो हस्तकर्तृ नंतत्प्रकारांतरेण निवर्हि सति तथान कार्यमित्वे तदर्थमिय रामः  
वधेयं ॥ अंगिराः ॥ व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुंबे प्रच्युतस्य च ॥ अधानं वा प्रवृत्त ४४  
स्यामिष्टा च यै विधीयते देवतः ॥ याजनं यो निसंबंधं स्वाध्यायं स्यात्तु जने कृ  
त्वा सदा पतयेव पतितेन न संशयः ॥ उशना ॥ पतिताद्यनमादने भुङ्क्ते वा ब्राह्मणे

यदि ॥ कृत्वा तस्य समुत्सर्गमतिष्ठेच्छं समाचरेदिति ॥ शतियोगक्षेमविधिः ॥ अथ चतुर्थभा  
हेत्यं ॥ ॥ दृष्टः ॥ चतुर्थे तु तथाभागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ॥ तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं  
चाकृत्तिमेजले ॥ नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥ स्नानं समाचरेन्नित्यं गतं प्रसव  
रोपुच ॥ तंत्रपूतिर्जलैः स्नानं प्राहुः स्नानफलप्रदं ॥ न वृक्षे वा वारिमग्रानां यादसामि  
वतस्समं ॥ योगी ॥ ब्राह्मणैः स्नानं मायातैः सदा च त्रिदेवताः ॥ पितरश्चापि गच्छंति वा  
पुमता जलार्थिनः ॥ गत्वोदकां तं विविक्तं स्थापयेत्तान् नृथविष्टतौ ॥ तान् नृदादि संभारा  
न ॥ त्रिधा कृत्वा मृदं तां तु गोमयं च विचक्षुराः ॥ मृदे कया शिरः क्षाल्यं दाभ्यां नामेरथो  
परि ॥ अथ प्रति सृष्टिः कायः पट्टिः पादौ तथैव च ॥ प्रक्षाल्य सर्वकायं च क्षिराच मय  
या विधिः ॥ मंत्रन्यस्तौ ॥ पर्वीतं यन्नोद्धरत्तत्कदाचनेति स्मृते ॥ कुटस्थामेवोपवीतं क्षा  
लनीयमित्युक्तं ॥ तत्र विशेषो वृहं दान्ति कौत्तेत्रा मैत्रा ॥ कठाः कारवाये च वाजसने  
पिन ॥ कंठां दुत्तार्य स्रुवं तु कुर्वीरनृक्षं जनें दिजा ॥ वडूत्याः सामगाश्चैव ये चान्ये याजुः



वि० प०

४५

षाअपि। कंठादुत्तायसं वंतु पुनः संस्कारमाप्नुयात्॥ तथा॥ तृष्णीमेवावगाहेत यदि स्याद्  
शुचिर्नरः॥ आचम्य विधिवत् पश्चात्ततः स्नानं समाचरेत्॥ यमः॥ सपवित्रं केरं कृत्वा भा  
चम्य प्राउरवः स्थितः प्राणाया मत्रयं कुर्यात् कालज्ञानमतः परमिति॥ गंगा व्यतिस्ति  
स्थले विशेषो वामनपुराणे॥ नीयं तु कल्पयेद्दिद्वान्मूलमंत्रेण मंत्रवित्॥ नमो नाराय  
णायेति मूलमंत्र उदाहृतः॥ चतुर्हस्तममां तु चतुरस्रं समंततः प्रकल्प्यावाहयेत्  
गामेभिर्मंत्रैर्विचक्षुरा॥ विष्णो पादप्रसृतासि वैष्णवी विष्णुदेवते॥ त्राहिनस्त्वेन  
सस्तस्मादा न्नरतां तितिका तृतिस्त्रं कोट्यो द्वं कोटिश्च तीर्था नां वायुरब्रवीत्॥ दिवि भू  
व्यंतरे ह्येव तानि ते सन्ति जाह्नवि॥ नंदिनी येव तेनामदेवेषु नलिनीति च॥ दक्षा पृथ्वी  
च बीरुगा विष्णुकाया शिवाऽमृता॥ विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी॥ एता  
नि पुराणनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत्॥ इति॥ प्रकारं तरमपि॥ नंदिनी नदी नी  
सीता मालती च महापद्मा विष्णुपादाब्जसंभृता गंगा त्रिपद्मा मिनी॥ भागीरथी॥

स्त०

३

रामः

४५

भोगवती जाह्नवी चिदुशे श्री॥ द्वादशैतानीनामानि यत्र यत्र जलाश्रये॥ स्नानोपतः  
पठेन्नियंतत्र तत्र वसाम्यहमिति॥ गंगा यंति तीर्थं तिरं न स्मर्त्तव्यमित्युक्तं स्कोदे॥ गं  
गानदी समासाद्य नान्यां स्नानेन नदी स्मरेत्॥ यदि स्मरेत्तदा सद्यस्तस्य पुराणं विनश्य  
ति॥ स्नानकालेऽन्यतीर्थेषु जप्यते जाह्नवी तैः॥ विना विष्णुपदीं कान्यस्य मर्थमद्य  
शोधनो॥ इति॥ ॥ अथ मध्याह्नस्नानविधिराश्वलायन गृह्यपरिशिष्टे॥ अथ म  
ध्यंदिने तीर्थमस्य धौ तथा द्वापाणि मुखे॥ द्विराचम्या यत प्राणाः शुचौ देशे स्वनित्रेण  
भूमिं पायज्य स्त्रेण खाल्योपरि मृदं चतुरंगुलमुद्धाम्याधस्तो न्मृदं खनित्रा गाय  
त्र्यादी यगर्तमुद्धासितया परिधूर्य मृदयुपात्तां शुचौ तीरे निधाया गायत्र्या प्रोक्ष्य  
हस्ताद्यंगमनुलिप्या स्वास्तु यक्षा लोयत्वादि संनिरीक्ष्य तंध्याय स्नायादेतन्म  
ले स्नानं प्रादुरप्यतीरे द्विराचम्य तृतीयं स्त्रेण दाया स्य ज्येष्ठा रोगो कृत्वा व्याहृति  
मिस्त्रे वा विमज्ज्य दक्षिणं भागं मस्त्रेण दशमुदिक्षु विक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्वा त



वि० प०  
४६

तीर्थं गायत्र्या मिमंत्रितमादित्याय दृशयित्वा तेन मूर्द्ध्ना पादाङ्गाय च प्राप्रववेन वा स  
वाङ्गिमनुष्यसुमित्रान् आपन्नं पथयः संक्षितिः स ह्येदं मिमिक्षा नममिषिच्य द  
मित्र्यास्तस्यै संतु योस्मान् देष्टुं यंच वयं द्विष्य इति मृदुमभिः शूलयेदथ वरुणा प्रा  
थनादिना तपसां तेनोक्तेन विधिना स्नायान्तात्र प्राग्ब्रह्म यज्ञतपसा दृष्टं निष्पी  
डयेत् पुत्रादयो ह्यंते तपसा इत्येव स्नानविधिस्तदेतदस्यैव वेदमिदं वक्तुं यादौ मा  
दिषु न च गृहे मृदा स्नायन्ति श्रीनो ह्योदके न गृहे स्नायन्मंत्रविधिं व्रजयेद्देहिवा  
शुचौ देशे सर्वपापश्रुतं कुर्यादिति ॥ अत्र न प्रातर्मृत्तिका स्नानं मध्याह्ने च गोमयो  
रिति निषेधा होमयस्नानं नोक्तं तदाश्च लायनविषयः ॥ कात्यायनानामध्याह्ने  
पितृस्त्रे गोमयस्नानमुक्तं ॥ तेषां प्रातः स्नानं संक्षेपेण भवति ॥ अनुदिहोमित्या  
त् ॥ तथा च छंदोगपरिशिष्टे कात्यायनः ॥ अल्पस्या होमकालस्य बहुस्या स्नानक  
र्मणाः प्रातर्न तनुया स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥ प्रातः संक्षेपतः स्नानं न स्यादिति

स्त०

३

रामः

४६

ध्याकेतुसविस्तरमिति ॥ अतश्च अथातो नित्यस्नानं नद्यादावित्याद्ये परस्नानविधिरित्यं  
तकंडिकोक्तसर्वांगोपबृंहितं स्नानमध्याह्ने रावतेषां भवति ॥ यथा ह्यनित्यं प्रातः  
नित्यं स्नायद्नातुर इति कात्यायनवचनं तु प्रधानं तस्नानपरं अनाहिताग्नि  
परं वेति ज्ञेयं ॥ प्रातर्न तनुया स्नानमिति तदुक्तेरेव ॥ कात्यायनमर्षणमंत्रमाह या  
ज्ञवल्क्यः ॥ जंबुकानामगायत्री वेदेवाजस्यैनेयवे ॥ अंतर्जले सकृज्जलं स्वावृत्तं  
हृत्पां व्यपोहति ॥ इदमापश्ममंत्रमुत्कालेनोचिमुच्यते ॥ तद्विष्मै रिति मंत्रेण  
मज्जेदधुपुनः गायत्री वेदं श्रीवेदा प्राजापत्यधिकौ स्मृता ॥ अशक्तौ संक्षेप  
स्नानविधिं मरुयो गीयाजवल्क्यः ॥ राषविस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुक्तमेव ॥  
असामर्थ्यान्नि कुर्याच्चैतत्रायं विधिरुच्यते ॥ स्नानमंतर्जले चैव मोज्जनाचमने  
तथा ॥ जलाभिर्मंत्रां चैव तीर्थस्य परिकल्प्यते ॥ अथ मर्षणसूक्तेन त्रिरावृत्तेन  
नित्यं ॥ स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टं महात्मनिरिति ॥ अत्र विशेषमाह सराव ॥



वि० प०  
४७

मृदास्नानं तर्कुर्वीतरात्रौ संध्या गृहेषु च ॥ नैमित्तिके तथा स्नाने तथा भौमावकारयोः  
॥ तथा ॥ भौमौ भौमे त्रयोदश्यां नंदाभ्युदयासु च ॥ मृदास्नानं पिंडदानं कुर्यात्तिलत  
प्यंतां ॥ पिंडदानं मंत्रका म्यां ॥ नित्यं तु क्षयाह आद्यादिभ्यो वस्येव ॥ आदित्ये हनि जन्म  
क्षेत्या जन्म तिथा वपि ॥ शौभन स्यादिने चैवे न कुर्यात्तील तेष्वंतां ॥ शौभने दिनेषु  
आह मपि न कार्यं ॥ ये वा भद्रं व्रथंति स्वधामिरिति श्रुतेरिति पारिजाते ॥ स्नानां  
गतपरादि पूर्ववत् ॥ मध्याह्न संध्या वंदने विशेषः पूर्वमेवोक्तः ॥ ॥ अथ मध्याह्न  
संध्या तपसा प्रयोगः ॥ स्वा विज्याः कश्यपश्चिष्टु मध्याह्न संध्या तप्यंते वि रामः  
नियोगः ॥ ॐ भुवः पुरुषं तप्यंति ॥ ॐ यजुर्वेदः ॐ मउलं ॥ ॐ रुद्रक पितो ॥ ॐ अ  
तरा मानं ॥ ॐ सावित्री ॐ वेदमातरं ॥ ॐ सां हति ॥ ॐ संध्या ॥ ॐ युवती ॥ ॐ रोद्री ॥  
ॐ उपसा ॥ ॐ निमज्जं ॥ ॐ सर्वाथ सिद्धिकरी ॥ ॐ सर्वमंत्राधिपति ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः  
पुरुषं ॥ तत उपस्थानादिसर्वं समाप्य ॥ मध्याह्न संध्यां गत्वे न गायत्र्या जपितेन च ॥

यथासंख्येन जप्तेन रुद्रो मे प्रीयतामिति वसिष्ठोक्तं मंत्रेण जपं निवेद्य मुद्रादिप्रदं श्रव  
त्त यज्ञं कुर्यात् ॥ ॥ तत्र श्रुतिः ॥ गतपथी ॥ अथ ब्रह्म यज्ञः स्वाध्यायो वै ब्रह्म यज्ञ इ  
त्यादि ॥ योगी ॥ प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च ॥ ६ भेदुर्दमयातोः स्यात्प्रा  
३० मुखस्तु कृतं जलिः ॥ स्वाध्यायं च यथाशक्ति ब्रह्म यज्ञाय मारमेतु ॥ अथ कर्मदि  
पवित्रादि प्राप्तावपि दमयातिरिति पुनर्वचनं पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तं दमयाप्य  
यां ॥ ब्रह्म यज्ञे च ये दमस्ते पांसा गोविधीयते इति तेषां यागश्च श्रूयते ॥ तनु  
पवित्रादेः ॥ योगी ॥ आदावारभ्यावदंतु स्नात्वा पयुपरिक्रमात् ॥ मैयदधीति ॥ न्य  
हं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृत इति ॥ ॥ अस्याय मर्चः ॥ स्नात्वा कृषादिकं  
स्मृत्या ॐ कारव्याहृति गायत्री पूर्वकं मंत्रं ॥ ब्राह्मणात्मकं वेदं प्रगावां त यथा  
शक्ति पठित्वा प्रतिदिनमेवमेवोपयुपयध्ययनेन समाप्या न्यवेदमारभ्येवमेव  
समापयेदिति ॥ कृषिं वृद्धो देवतानि विनियोगं तथैव च ॥ अविदित्या जपेद्युस्तु



महानर्थमिवाप्नुयात् ॥ अथाश्रयः । ब्रह्मयज्ञव्यवस्थितं विधानं ॥ स्याद्व्याप्यं । स्तो०  
प्रणवाद्यतं कुर्वन्नेदं विदुः सदा ॥ तदन्ते तपयेदं देवतं विधितुं स्तथा ॥ शौनकेन विदुः  
षमः ॥ ग्रामात् प्राच्यामुदीच्या वा प्रागुदीच्या मथापि वा ॥ निष्क्रम्य तत्र नादेये जगत्स्थे  
पिवांसेसि ॥ स्नात्वा यज्ञोपवीती च भूत्या च म्योदकं तथा ॥ पवित्रं लक्ष्मणं युक्तं कृत्वा ॥ दि  
ने सुतारके ॥ तयोरेकैकमेकैकं पारिनाधारयेत् पृथक् ॥ एवं पवित्रं तौ द्वौ पारि  
कृत्या द्वौ रथ ॥ सव्यस्य पारो - रंगुष्ठप्रदेशिन्योस्तु मेध्यतः ॥ दक्षिणस्यां गुलीन्य  
स्य च तस्यो गुष्ठवजिता ॥ तथा सव्यं करं गुष्ठं दक्षिणां गुष्ठं वेष्टितं कुर्वीत चेवं संबद्धौ  
पारिदक्षिणानुनि ॥ निधाय स्वस्य हृदये यज्ञं केवलं मंत्रं ॥ संमीलितं हृदये युगे  
वानिरुध्य मनसो गतिं ॥ योगाधिरूढमात्मानं कृत्वा न न्यमना स्ततः ॥ यावं तं मंत्रम  
ध्येतुं शक्यं स्वध्यायमात्मनः ॥ तावं तमनुवाकं वा सूक्तं च गमिष्यापि वा ॥ संकल्प्य म  
नसा पूर्वमिदं मध्येष्येत् रथ ॥ समस्ता व्याहृतीः पूर्वजपत्परावपूर्वकं ॥ सावित्री च

जपेत्पश्चः पूर्वमर्द्धं शस्ततः ॥ पश्चात् समस्तामित्यं वं जपित्वा त्रिः समाहितः ॥ ततो यावत्  
पतिज्ञातमध्यायं सूक्तमेव वा ॥ कुर्यात्वाक्यं ततो वश्यं मधीयीत स्वशक्तितः ॥ पश्चादेत  
मस्याद्यां करोमीत्यंतं संयुतां ॥ कुर्यात् जपित्वा पश्चादोमित्येवं समुदीयेत ॥ यद्वा दक्षि  
ण्योः सा ब्रह्मयज्ञस्य दक्षिणेति ॥ माध्याह्ने कातू पूर्वमेव तपतां चाग्रवेदिना ॥ अन्ये  
पां स्वस्वगृह्योक्तं पश्चाद्वा पूर्वमेव वेति स्मर्यंतरं ॥ जप्यानां ह्यश्रयः ॥ कुर्याद्यज्ञं  
षि सामान्यं यवाति गिर सो ब्राह्मणानि कृत्यानां शंसीसिति हासपुराणानिति ॥ क  
धाने ॥ अनिमोले जपे श्रुतं पापघ्नं श्रीकरं परं ॥ पारायणं कृतं तस्मै तस्य वेदानां  
वै स हस्तस्य शक्तिः ॥ यमः अकारव्याहृतीस्त्रिंशो यत्रीत्रिपदां तथा ॥ मन्त्रं सेव मनुस्म  
त्यवेदादिकमुपक्रमेत् ॥ स्वरवर्णलियोपेतं मात्रास्थानक्रियान्वितं ॥ देवमेवं पठेत्  
स्तु स्वाध्यायकमश्रुतो मनुः ॥ वेदोपकरणं चैव स्वाध्याये चैव नेत्युक्ते ॥ नानुरोधो  
स्तथाप्येहो मंत्रं त्रेषु चैव हि ॥ तथा ब्रह्मयज्ञे पुरुषसूक्तं स्पष्टं कालिशयउतः ॥ मा







वि० प०  
५०

तृकस्यापि भवति। जीवपितृकोप्येतानन्याश्चेतर इति कात्यायनोक्तेः॥ न जीववत्पितृ  
कः कुर्यादिति निषेधस्तु स्यादपि तत्तर्पणविषयः॥ तस्याप्यस्य प्रकारमाह मृगुः॥ अप स्त०  
सर्वं हि जाग्रतां पित्र्यं सर्वत्र कीर्तितं। आप्रकोष्टात्प्रकर्त्तव्यं मातापित्रोस्तु जीवने  
ति॥ आप्रकोष्टात्प्रकोष्टपर्यंतं॥ न जीववत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृद्देमश्च तर्पणमिति  
कृष्णतिलनिषेधात्॥ तत्तर्पणं शुक्लतिलं वा ग्राह्यं॥ अतिलमेव तत्तर्पणमिति  
केचित्॥ पराशरः॥ शुक्लैस्तु तर्पयेद्देवानामनुष्याद्यं वलेस्तिलैः॥ पितृन संतप्य ये  
तृह्मेस्तर्पणं सर्वदा हि जः॥ कौमेतु॥ देवान् ब्रह्मरुषींश्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः॥  
पितृस्तिलैश्च संतप्येदिति धर्मविदो विदुरिति॥ तथा च देवर्षितर्पणं यं वै वास्तु रामः  
कृतिले वैति विकल्पः॥ बाहुपूर्णांतिलैश्चैव जलस्थलतर्पयेत्पितृनैः॥ स्थलस्थ  
न न कर्त्तव्यं पितृणां प्रीतिमिच्छतेति पराशरः॥ यत्तु। सेमसंस्थेस्तिलैर्नैव तर्प्य  
मातिमान् पितृनिति तत्तु स्थलतर्पणविषयं॥ योगी॥ आवाह्यपूर्वमत्रैरास्ती

यच्च कृशां शुभान्॥ प्रागग्रेषु स्तुरात्स स्यादक्षिराग्रेषु वै पितृन॥ आवाहनमंत्राः  
विष्टे देवास्य आगतेति आद्या देवर्षिपितृलिंगकाग्राह्याः॥ कृशां स्तराग्रेषु स्थ  
ले तर्पणविषयत्वात्॥ जलेऽयमवात्तु॥ यमः॥ दौहस्तौ युग्मेतः कृत्वा पूरयेदुदकांज  
लिः॥ गोशृंगसा च मुद्गस्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्॥ प्रादेशमात्रमुद्गस्य संलिले प्राश्नु  
रजः सुरान्॥ उदङ्मनुष्यांस्तर्पयेत्तदपितृनृक्षिरातथा॥ सुरर्षिकर्म कुवताः  
सव्यजानुनिपातयेत्॥ पितृणां कर्म कुवतां वामजानुनिपातयेत्॥ पाणिनैक  
गुणं प्रोक्तं दर्शितं गुणं भवेत्॥ तर्पणं खड्गपात्रेण ह्यक्षया पोषकं त्वते॥ दक्षः  
॥ कृशाग्रेस्तर्पयेद्देवानामनुष्यान् कृशमध्यतः॥ पितृमथ समलाग्रेस्तर्पणं तु य  
थाक्रमं॥ खड्गमौक्तिकहस्तनकर्त्तव्यं पितृतर्पणं॥ मणिकां च दर्शयेन्निरुत्प  
नकादायनेति शातातपवचनादशून्यो हस्तः खड्गादिमुद्रिकया कर्त्तव्यः॥ न तु  
खड्गादिपात्रयस्तेरान॥ अन्यथाऽहंति पितरस्त्रीस्त्रीति जैरंति विधायकवा



वि० प०  
५९

वपवाधायते॥ अतः ते वोक्तं योगिना॥ अनामिकां धृतं हेमतर्जन्वां रौप्यमेव च॥ क  
निष्टिका धृतं स्वर्णं तेन एतौ भवेन्नररति॥ यद्वा त्रिष्टाचोर रश्मयस्मिन् सुस्म  
पात्रे धृतं॥ तल्लिभं गो न भवति तद्वा ह्यमि सवधे यं॥ तथा च द्वा गले यः॥ त्र्यंशोत्रं  
करे लुचा सौ वरं स्वर्णं मेव वा॥ राजतं ताम्रं जं वापितेन संतपयेत्पितृना तथा॥  
जलांते तिलदमादीन्यो नुष्टानी यथा च ते॥ नानुष्टान फलतस्य तत्तुरे वहितकृतं॥  
जलांते निषेधादन्यत्र तेऽरुहो न दोषः॥ देवातिथ्यर्चनकृते गुरुभ्यादि च तये॥  
सर्वतः प्रतिगृह्णीयादित्युक्तं च॥ तिलापवादया ह मराचिः॥ सप्तम्यारवी वा  
रेचगृहे जन्मदिने सथा॥ भृशु पुत्रकलत्रार्थी विक्रयति तल तर्पणं॥ अन्यत्रा वि  
पश्यो रुमयो राजन्सप्तम्या निशि संध्ययोः॥ विद्या पुत्रकलत्रार्थी तिलां च  
न्यं सुवर्जयेत्॥ तथा॥ सप्तम्यारविवा रेच जन्मर्षदि वसे तथा॥ गृहे निषिद्धं  
सतिलं तर्पणं तदहिर्न वै तू॥ बोधायनः॥ विवाहे चोपनयने चोले सति यथाक्रमं॥

स्त०  
३

रामः  
५९

वर्षमर्द्धतर्द्धचनेत्याहुतिस्तिलतर्पणं॥ रातस्य क्वचिदपवादमाह वसिष्ठः॥ उपरो  
गेयिनुः श्राद्धे अनावायां चैव संक्रमे॥ निषिद्धे पिहि सर्वत्र तिलेस्तर्पणमाचरेत्॥ काया  
यनः॥ मद्यायुगादिभरणी तीर्थयेव विशेषतः॥ तिथिवारनिषेधेपि तिलेस्तर्पणमाचरेत्  
॥ तथा॥ तीर्थे तिथि विशेषे च गयायां प्रेतपक्ष्णे॥ निषिद्धे पिदिने कुर्यात्तिलतर्पणं तिलमिति  
त्रिस्थलितैः॥ संग्रहे तु॥ कठाकारावा श्रजाया लाये च वाजसनेयिनः॥ सतिलं त  
र्पणं कुर्यात्निषिद्धेषु दिनेषुपि॥ उद्धृक्॥ तोदकतर्पणं तु॥ नैत्रे वा यद्युद्धु संनिषिं चेत्तु  
तिला न संमिश्रयेज्जले॥ अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षते॥ अन्यथा  
ऽनुद्धतोदकतर्पणं मात्रं न तर्पणं श्राद्धं न कुर्याद्धारिधारया॥ कुर्याच्चिद्धारिधारमिस्त  
सर्वं निष्कलं भवेत्॥ हेमरूप्यमयं पात्रं ताम्रं कांस्यं समुद्भवं॥ पितृणां तर्पणं पात्रं म  
मयं तु परित्यजेत्॥ षड्भिर्गुणैः पात्रमुत्तमं परिकीर्तितं॥ मध्यमं तु त्रिमागो नं कनि  
कनिष्ठं द्वादशांगुलं मिति शिवराहस्ये॥ तर्पणस्य वश्यं कता माह कात्यायनः॥ द्वा



वि० प० ५२ यां यथेष्ट दूरदा तपात्तः पयः पियासुः सुधितो लुमन्त्रां॥ वातो जनित्री जननी ववातुं  
 यो पितुमांसं पुरुषश्च यो वा॥ तथा सर्वो लोभुता निस्था वराति च॥ विप्रा दुःकमिच्छं स्त०  
 तिसर्वाभ्युदयकृद्भिः॥ पतिसंन्यासि जीवतु पितृकस्तु देवर्षिर्दिव्यपितृ तर्पणं कृ  
 त्या स्वपितृ पित्रादिभ्यो पितृ तर्पयेत् तदा ह लोकाश्चिः॥ वृद्धौ तीर्थे च सन्यस्ते तातेन प  
 तिते सति॥ येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात् स यं सुत॥ अविभक्ते रपि न्ना तु मित्रं न  
 यजत तर्पणं कार्यं॥ भ्रातृणा यमविभक्ताना मे कौधर्म्यं प्रवर्त्तते॥ विभागे सति ध  
 र्मस्तु भवेत्तेषां दृष्ट्य कृष्ट्य क॥ होमाग्रदान रक्षितं न भोक्तव्यं कदाचन॥ अविभ  
 क्तेषु यस्य सृष्टे चैके नापि हृतं हृतं॥ दृष्ट्यगव्ये कपाका नां ब्रह्मये जेदि जातिनां अग्नि  
 होत्रं सुराच चि संध्या तर्पणं मेव च॥ या अथ लायनोक्तेः॥ जपस्तस्तीर्थयात्रा का  
 र्यमेव दृष्ट्य कृष्ट्य गि अग्नि होत्रं त्रौ पास नं॥ अग्नि होत्रस्य निषिद्धत्वात्॥ त  
 र्पणं क्रममाह॥ वसिष्ठः॥ देवानां तर्पणं पूर्वमृषीणां तदनंतं॥ न तो दिव्य पितृ

णां च स्वकीयानां ततः परं॥ व्यासः॥ पूर्वा पित्रादयस्तर्पस्ततो मात्रादयो पित्रा॥ ततो  
 मातामहश्चैव मातामहस्ततः परं॥ हेमाद्रौ॥ पितृमातृमातामहपितृव्यभ्रातरः  
 सुताः पितृष्टसामातुलाश्च तन्मिन्त्यश्च जामयं॥ भार्या पितृव्यपुत्राश्च भ्रातरः  
 पुत्रपुत्रास्तथैव च॥ दुहिताश्च श्वुरः॥ श्वेवमाववुका गुरवस्तथा॥ आचार्यः सुहृदः  
 शास्त्रागुपाध्यायश्च योषकः रुवामिनश्च सखायश्च मातापित्रोश्च बांधवाः॥ अ  
 म्भो बांधवाश्चैव ज्ञाता ज्ञाता यथा क्रमं॥ तर्पणो च गया श्राद्धं तीर्थं महालयैक  
 मश्नुते॥ संग्रहे तु॥ तातां वा त्रितयं सपत्नजननी॥ मातामहादित्रयसंस्त्रिंशती तन  
 यादिता तजननी स्वभ्रातरः सस्त्रियः॥ तातां वाहमगिन्यपेत्य धवयुग्माया पिता  
 स गुरुः शिष्याः स्याः पितरो महालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणे॥ इति अर्द्धंति पितरस्त्री  
 स्त्रीस्त्रिय एवैकमं जलित्युक्तं॥ तत्र विशेषमाह शालंकायनः॥ मातृमुख्यास्तु या  
 स्ति स्रता सां दद्यात्तदा जलं नू॥ त्रीस्त्री श्वेव तथा न्यासां दद्यादेकैकमं जलितं॥ स



वि० ५०  
५३

पत्न्याचाचार्यपत्नीनां दो दो पद्या ज्ञातां जली। स्वपत्नि माता॥ आचार्यः प्रसिद्धः प  
त्नी आत्मनः स्वपत्नी मातरि जीवत्यां स्वपत्नी जननी मृता॥ तर्प्ये केवलं मेकां पुत्रि  
त्नी वाप्यपुत्रिणी तथा॥ सपिंडी करणा दुर्धर्षि त्रोरवहिया वतां॥ पितृव्यभाते मा  
तृणा मेकां दिष्टं न पावता मिति हे माद्रो॥ ज्ञातृकरोया केर पवित्रो यः॥ माता मरुतर्प्य  
णानंतरं मातृवस्य तर्पणं कार्यमिति केचित्॥ तन्ना॥ अंतरमाता मरुतृकृत्या मातृ  
णां य। प्रयच्छति समूहो नरकं याति यावदाभूतसंलवमिति हे माद्रो निषेधात्॥  
नचेतदं न्यविषयं पितृभ्यस्तर्पणं कुर्यात्तितो मातृभ्य एव च॥ ततो माता महातां च  
मरुतचतर्पणं रतिहारी तोक्ते॥ तर्पणं इत्युपलक्षणा सिं उदानादावप्येवमेव ज्ञे  
यं॥ प्रयोगक्रममाह यमः॥ संबंधं मनु प्रथमं ब्रूयान्नाम गोत्रमतः परं॥ आडेपुत  
र्पणं चेव विधिरेष सनातनः॥ वसिष्ठः॥ संबंधं मुतुकी र्येव नाम गोत्रमनंतरं॥ व  
स्थादिरूपं संकीर्त्य स्वधाकारेण तर्पयेत्॥ योगीश्वर॥ तृप्यत्यिति समुच्चार्य तृप्यता

स्त०  
३

रामः  
५४

मित्यादि थापि वा॥ विधिज्ञः प्रक्षिपेन्नोयं देवादीनामशेषतः॥ अमुं तर्पयामीति वा प्र  
योगः॥ नामांते तर्पयामीति स्यादावोमिति च बुवंतिका सायनोक्ते॥ तथा च यथा  
सूत्रं प्रयोगव्यवस्था द्रष्टव्या॥ यमतर्पणं तु कौम्यं दिनविशेष एव॥ तथा हृदय  
नु॥ यांकां चिस्परितं प्राप्य हृदयपक्षे च तुर्दं री॥ यमुनां तु विशेषणानि यतो नियते  
द्रियः॥ यमायधर्मराजाय मृत्यवे चांतकाय च॥ वैवस्वताय कात्यायनी लाय पर  
मेष्टिने वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय चैनमः॥ इत्येतैर्नामैस्तु प्रणवादिनामो  
तकैः॥ तर्पयित्वा यमं देवं सर्वपापैः प्रमुच्यते इति॥ स्कां देतु॥ हृदयपक्षे त्रयोदश्या  
मंगारकदिनं यदि। तदा स्नात्वा शुभे तोये तर्पयन् मनो ममिरित्युक्ते॥ यमतर्पणं वा  
जसनेयिनां नित्यं तु कौम्यं॥ तत्सूत्रेनित्यं च न विधानादिति केचित्॥ सर्वतर्पणं  
ते ब्रह्मैव ते विषे शो उक्ते॥ यत्र चोचनं संस्थानं शुतुद्र्या पुरुतस्मना॥ तेषां  
हि रत्नमक्षयमिदं मस्तु तिलोदकं॥ संग्रहे तु॥ आब्रह्मस्तं वपय्यते देवविधि



वि० ५० तमानवाः॥ तृप्यंतु पितरः सर्वे मातृमाता महाल्लुदयः॥ अतीतकुलको नां सप्तदीप  
 ५४ निवासिनां॥ आश्रितभुवनं त्रैलोक्यं॥ कापि दमस्तुति लोदकं॥ रावमुक्तविधिना संतप्य व  
 स्त्रं च तु गृणीकृत्य स्थले पश्येनैव निपीडयेत्॥ तदा रूपराशिरः॥ रावं हितव्यं गो  
 कृत्या सर्वे विधिं विदित्वा॥ निष्पीडयेत्स्नानवस्त्रं तिलदुर्भसमन्वितं॥ ने पूर्वतर्प  
 णां द्वास्त्रं नचां भसिनपादयोः॥ शिलास्वेधो दद्यान्नैव दिगुरां त्रिगुरां नवा॥ रातेषु  
 पीडयेत्स्नानवस्त्रं सप्तसीकुरुते क्रियां॥ यत्तु॥ द्वादश्यां पंचदश्यां च संक्रमे आश्विना स  
 रे॥ वस्त्रं निष्पीडयेत्ते वनचक्षारेण येदिति तत्तु स मंत्रं निष्पीडयेत्तु धूपं॥ मंत्रस्तु  
 ॥ ये केवास्मत्कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणा मृताः॥ ते गृहं तु मया दत्तवस्त्रं निष्पीडयामः  
 ३ नोदकं इति॥ अथा आद्यां गतर्पणं विज्ञेयं॥ प्रयोगो रित्वाते॥ दत्तेति लोदकं  
 पूर्वपश्चाद्वा त्महाल्लये॥ मातापित्रोः क्षये पूर्वतर्पणं पश्चात्तु परे हनि॥ वर्गे केस्य  
 क्षयो येषामन्येषां तु विवर्जयेत्॥ बृद्धशता तपः॥ पूर्वतिलोदकं दद्यात्तु मआ

दसमाचरेत्॥ प्रत्येकं वेदमवेत्तुर्वपरे हनिति लोदकं॥ हारीतोपि क्षया हंप्रकृत्या  
 ह॥ ततः परे हि कुर्वीत तर्पणं पुरुषः सुधीः॥ तद्वेषे स्तिलदुर्भसं प्रातः स्नात्वा सुधा  
 सेमं॥ गार्ग्यः॥ परेषुः आश्विनमहो योनितर्पयते पितृन्॥ अत्रैव्याः पितरस्तस्य शा  
 पं दद्यात् जंतिते॥ स्नात्वा तीरं समासाद्य उपविश्य कुशासनं॥ संतर्पयेत्तिलदु  
 र्भसं स्नात्वा वस्त्रं च धारयेत्॥ इदं आदे देवता भूतपितृ विषयं॥ तेन नित्यं तर्पणं वद्वा  
 देवस्य आदिने यथा कालं भवेत्येव॥ अतएव निषिद्धं विदिने कुर्याद्विषया हितिलत  
 र्पणमिति वचनं पुज्यते नित्यं तर्पणं विषयेत्येव॥ अन्यथा क्षयो हितर्पणं मेव ना  
 स्तीति कुत्र प्रतिप्रसक्तस्यादिसुक्ते प्रयोगरत्ने नारायणमहो॥ महालय आदे  
 देवार्चिपितृ तर्पणं कृत्या आश्विनं कुर्यात् आद्येनंतरं तु आदे देवता भूतपितृ  
 मेव तर्पयेत्तु यो हितु नित्यं तर्पणं पूर्वमेव कार्यं॥ आद्यां गततर्पणं वि  
 दिने संध्यावंदनात् पूर्वमेव कार्यं शिष्टाचारान्॥ तथा पक्ष आश्विनं निर्वर्त्य ते



विं० ५०  
५५

तस्यादिनेदिने। सकृन्महा लयेदद्यात्तरेहनिति लोदकं॥ जीवमानपितायस्यम् स्त०  
यद्विविधयति॥ मातुः आदिसुतः कुर्यान्निकुर्याद्वा दत्तव्यतामिति संग्रहे॥ आया ३१०  
पतांश्राङ्गगतव्यतामित्यर्थः॥ वृद्धिश्चाद्वा दोनुमास्त्येव॥ वृद्धिश्चाद्वा सपिं डेचर्त्त  
तश्चादेतव्येवच॥ समानुमासिकश्चादेन कुर्यात्तिलुतव्यतामिति गगोक्तिः॥ तीर्थ  
प्राप्तौ तु स्वशारेवात्कृतव्यतांश्च देवा यद्वा स्तथान॥ गादित्यादिपुरातोक्तं  
मंत्रे देवान् संतव्यं सनकः सनंदनश्चेति कृषीन् संतव्यं अग्निं घातास्तथासौ  
म्यरतिपितृ तव्यतां च कुर्यादिति त्रिस्थलीस्येतौ उक्तं॥ तव्यताफलमाहात्रं खः रामः  
रावयः सर्वभूतानि तव्ययेदच हं हि जः॥ स्पगम्य रमं स्थानं तेजोरूपं निरामय ५५  
मिति॥ अकारणे निषेक्ता कृत्या यनेन॥ अतश्चित्ते देहात्तुरधिरं पिर्वतीति॥ त  
व्यतां नान्तरं जले देवता च न मोहयोगि या जवत्क्याः॥ निष्पीड्यस्मानवस्त्रं तु  
आचम्य विधिवत्ततः॥ देवानामर्चनं कुर्यात् ब्रह्मादीनां मम मम्यरः॥ ब्रह्म वेदं

वरो देवस्तु सावित्रे मंत्रवारुतौ॥ तद्विंशैरेव मंत्रे सुअर्चयेत्सु समाहितः॥ अपच ग्नौ हृद्  
ये सूर्यस्थं जिते प्रतिमा सुच॥ पश्येत्तेषु हरेः सम्यगन्व नं मुनिभिः स्मृतमिति॥ तद्विं  
गामंत्रा ब्रह्म जज्ञानमित्यादयः॥ अत्राव स्परे नव ग्रह पूजां केचिदिच्छंति॥ ततः सूर्याया  
द्यं दद्यात्॥ तदुक्तं नृसिंहे पुराणे ततोर्ध्वं भानवे दद्यात्तिल पुष्पा द्य तान्वि तं॥ उध्या  
व्यमूर्द्धपय्यंति गायत्री मंत्रमुच्चरंति॥ योगी॥ ततो वलोकयेत्कं हं सः शुचिषदि म्  
चा॥ स्वयं भूरित्युपस्था य सूर्यस्येति प्रदक्षिणां॥ आवृत्य च नमस्कुर्यादि शोदि देवता  
अपिति॥ प्रयोगस्तु अत्राच्येदिशे नमः इन्द्राय नम इत्यादि रूपो ज्ञेयः॥ राव मुक्ता विधिना  
स्नादि कृत्वा कलश मुत्तमोदके नादूर्य पात्रं स्तो गृहं ब्रह्म जेतु॥ तदुक्तं मास्त्ये॥ जले देवं  
नमस्कृत्या ततो गच्छेद्गृहं बुध॥ पौरुषेण तु सक्तेन ततो विष्णु समर्चयेदिति॥ इति श्री म  
नंतमद्विरचिते विधान पारिजाते मध्याह्न स्नानादिविधिः॥ अथ गृहे देव तार्चन विधिः॥  
तत्र विधाय देवता पूजां प्रातर्होमादनंतरं॥ पूर्वाह्ण राव कुर्वीत देव तानां च पूजनमि



वि० प० तिमरीचि वचनात् पूर्वदिने देवता च न स्य मुख्यकालः। पौरुषेण तु सक्तेन ततो विष्णुस  
 मर्चयेत्।। वैश्वदेवं ततः कुर्यादलिकर्म तथैव चेति कर्मपुराणोक्तं मध्याह्नकाले गौरी।। स्त०  
 नारदीये तु।। प्रातः मध्याह्ने सायं विष्णुपूजा समाचरेत्।। यथा संध्या स्मृतानि यावदेव  
 जातया वृत्तेः।। अशक्तौ विस्तरेणैव प्रातः संध्या के शानं।। मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पा  
 जलिमपि क्षिपेदिति।। पूज्यदेवतां प्रति गमेदिति।। व्रतं तां विष्णुमीशाने सूर्यमग्नि  
 गणाधिपं।। दुर्गां सिरस्थती लक्ष्मीं गौरीं वानियमर्चयेत्।। पादौ पिआदिसंगणाना  
 यं च देवीं रुद्रं यथाक्रमत्।। नरायणं विष्णुं हस्तं मते च कुलदेवताः।। कौमी।। न वि  
 हन्वा राधना दन्यतु विद्यते कर्मवेदिकं।। तस्मादनादि मध्याह्ने विष्णुमाराधयेन्नरः रामः  
 ।। तस्मिन्ना राधिते देव सर्वमाराधितं भवेदिति।। पंचायतनस्था येन क्रममुक्त आ  
 चारदीपे।। शंभो मध्यगते हरि न हर भूदेव्यो हरौ शंकरेभ्यो नागसुतार वीहरग  
 णो शानं बिकाः स्थापिताः।। देव्यां विष्णु हरैकदंतं वयो लंबोदरं जेष्ठं रेनाथाः शंकर

रभागतो निशुभदा व्यस्ता स्तुते हानिदाः।। प्रधानस्य।। शंकरभागतः।। इतः सूर्यः।। अथायात्रा  
 क्तिः।। ईशान्यादि क्रमेणोत्तरार्धः।। शेषं प्रसिद्धं।। न्यासमाह योगी।। अंगुष्ठं चैव गोविंदं त  
 र्ज्यां च महीधरं।। मध्यमायां हृषीकेशं मानामि कर्मात्रिविक्रमं।। कनिष्ठायां न्यसेद्विष्णु  
 करमध्ये च माधवं।। हस्तन्यासो मयाख्यातो द्विजातां पावनः परः।। अग्नौ हतं च दत्तं  
 च देवता च न मे वचः।। हस्तन्यासप्रसादेन सर्वं भवति चाक्षयं।। शारदा तिलके।। भूत  
 शुद्धितथा प्राणप्रतिष्ठां मातृकस्ततः।। संध्यादौ तु स्पृहत्या न कर्त्तव्याः पुनः पुनरि  
 त्युक्तं।। अथांगन्यासः।। करयोः पादयोर्जान्योः कट्योर्नाभौ हृदि क्रमात्।। कंठवा  
 कौ मुखनेत्रे मूर्ध्नि वा मादितो न्यसेत्।। अयं प्रत्यक्षं पुस्तकन्यासः।। षडंगन्यासश्च  
 केअभ्याः षडुच उत्तरे।। यथास्मृति तथा देवेन्यासं च परिकल्पयेत्।। ॐ कर पूर्वके  
 मंत्रैः पौंड्रं शक्तिं वृक्षं कृत्वा कृत्वा।। न्यासेन तु भवेत्सोपि स्वयमेव जनोदने।। आवाह  
 नाय नपाद्य मर्च्यमाचमनीयकं।। वस्त्रोपवीतेन गंधमाल्यादिभिः क्रमात्।। अथ दीपं



वि० ५०  
५७

न नैवेद्यं न मस्कारं प्रदक्षिणं ॥ प्रोउज्यो ह्यस्य नंदेष नाय तोविधिः ॥ स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्या  
दाय मनीय ॥ अर्घ्ये स्नाने तथा वस्त्रे उपवीतो य हारयोः ॥ इति ॥ अगमदीक्षा वनस्तुतदागमो  
क्तप्रकारेणान्यासान् कृत्वा वैदिकं तान्त्रिकं मिश्रमार्गेण पूजा कार्या ॥ तदुक्ते मे केशव स्कंधे  
वैदिकं तान्त्रिकं मिश्रं त्रिविधं तत्र मिश्रकं ॥ उत्तमं सव्यं पूजा तान्त्रिकं मत्तं सव्यं माधवेति ॥ अत्रो  
पयुक्तं लिख्यते ॥ प्रष्टव्यं पादावाचम्य देवताय तनं विज्ञेत् ॥ समासी नस्तु संकल्प्य पा  
त्रासादनमाचरेत् ॥ आराधकः स्वस्य पुरः शंखस्थः पनमाचरेत् ॥ यशं खं भुवि संस्था  
प्य पूजयेत् पुरुषोत्तमं ॥ तस्य पूजां न गृह्णाति तस्मात्तू पीठं प्रकल्पयेत् ॥ शंखोदकं स  
दापुराणं अतिप्रियं तमं हरेः ॥ उद्धरिण्या जलं ग्राह्यं नाप्सु शंखे निमज्जायेत् ॥ शंखस्य पृ  
ष्ठं सलुग्नं पयः पापकरं क्रवं ॥ तेन न स्नापयेद्देवं पूजानां त्याग्य संभवः ॥ स - द्यस्मि तव स्ने  
हालिंगं संशोधि तेजलैः ॥ सुवर्णांता न्न रजता पात्रे स्थे शंखसंस्थितैः ॥ यद्वा नूतनम्  
त्याग्रसंस्थितैः स्नपयेद्विधिमित्यादिस्य पुराणो पूजा पाध्याये उक्तं ॥ इति नारदीये ॥

स्त०  
३

रामः  
५७

अमनोदक्षिते भागे तुलस्यादिनिधापयेत् ॥ ॥ घृतदीपं च तत्रैव तेलस्य तु विपर्ययः ॥ वास  
भागे जलैः पूरां शंखं मेवं निधापयेत् ॥ यथा देहे तथा देवे मंत्रन्यासं माचरेत् ॥ रुषिभिर्मनुजे  
वापि स्थापिते न स माचरेत् हस्तन्यासादस्ये देवैः स्वर्गं न्यासं समाचरेत् ॥ न्यासनिषेधः ॥ स्था  
वरपरः ॥ चलाचलेति द्विविधो प्रतिष्ठाजाव मंदिरं ॥ उद्घासावाहमेनस्तो स्थिरा यामुद्घावा  
चने ॥ अस्थिरायां विकल्पः स्थास्थि उले तु भवेद्द्वयमिति भागवतोक्तेः ॥ तथा ॥ द्विजानां  
मेव नान्येषां शालग्रामशिला चर्चनं ॥ स्त्रीणां वैवायशूद्राणां विप्रहस्तेन पूजनं ॥ स्त्रीणां  
मनुष्यनीतानां शूद्राणां च जने श्वरः ॥ स्य शनिनाधिकरोस्ति विज्ञेवाशं करेपिवेति वृहन्ना  
रदीये ॥ कौर्मपि ॥ ब्राह्मणपिहं विष्णुं न स्पृशेद्ये यश्छती ॥ स नाथा मृतनाथा वा त  
स्यानास्तीह निष्कृतिरिति ॥ लिंगे स्य शनिषेधो पीदानीतन प्रतिष्ठितलिंगविषयो न पु  
नरनादिलिंगविषयः ॥ तथा हि नारदीये ॥ यदा प्रतिष्ठितं लिंगं मंत्रविद्भिर्यथाविधिः  
॥ ततः प्रभृतिशूद्रशूद्रयोः पिच्छापिनसंस्पृशेदीति ॥ दक्षितानां द्विजान्येषां स्त्रीणामपि



वि० प०  
५८

तथैव च ॥ लिङ्गे स्वगुरुणा दुनेष्ट जानात्यत्र सा स्मृते ॥ इति नंदिपुरातोक्तेः ॥ स्त्रीशूद्राणां  
पार्थिवलिङ्गादिषु जाधिकारो ज्ञेयः ॥ यत्तु ॥ जपस्तपस्तीर्थयात्रा प्रवृत्त्या मंत्रसाधनं ॥  
देवताराधनं चैव स्त्रीशूद्रपतनानिषडिति तत्तु शास्त्राणामादिविषयमिति सर्वमनवद्यम् ॥  
निर्माल्योद्घासनं प्रातः कार्यमित्युक्तं नारदपांचरात्रेयः प्रातरुत्थाय विधाय नियं निर्मा  
ल्य मीशस्य निराकरोति ॥ ततस्तदुःस्वनं दरिद्रता च नाकालम्युर्न च रोगमात्रं ॥ क्रिया  
सारे ॥ मध्यमानामिका मध्ये पुष्पं स्रग्दृष्ट्युजयेत् ॥ अंगुष्ठं तर्जन्यथाभ्यां निर्माल्यमपनो  
दयेत् ॥ ग्राह्यपुष्पाणि नृसिंहपुराणे ॥ पुष्पैररत्नैः संपूजयेत् ॥ पत्रैश्च गिरि संपूजयेत् ॥ अपर्यु  
षितनिशि द्वैः प्रोक्षितैर्जंतुवर्जितैः ॥ आभारामोभं वैवापि पुष्पैः संपूजयेद्दरिं ॥ शमी  
शमीपुष्पं बिल्वपुष्पं च पक्वं तगरं तथा ॥ करवीरं तथा ज्येष्ठं पाटलं कुशपुष्पकं ॥  
वनमालाया शोकं च सेवती कुज्वमातती ॥ त्रिसंध्यं च तथा ज्येष्ठं कुंदं च ज्ञातपत्रकं  
॥ मधिका चैव जाती च सर्वपुष्पादिशिष्यते ॥ प्रयोगपारिजाते व्यासः ॥ प्रतिमापीठ

स्त०  
३

रामः  
५८

यंत्राणां नित्यस्नानं न कारयेत् ॥ कारयेत्सर्वदिवसे यदि वा मलधारणं ॥ तथा ॥ जातीपु  
ष्पसहस्रेण दद्यान्मातृवंशसंसे ॥ तथा ॥ जमतीपुष्पसहस्रेण सुशोभनं ॥ विष्णवे विधि  
वन्द्यो तस्य पुण्यमनंतकं ॥ अपा मागभिर्गुराजं शमीपत्रं च रवादिरं ॥ इवचिकुशाप  
त्रं च दमनं मरुकं तथा ॥ ततः श्रेष्ठं बिल्वपत्रं ततस्तु तुलशी वरा ॥ एतेषां च यथात्थं  
पत्रैरभ्यर्चयेद्दरिमिति ॥ कलिका वज्याग्रिस्तं कमलं च पक्वं ॥ स्नातेन तु सीमात्याना  
न्यथाराजवद्व्रभ ॥ अरमात्या तु स्त्रीद्वित्या देवा ये पितृकर्मणि ॥ तस्यैव निष्पत्तं या  
ति पंचगव्येन मुह्यति ॥ इति पञ्च उक्तः ॥ अथ वज्रीपुष्पाणि विष्णुधर्मोत्तिरे ॥ उग्रगं  
धीन्यगंधीनिकुसुं नितदापयेत् ॥ अन्यथा यतनं जानाति कंठकी नितथैव च ॥ र  
त्नान्यकालं जाती नित्यैव वृक्षेभ्यो न च ॥ जमशानं ज्ञातपुष्पाणां दानं देवे विवर्जये  
त् ॥ अकरीरव्यास्यपुष्पाणि तथा यक्षरक्षस्य च ॥ कृष्णं च कुटजं चार्कं नैव देयं जना  
र्दने ॥ शिवस्य वज्राणि प्रासाददीपिकायां ॥ जपाबंधकसिंदूरं तथा त्रैलोक्येभ्यो ॥



वि० प०  
५८

मंदंती केतकी मूर्ध्नी मालती कुटजाति च॥ बबरी सज्जपेत्री च तथा च कुमुद द्वयं॥ आनी  
त नार्पयेत्तु मोः प्रमादादपि दोष हृत्॥ स्कंदे तु ग्राह्याति युक्तानि॥ बार्ह न कलिकारं  
च करवीरं तिलस्य च॥ विल्व पत्रं च कल्हार मर्क मंदार मेव च॥ नीलोत्पलं च रक्तं च क  
मलं पद्म सैजकं॥ कदंबं च कुसुमं च अशोकं वकुलं तथा॥ एवमादीनि पुष्पाणि वि  
शिष्टानि शिवाचने॥ काशी खंडे॥ कस्तूरिका या द्वा भागो द्वा भागो कुंकुमस्य च॥ चंदन  
उत्पत्रयो भागाः शशिनस्ते कएव हि॥ यक्षकर्म इत्येव सुसमं सुरवद्व्रजं॥ गारुडे॥  
कर्पूरं चंदनं दूर्गं कुंकुमं च समांशकं॥ सर्वगंधमिति प्रोक्तं समस्ता मरवद्व्रजं॥ दे  
वीपुराणे विशेषः॥ शिवे विवर्जयेत्कुंदमुन्मत्तं च हरेः सदा॥ देवीनां चार्क मंदारा वा रामा  
दित्येत गदंतथा॥ आचार दीपे पि॥ अष्टौ ते नर्चयेद्दिष्टुं न तुलस्या गतो ज्वरं॥ इवा  
मि नर्चयं दुर्गानि केतव्या महे ज्वरं॥ जलं यद्विलं त्या ज्यं पत्राणि कुसुमानि च॥ तुलस्य  
गस्त्य विल्वानि गंगा वारि न दुष्यति॥ न निर्भास्यं हे म पुष्पमयं यद्विलं संसेदति॥ तथा॥

स्त०  
३

वस्त्र नीतं स्वयं पतितं मेव च॥ रारं उपैत्रे रानी तं तस्य पञ्चाच निष्कृता॥ योचयेद्दिधि वस्त्रं न्या  
परा नीतैश्च स्याधने॥ पञ्चाक लार्द्ध मेवा स्य तस्य मंगलं लभेत्॥ शौनके पि॥ उत्तमा वनजा  
पञ्चाक पञ्ची ता तु मध्यमा॥ अधमा पाचिता पञ्चाचै र्ये रिव तु निष्कृता॥ चौर्य दोषः शूद्रस्य  
न द्विजस्य॥ तदुक्तं मिताक्षरायां॥ याज्ञवल्करे न॥ ग्रामे द्यु या गो प्रचारो भूमी राजवरो वीते  
॥ द्विजस्य गौध पुष्पाणि सर्वतः स्ववदा हरेत्॥ तृतां वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा मदि वा फलं॥  
अना पृथु निगृह्णतान॥ शूद्रो वै दंदं मेहं तीति॥ तुलसी ग्रहण निषिद्धं दिवसाह्निकाल नि  
र्वाच्यो॥ भानु भोग वमौ मे च व्यती पाते च वैधे तौ॥ स्कंता तौ पक्षयोरं तौ द्वादश्यां निशि संध्य  
यो॥ तुलसी ये विचिन्वन्ति ते सिद्धिं दंति हरेः शिरः॥ वैष्णवस्य तु विशेषः स्कंदे॥ न सिद्धं चा तु  
लसी विप्रो द्वादश्यां वैष्णवः कश्चित्॥ अन्ये अपि निषिद्धे पुचिनु पा तुलसी स्पेदति॥ गारुडे॥  
पि भानु वारं विना इवां तुलसी द्वादशी दृशी दिनेति॥ तद्गृहं रामं वस्तु॥ तुलस्य मृत  
जन्मासि सदा त्वं केश वप्रिये॥ केश वार्थं विचिन्वा मि वरदा मेव शोभने रति॥ अथ विल्व



वि० प०  
६०

दीनामनिर्माद्यदिनसंख्योच्यते ॥ दक्षिके ॥ बिल्यायामार्गजातीतुलसिनामिनाताके  
तकीभंगमृगमिंदोभोजाहिदभामुनिलिलतगरबनककारमृदुः ॥ चंपाप्रारातिर्मु स्त०  
तीदमनमरुबकाबिल्वतोडहानिनास्तास्त्रिंश ३० अत्रका १ र्यरीदुशा ११ दधिनिधिवा ३  
सु८ न१ यामरभूयरावाभारतेदानधर्मे ॥ हरिचंदनेकस्तरीकपूरैः केसरान्वितं गंधं  
दद्यात्प्रयत्नेन दुष्टगंधान्विवर्जयेत् ॥ गंधेन देवास्तुष्टयंति दशनाद्यक्षराक्षसाः ॥ नागाः  
समुपभोगेन त्रिमिरैस्तैस्तुमानुष्याः ॥ अतु कुंघं प्रवक्ष्यामि धूपदानविधेः फलं ॥ नियास्याः  
सारिताश्चैव कृतिमाश्चैव ते त्रयः ॥ नियास्याः शहरकी वज्याः देवानां दयितास्तुते ॥ गुप्ता  
तुः प्रवस्तेषां सर्वेषामिति निश्चयः ॥ अगुरुः सारितांश्च शोष्णं यक्षराक्षसभोगिनो ॥ राम  
देयानां शहरकी पश्चकांश्चितो यश्च तद्विधः ॥ अथ सज्जरसा दीनां गंधैः ॥ पाथिविद  
रवैः कलितोरससंयुक्तैर्मनुष्याणां विधीयते ॥ दीपदाने धूपप्रवक्ष्यामि फलं योगमनु  
त्तमं ॥ यथायेन यदीयेव प्रदेयापादशाश्चेते ॥ ज्योतिस्तेजः प्रकाशं च प्यर्च्य ॥ ० ॥ ॥ ॥

गंधाविवर्णने ॥ प्रदानं तेसां यस्मात्तेजोवर्द्धयेत्तैर्नृणां ॥ अथ तमस्तैर्मिस्त्रं च दक्षिणा  
यनमेव च ॥ विनाशायति तत्र सर्वं तमस्त्रैव मे पज्जं ॥ आलोक दानाश्च शुक्लान् प्र  
भायुक्तान् वन्नरा ॥ दीपान् नृत्यानां महिं स्येन्नरैर्नोपनायायेत् ॥ दीपहर्ता भवेदंध  
स्तमोगतिरसुप्रभः ॥ हविषा प्रथमः के ल्योदितीयश्चौषधीरसैरित्यादि ॥ तथा स्ना  
ने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये मषणं तथा ॥ दद्यान्नादं प्रकुर्वीत तथा तीरोजनेपि च ॥ व  
नस्पतीति मंत्रेण देवपादं धूपयेत् ॥ धूपयेद्वा जनेनैव न करेण न वा ससा ॥ तुल  
सी रहितं पुष्पं हृदि शल्यं समर्पितं ॥ तुलसी मंजरी यास्य तदभावे तु पद्मवः ॥ तद  
भावे तु पत्रं स्य तदभावे तु काष्ठकं ॥ तदभावे तु मूलं स्यान्मूलाभावे तु मृत्तिका ॥ मृ  
त्तिकाया अभावे तु तुलसी शब्दमुच्यते ॥ तथा ॥ स्वयं नियापिनंदी पमाजि घृति सु  
सारयः ॥ तस्यान्निर्वपयेद्दीपं देवानां ग्राणतुष्टये ॥ पूजाकाले तु नैवेद्यं न चैतुष्टये  
दिपं नैव तु ॥ कल्पनीयं यथा चोक्तं हरितो वाजुनाय वै ॥ पत्रपुष्पं फलं तोयं यो मे







वि० प० ॥ अथ गौ गते शस्य ॥ ती वारव्यो ज्वलिनी नंदा भोगदा कामरूपिणी ॥ उग्रा ते ज्ञो वती स  
 ६२ यानवैसी विद्वनाशिनी ॥ ॥ अथ सूर्यस्य ॥ सूर्यमा जयामहा - - - - - विमला  
 तथा ॥ अमोद्या वैपुती चेति नवमीः सर्वसृष्टिकीर्तिश्रुतिव्युष्टिकनूद्विकृष्टि  
 दुर्गाशक्तपुदाहता ॥ तथा ॥ द्वादश्यां हरेः स्नानोपचारो नकार्य इत्युक्तं नृसिंहरिच  
 र्यायां ॥ जन्मप्रभृति यत्किंचिन्सुहृत्तु पुरार्जितं ॥ नश्यंति द्वादशादिने हरे निमल्युलंघ  
 नादिति पाप्मोक्तेः ॥ न चैतन्निमल्युलंघनविषयं ॥ तस्य सर्वदेवसंबन्धिनः सर्वदानि  
 विद्वत्तेन हरिद्वादशीपयोर्वैपथ्यापिते ॥ स्नानं यो हरये दद्याद्वादश्यां वैष्णवो दिवा ॥  
 यद्यप्येता फले सर्ववाक्ये लेया य गच्छतीति पंचरात्रे स्पष्टमभिधानात् ॥ दिवानिषेधा  
 प्राचावनिषेको द्वादश्यामिति गम्यते ॥ दमनकपविचारोपराद्वादश्यां स्तुतां ब्रह्मविना  
 निषेकाः ॥ दमनद्वादशी चैव पवित्रारोपणी तथा ॥ न स्नानं हरे ये दद्यात् प्राचावपिकदा  
 चनेति स्मृतेः ॥ कार्तिके द्वादश्यां प्रातः स्नपनमुक्तं निरायामृते ॥ प्रातरुत्थाय मतिमा

स्त०

३

रामः

६३

निष्कमो ॥ रचानं प्रकल्पयेत् ॥ दद्याद्द्वारिणामधुना तथा गंधोदकेन चति ॥ नैवेद्यपात्रमुक्तं  
 स्कांदे ॥ हिरण्यं रजतं ताम्रं कांस्यं पात्राणि पत्रकं ॥ नैवेद्याया ज्वपत्रं वा पात्रं विस्मरति प्रि  
 यं ॥ मध्यमो ज्वं च लेख्यं च चोख्यं ये यं गुणान्वितं ॥ दद्यात् - हरये नित्यं यद्यस्मिन्मया  
 मनः ॥ प्रक्षिप्य तुलसीप्रोक्ष्य सत्कृत्यो मिमं च येत् ॥ नैवेद्यं शंखतो येन प्रोक्षेत् न  
 के दान्यत ॥ पानीयं चामृतीकृत्या परे शायनिवेदयेत् ॥ ततो जवनिका कार्या मुकुता  
 मनवेष्टमाणा आसीनो जपतीति नित्यं पूजाप्रकरणे बौद्धायनोक्तेः ॥ गुरुपाथं जलं  
 दद्याद्दद्यादाय मनंततः ॥ हस्तवाले संकुदं मुकुरं भूषणानि च ॥ कर्पूरैश्चादिसंयु  
 क्तं तांबूलं च निवेदयेत् ॥ प्रदक्षयेद्दद्याद्दशं किं च यद्युत्र चामरे ॥ मरुनी राजनं चै  
 व पुष्पांजलिमथाक्षिपेत् ॥ प्रदक्षिणानमस्कारान् कुयद्वैभक्तिपूर्वकं ॥ यदासदा  
 तरंगद्ये त्वक्पोरोचलनवर्जितौ ॥ वाचास्तोत्रं मनो ध्यानं च तुरंगं प्रदक्षिणं ॥ उरसा  
 सिरसा दृष्ट्वा मनसा वचसा तथा ॥ पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामो वृणोत्तरिविजः ॥



विष०  
६३

यत्तुरक्तं॥ स्पृष्टा गुदं स्पृष्ट्वा लिंगं स्पृष्ट्वा तथैव हि॥ स्त्रीणां वक्षःस्थलं स्पृष्ट्वा सामुद्रि  
नैपति॥ ध्रुवमिति तच्च नमस्कारव्यतिरिक्तविषयं॥ नमस्कार उरसेति विधानात्॥ स्त०  
३  
राकांचं ऊरौ सप्ततिस्त्रोदद्यादिनायकै॥ चतस्रः केरावेदद्यादिवेचोदप्रदक्षि  
राम॥ अर्द्धप्रदक्षिणां विदेवोऽयोनये॥ तत्र वृषचंडाद्यभात्॥ ततो देवान्कवीत॥ जि  
तं॥ नेपुंउरीकाक्षनमस्ते विश्वभावन॥ नमस्ते स्तुहृषीकेश मेरुपुरुषपूर्वज॥ नमो हि  
रण्यगभायि प्रधानाव्यक्त रूपितोऽनंम॥ भगवते वासुदेवाय शुद्धज्ञानस्वभाविते  
देवानां दनवानांच सामान्यमपि देवता॥ सर्वदा न्यरा दंदं व्रजानिशारतां तवेत्यादि  
रुग्निधानोक्तं स्तोत्रं॥ तत्तु प्रथमस्तबकेषु पुषरुस्तु विधाने द्रष्टव्यं॥ एवं भगवंतं॥ रामः  
प्रदुष्य ब्रह्मादीन् जयेत्॥ मुखेषु ध्या जलं दद्यात् गतो शाय च न भवेत्॥ गतो शयनवसु  
रव्यश्चेत्तत्र सूर्यकमाद्देवदियाचारदीपोक्ते॥ तत्र मंत्रः॥ रमा ब्रह्मा देवो देवाः सनका  
द्याः शुकादयः॥ श्रीनृसिंहप्रसादो यस्य सर्वं गच्छेत्तु शां भवार्ति॥ गतो शयनवसु  
यदद्यत्॥

स्पृष्टुं चंडांशवे॥ शक्त्यास्तु उच्छिष्टं उच्छिष्टं दद्यात्॥ ॥ अथ पञ्चापराधः॥ ॥ स्कांदे॥ नां  
गुह्यं मर्दिचे देवं नां धपुष्पैः समर्चयेत्॥ करोग्रैर्नक्षि वेतोयं वज्रपातं समं भवेत्॥ शा  
लग्रामशिलातीर्थं पीत्वा यस्तु मस्तके॥ प्रक्षेपेत्तां प्रकुर्वीत ब्रह्महासनिगद्यते॥ गा  
रुडे॥ पादोदकं पिबेन्नियं नैवेद्यं भक्षयेद्दुरे॥ शोषास्तु मस्तके धार्य इति वेदानुशा  
सनं॥ पादोदकरच रूपं तु॥ उदकं चंदनं च क्रैशं रवं श्रुतं लसीदलं॥ द्योता सत्केशिका  
ताम्रं नवमिश्ररतोदकमिति॥ पावनं विष्णु नैवेद्यं सुरासिद्धिभिः स्मृतं॥ ॥ अन्य  
देवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चांद्रा यतां चरेत्॥ स्कांदे॥ विष्णुमूर्तिं स्थितं पुष्पं शिरस्या यो व  
हेन्नरः॥ अपयुषितपापः स्यादावद्युगचतुष्टयं॥ तीर्थं गृह्णा प्रकारस्तु॥ वस्त्रं च  
तुर्गुणीकृत्य मसार्चयामके करे॥ दक्षिणे न करेणाश्वशंखोदकमवाधेत्॥ प्रक्षि  
प्य मस्तके विद्वां स्तीर्थं ग्राह्यं विवृत्ततः॥ देवदेवतगन्नाय शंखचक्रगदाधर॥ देहि  
देवममानुजां तव तीर्थनिषेवतो॥ लब्ध्वा ध्यातुं तां ततस्तीर्थपटे नमंयमिमं ततः॥



वि० प० शालग्रामशिलावारिपापहरिनिवेद्यती॥ अकालमृत्युमैहररांसर्वव्याधिविना  
 ६४ शानं॥ सर्वदुरितोपशमनं विष्णुपादोदकं शुभं॥ विष्णुपादोदकं पीतं कोटिजन्माद्य  
 नाशनां॥ तदेवाष्टगुणं पापं भू मौ विदुनि पातयानात्॥ स्नाने कथा च मने चैव भोज  
 नादौ तथैव च॥ तथैव भोजनश्रयां तेशालग्रामजलं पिबेदिति॥ आदित्यपुराणे तु॥  
 आग्राह्यं शिवनिर्माल्यं पत्रं पुष्पं कलं जलं॥ शालग्रामस्य संप्रदायसिद्धं वातिपवित्र  
 तामिति विशेषोक्तेः निषेधस्तु केवलपरो वगंतव्यः॥ शिवे कर्म कृत्यं तु ग्राह्यमपि भ  
 वति॥ निर्माल्यं धारयेत्तु भक्त्या शिरसा पावतीयते॥ राजसूयस्य यज्ञस्य कलं प्रा  
 प्नोति निश्चयमिति॥ अत्र भक्तेति वदता लोभादिना न ग्राह्यमिति सचितं यद्वा नि  
 षेधस्तु महास्थान परः॥ कृपे सर्वविनिक्षेपेदिति पात्रोक्तेः॥ अन्यत्रापि॥ वाराह  
 गेह्यं यं भूते चंद्रकांते हृदि स्थितो सौवर्गो मरुते चैव शंभो नैवेद्यमक्षरमिति  
 ॥ अथ वाराहोक्तः॥ दत्तापराधाः॥ द्वारं श्रीशान्तरुमुख्यास्ते वाराहे विष्णुनोदिताः॥

तिर्यक्पुंड्रधरो भूत्वा ह्यकृत्वा देवतार्चनं॥ पाचितैः पत्रपुष्पाद्यैर्यः करोति ममार्चनं॥  
 अप्रक्षालितपादो यः प्रविशेन्मम मंदिरं॥ मम दष्टेरणिमुखं तां कलं चर्वयेच्च यः॥  
 कौसुमशकं मय्यो भक्षयेन्मम सेवकः॥ तरुं कर्पू लो शस्थैः पुष्पैः कुर्यान्ममा  
 र्चनं॥ ममाचमिसुरे काले यः करोति विमरुधीः॥ अथैस्मवस्य पक्षे नयौ मस्य वि  
 निवेदयेत्॥ अथैस्मवेषु पश्य सुमत्युजां विदधातियः॥ दिनान्तरितपक्षा नयौ मस्य  
 विनिवेदयेत्॥ नीलीरंजितवस्त्रं यन्मस्यो मस्य निवेदयेत्॥ नवमक्षालितवस्त्रं जी  
 जीतं यन्मस्य निवेदयेत्॥ अमौ नीधर्मलिङ्गा गोमस्युजां विदधातियः॥ वातस्य त्रिनिरो  
 धेन मस्युजां विदधातियः॥ नखोदकेन स्तनपनं कुरुते ममानवः॥ कृत्वा वातसमाच  
 म्य तथा प्रवृत्तं बलः॥ पीठासने पविष्टस्तु पूजयेद्वा निरासनः॥ मन्त्रयेध पद  
 हनं॥ दीपं च कुरुते चर्चनं॥ मस्य जकोन कुरुते तां तु पूजां तदामिते॥ मस्य जकं शि  
 वेदेषी मम दत्तं शिवोद्यमः॥ भूताष्टम्यो न कुरुते मन्त्रं न हरि वासरं॥ परस्य



वि० प०  
६५

परिधानं यस्परिधाया च ये च मां ॥ अपरजयित्वा विद्वेशं सभाया च कपालिनं ॥ वृद्धो यत्क  
मं क्रियते त्रिलोचन विष्णु कृत ॥ अथैधकारे स्पृशेन्नाच सभाया च रजस्य लो ॥ वामहस्ते  
च मां हृत्पारजापयेद्यदि मूढधीः ॥ महापराधानं जानीहि द्वात्रिंशन्महामासितान् ॥ अ  
अन्येपि ॥ अंगलग्नं च जीर्णं च वस्त्रं देवेन चापयेत् ॥ मन्मथे मित्रपात्रे वा पातो लो  
हकाष्ठजे ॥ पद्मवेकरभूम्योस्तु नैवेद्यं सपर्वयेत् ॥ यानैव पित्रोः केवपि गमनं न  
गवद्गृहे ॥ देवोऽसवाद्यस्यैवाचम्य अग्रतः ॥ उत्तिष्ठेच्चैव चाशौचे भागव  
दादनादिकं ॥ शक्तौ गौरी पंचारस्तु अनिवेदितं मक्षरं ॥ तत्तत्कालो भूवानां च  
कलादीनामनवर्तमानमित्यगस्त्योक्तापराधाः ॥ अन्यगृहे कर्तुं कियत्तायां पूज्यदेव  
तानियमो न विष्णुपुराणे ॥ गृहे लिंगद्वयं नार्च्यं गौरी शक्ति तयं तथा ॥ शक्ति त्रयं त  
थानार्च्यं त्रिग्रामद्वयं तथा ॥ द्वाष्टं शंखौ नार्चयेच्चैव भग्नं च प्रतिमां तथा ॥ नार्चये  
त्तथा मन्त्रं कुर्यादिदं शकं तथा ॥ द्वे च केदारकायास्तु नार्च्यं सूर्यद्वयं तथा ॥ शा

स्त०  
३

रामः  
६५

लग्रामाः समाः पूज्या विषमानकदाचन ॥ विषमेषु च यं शस्तं स्पमेषु दितयं न हि ॥ एतेषां  
पूजनाभिर्यमुद्देशं प्राप्नुयाद्गृही ॥ तथा ॥ रक्तारुक्षवक्राऽतिस्थूलाः शालग्रामाश्चि  
ला न पूज्या इमपि पुराणैः ॥ अत्र गृहीत्युपादानाद्दुस्तचारियसां देवदोष इति धन्यते ॥  
शालग्रामलक्षणं मुक्तं स्कांदे ॥ शालग्रामाश्चि ला योस्तु प्रतिष्ठा नैव विद्यते ॥ महापू  
जां तु हृत्पारजापयेत्तथा तो वुधः ॥ सर्वं तितं स्फुरितं मन्त्रं पाप्यति अविनेदितं ॥  
शालग्रामस्य मुहूर्तं शौलं दोषा वहे न हि ॥ चक्रं वा केवलं तत्र पद्मे न सरुसंयुतं ॥ के  
वलावनमाला यौ हरिलक्ष्म्या सह स्थितः ॥ अत्रापि दोषाभावो यस्यादिपरः ॥ द्वारदे  
शे स्पमेषु चैव देवैः तेनां तरीयके ॥ वासुदेवः सविज्ञेयः शुक्लामश्रुतिशोभनः ॥ द्वौ च का  
वेकलः गौतु पूर्वभागश्च पुष्कलः ॥ स्वकर्षणः सविज्ञेयोरक्तमश्रुत्य तेजसा ॥ प्रद्युम्नः  
संक्षमवक्रस्तपीतदीप्तिस्तथैव च ॥ सुविंशतिश्च वहुर्लदीक्षाकारं तु न भवेत् ॥ मनि  
रुद्धं तु नीलाभं वत्तुलं चातिशोभनं ॥ रखात्रयं तु यद्द्वारे पृष्ठे पद्मे न लांछितं ॥ नाना



वि० प०  
६६

वत्तमिननं स्यान्नागमोगेन चिन्तितं ॥ अनेकमर्तेस्य युक्तं सर्वकामफलप्रदं ॥ विदि  
स्तुतिस्तुत्यस्य सुखस्योद्योदश्रुते सुखं ॥ देवदेवो विजेयः पुराणपुरुषोत्तमः ॥ अर्चये  
स्तुतिस्तुत्यस्य सुखस्योद्योदश्रुते सुखं ॥ तमर्चयेत्तस्वर्गविषयो श्रीसमीहितान्वा श्री  
धरतु तद्या देवचिह्नितं वनमालया ॥ कंदं ह्यकुसुमाकारं रेखापंचकस्य युतं ॥ मस्य  
रूपं तु देवेशं दीर्घाकारं तु तद्देवतं ॥ विंदुद्वयस्य मायुक्तं कांस्यवर्णसुशोभनं ॥ वामपा  
श्वेस्थिते चक्रे शुभवर्णचिह्नं विंदुके ॥ लक्ष्मीं नृसिंहो विख्यातो भुक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥  
कपिले नृसिंहो यद्यप्युच्यते सुशोभने ॥ ॥ ब्रह्मचार्यधिकारस्यान्नान्यस्तस्य प्र  
पूजने ॥ नरसिंहस्य विंदुः स्यात्कपिलः पंचविंदुः ॥ ब्रह्मचार्येण संपूज्यः स्या  
दन्यथा सर्वविघ्नोदः ॥ स्थूलचक्रं द्वयं मध्ये गुडलाद्यासेवतां किं ॥ दौरोपरित  
तथा रेखापूजकस्य सुशोभनं ॥ स्फुटितं विषमं चक्रं नारसिंहं तु कापिलं ॥ संपू  
ज्यमुक्तिमाप्नोति संग्रामे विजयी भवेत् ॥ त्रिविक्रमं तथा देवं श्यामवर्णं महायुधि ॥

रामः  
६६

वामपाश्वे तथा चक्रे रेखा चैव तु दक्षिणे ॥ प्रदक्षिणवर्त्तकत्वात् वनमालाविभूषिता ॥  
सा शिलाकृष्णसंज्ञा स्याद्द्वयं ध्यानसुखप्रदं ॥ स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भ  
वेत्तु यः ॥ चक्रे च मध्ये देवास्थे पूजितः सुखदायकः ॥ चतस्रे यत्र दृश्यं ते रेखापर्य  
समीपगाः ॥ द्वे चक्रे मध्ये देवो तु सा शिला तु चतुर्मुखी ॥ तत्राप्यामलकी तु ल्यासूक्ष्मा  
चातीव या भवेत् ॥ तस्यामेव तदा ब्रह्मादौ यासुखसाम्यहं ॥ अथायथा शिलासू  
क्ष्मा तथैव च महत्फलं ॥ तस्मात्तं पूजयेन्निःसंधर्मकमायसिद्धयस्यादि ॥ द्वार  
कायां चक्रं तीर्थे चक्रं कं नेत्रमुत्तमं ॥ समुत्पन्नं मुने सांक्षातकृष्णदृष्ट्या उवजो  
किते ॥ तस्माच्चक्रं कमिथुनं पूज्यं मत्तयादिज्ञैः सदा ॥ मित्रचैव धर्माशायस्थलं  
बुद्धिविनाशनं ॥ दीर्घश्रायुर्दं ते यं सूक्ष्मं बुद्धिविनाशकं ॥ शुक्लवर्णं शुभं  
चक्रं वृत्तचक्रं तथैव च ॥ स्कां देति ॥ प्रतिमामूर्तिलेखणमपि कोशीखंडादौ ज्ञेयं  
॥ ग्रंथगोवर्धनमिदं यन्नाले वि तथा ॥ पूज्यपूजकयोर्मध्ये पूर्वमित्यभिधीयते ॥ नैशा



वि० प०  
६७

नरुजाकापेक्षं पूज्यायेष्टुतम् देवतम् ॥ देवस्य मुखमारभ्यदिश प्राची प्रकल्पयेत् ॥ तदा  
दिवरिवाराणामंगाद्यवरणं क्रमात् ॥ इदं मागमोक्तं पूजाविषयम् ॥ यस्मिन्निवस्थान्नि  
धुनस्तु देति प्राचीति तं ॥ वेदविदो वदन्ति ॥ मध्यं धुनः पूजयेत् पूजयेत् पूजयेत् ॥ प्रवदं  
ति पूर्वमिति संग्रहेऽस्तेः ॥ तथा ॥ अकुर्वन् देवतापूजाभिजाया ह्यस्ततो यदि ॥ ग्रामसं  
ख्यां नूलाहपिंजनं श्रुतियममंदिरो ॥ नवित्याराधनादन्यद्विद्यते कर्म वेदिकम् ॥ त  
स्मादन्यनादि मध्यां तं नियमाराधयेत् ॥ इति मिति कर्म पुराणोक्तेरित्युत्तमं तिमंगल  
॥ इति श्रीमन्नागदेवभट्टात्मज श्रीमदनं तभट्टविरचिते विधानपारिजाते देवतार्च  
नविधानम् ॥ ॥ अथ पंचमेहायजा ॥ तत्र यमः ॥ पंचसूनाः गृहस्थस्य वत्तं तेऽह  
रहः सदा ॥ कंडनीयेषां चूर्णीजलकुंभ उपस्करः ॥ रातो निवारुयन्नि प्रोवाध्य  
ते वो मुरुमुदुः ॥ रातेषां पावनो धार्य पंच यजाः प्रकीर्त्तिताः ॥ हिंसा स्थानं सूना ॥  
उपस्करो मां जनादिः ॥ कात्यायनोपि ॥ देवभक्तपितृव्रतमनुष्वाणामनुक्रमात् ॥

स्तु०  
३

रामः  
६७

महासचातिजानीयात्तत्तवहमहामखः ॥ एते च ॥ पंचयज्ञविधानं तु गृहीतं नित्यं नरा  
पयेदिति शंखचक्रान्ति सारो व ॥ न तु फलं अवगातं काम्या ॥ तवो कंडेन्यादिनि  
मिता अवगातं नैमित्तिका इति ॥ तदुक्तं मिताक्षराया ॥ यदेष्टं फलं अर्थात् तस्या तमत्य  
ख्यापनार्थं न काम्यस्य प्रतिपादनायेति ॥ एवं नित्यत्वेऽपि ॥ सायं प्रातर्वैश्वदेवा  
कर्त्तव्यो बलिकर्म च ॥ अपनमूतापि सततमन्यथा किञ्चिन्मवेदिति ॥ कात्याय  
नवचनार्हं देवदेवस्य कर्म पुरुषार्थमेव च ॥ न त्वन्नसंस्कारकं ॥ अतएव मेवस  
तोऽप्यावश्यं कर्मिदमित्याह पारिशिष्टकारः ॥ प्रवसेदाहिताग्निं श्रेयदायि चित् ॥ का  
लपर्ययात् ॥ यस्मिन्नग्नौ न वेत्ताको वै स्य देवस्तु तत्र वै ॥ मनु रव्ये व मेवाहो  
वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्येति पिराव्रजेत् ॥ तस्मात्तत्र न यथा शक्तिप्रदोऽन्न  
बलिं हरेत् ॥ यमन्नसंस्कारः स्यात्तर्हि बलिनाम वैश्वदेवन कुर्यादिति न वदेन्न  
नुरिति तर्हि कापि ॥ केचित्तु सायं प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुयादित्याश्रयाय



वि० प०

६८

नादिचन। लुक्साथलमन्नसंस्कारकत्वं चतुर्भयात्मकत्वं मन्यते॥ अत्र सायं शब्देन  
रात्रिः कथ्यते॥ प्रातः शब्देन च दिनमिति ज्ञेयं॥ धर्मप्रश्नेत्येवमेव॥ यस्य ग्नौ तन्नि  
यते यस्य चाग्ने न दीयते॥ न तद्भोक्तव्यमिति यस्येति कर्मणि षष्ठी॥ यदन्नमित्यर्थः॥  
अग्नेमिष्टुः॥ संग्रहे॥ भ्रातृणां मविमक्तानां पृथक् पाको भवेद्यदि॥ वैश्वदेवोदि  
कं आहुं कुर्युस्ते वै पृथक् पृथक्॥ तथा॥ अविमक्तैः न पुत्रेण पितृमध्ये मृते रुनि  
स्थानां तरे पृथक् पायो दश आहुं तु ये वचेति॥ तथान्यविशेषो मदन् पारिजाते  
जमदग्निराह॥ वैश्वदेव तथारात्रौ कुर्यादिति दत्तं तथा॥ महतः पंचजास्तुदि  
वैवेत्याहुधर्मा विदिति॥ अस्यार्थः॥ यथा नृणां रिव नो व्रतयज्ञव्यतिरिक्तमेहाय  
ज्ञानो वैश्वदेवो बलिरुत्तरो यां तु भाविस्तेषां वा जनेयादीनां दिवैव वैश्वदेवार्थक  
मनिरात्रौ॥ येषां तु श्वशारवाया कालद्वये पितृध्यानमस्ति नास्ति वा तेषां मश्व  
लायनादीनां कालद्वयेऽपि भवतीति निरायि रति॥ तत्रैव व्याख्यातं॥ हविष्ये

स्त०

३

राम०

६८

पुय वाख्यास्तदनुब्रीहयः स्मृता इत्यादि हविष्यं ज्ञेयं॥ पंचयज्ञमक्षरता ह मनः॥ २  
अप नं ब्रह्म यज्ञः पितृ यज्ञस्तु तत्परां॥ होमो देवो बलिरभौ मो नृयज्ञोऽतिथिर्देव  
नं॥ अध्यायन मध्ययनं॥ तर्पणं नित्यं आहुं म अत्र विकल्पमाह काया यो यना आ  
हुं वापि पितृ यज्ञः स्यात्पितृ बलिरथा पिवेति॥ पितृभ्यः स्वधानमश्नित्यो बलिः स  
पितृ बलिः॥ मनु॥ दद्याद्दहरहः आहुं मन्नाद्येनोदकेन वा॥ पयो मूलकले वापि पि  
तृभ्यः प्रीतिमावेह न॥ पितृभ्यो हि श्रुविप्रांस्तुभोजयेद्दिप्रमेव वेति॥ शक्तिनो अव्य  
वस्थेयं॥ अत्र विशेषमाह व्यासः॥ आवाहेन स्वधाकारपिंडाग्नौ करणं तथा॥  
ब्रह्म चायदि नियमो विष्णु देवास्तथैव च॥ नित्यं आहुं यज्ञे देतान् भोज्यमन्नप्रक  
ल्पयेत्॥ याज्ञवल्क्येण॥ नित्यं आहुं देवहीनवियमादिवि वर्जितं॥ दक्षिणारही  
तं चैव दक्षभोक्तव्रतो नितं॥ अत्र दक्षिणानिवेधो यथोक्त दक्षिणपरः॥ न तु तस्मा  
मान्य परः॥ इत्याहु दक्षिणां शक्त्या नमस्कारे वि सज्जयेदिति तैत्तिरीयार्थप्रकरणे व्या

६



वि० प०  
६०

सोक्ते॥ रदं आर्द्धं पदेवतां तत्तुष्टा पुरुषं ज्ञेयं दक्षिणं पितृवर्जितमिति व्यासोक्तेः॥ रदं  
यत्रामावास्था आर्द्धा दोष उच्यते देवता इष्टा स्तान्न भवति॥ यत्र सां वसुधिका दोषेण  
स्तत्र भवति॥ नित्य आर्द्धं न कुर्वीत प्रसंगात् तस्मिन् तीति मन्त्रकार रयं उक्तेः॥ तथा  
काल विशेष का म्येष्ट मप्युक्ते हे॥ माद्रो॥ अयमद्वि तये आर्द्धं वैषु वदित ये त  
थामन्वा दो च युगा दो चार्धे निर्वपणाद ते॥ सर्व संक्रांति स्थपित चैयादि स्मृति  
वशाद् युगादि मन्वादि संक्रांति माद्रोति मा वैधृति महा लयाष्टका पातेषु का म्यादि  
आर्द्धा न्यप्यनुसंधेयानि॥ अथावेष्ट देव धर्माः॥ व्यासः॥ जुहुयात्सर्पिषाभ्यां  
कांते लक्ष्मिं विवर्जयेत्॥ दध्यक्तं पयसा क्त्वा तदभावे न स्यात्पिवा स्मृत्यर्थमा  
रे॥ अलाभे येन केनापि फलशोको दकादिभिः॥ पयो दधि द्युते कुयदिष्ट देवे  
स्तु वेणुतु॥ हस्ते नान्तादिभिः॥ कुयदिभिर् रंजलितं॥ कात्यायनः॥ पाराका रुति  
होदिश पवदिरिका द्युतादिना चैस्तु वमां च परिका॥ देवेन तीर्थेन च दूयते हे विः

स्त०  
३

रामः  
६०

स्यंगारि ति रय विविधै ते पावके॥ उताने तत्तु हस्तेन आंगुष्ठाग्रे तापीडितं॥ संहतांगु  
लिया लिस्तु वाग्य तो जुहुयाद्दुविः॥ कोद्रवं च तामाषं मसरं च कुलित्यकं॥ क्षारं च  
लवणं सर्वं वैष्ट देवे विवर्जयेत्॥ आपस्तम्बी मेपि॥ नक्ष्त्रं लवणं होमो विद्यते त  
था परान्न संसृष्ट स्येति॥ क्षार लवणं परान्न संसृष्टेति न ह विषा न हो तव्य निति  
मदन पारिजाते व्याख्याते॥ क्षार लवणं पुरा तो॥ तिल मुद्रा द ते शी व्यस्ये गो  
धूम कोद्रवा॥ चीन कंदे वधान्यं च च त्रण कं च तथैव हि॥ स्विन्न धान्यं सर्वं तां शा  
क मेष्ट क्षार ताः स्मृतः॥ आश्वला यन गृह्य परिच्छेद विषे पठुक्तः॥ स राष देव य  
ज्ञो रुर रुर गोदिन संमितः सर्वाभिः द्रु प्रदस्त स्मा देत महर रुः कुर्वीत तमेन  
वैष्ट देव हुत शेषेण द्युगनेन वा कुयान्ता स्य शेषेण वैष्ट देवं कुयदिति॥  
स राषा पंचायन पूजा रूप रत्यर्थः॥ तत्प्रकरेण तात्पर्यं॥ रदं तु स्मार्त्त विषयं॥ वै  
ष्मवानां तु॥ विष्मो नि विदितानेन यष्ट्य देवतां तं रं॥ पितृभ्य आ पित द्युतं तदा



वि० प० लायकल्पते॥ पितृशोषं तु यो दध्याया ऊरये परमात्मने रेतो दाः पितरस्तस्य भवे  
 ७० ति क्लेशाभा मिश्रति पंचरात्रोक्ते नैवेद्य शोषेण वपंचे महायज्ञास्युः॥ शोषनिवेदने  
 दोष अवगात्॥ यदि पूर्व ब्रह्मयज्ञो ब्रह्मकृतस्तं ह्यत्र मुनुष्य यज्ञात् पूर्व कर्त्तव्यः॥ य  
 अश्रुतिजयः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञस्तु स स्मृतः॥ स चावर्त्तयति ताकायः पश्चाद्वा प्रा  
 तराहते॥ वैश्वदेवी वसानेवानो न्यत्र समिति त्रत इति काया यनोक्तेः॥ स्वयंप्रस  
 र्हे स ह्येव स्यात्॥ न हंतति न होमं च स्वाध्यायं पितृ तर्पणो नेकः आहुदयं कु  
 ये सिमाने हनि कुत्र चिदिति मरीच्युक्तेः॥ हंतति मनुष्य यज्ञः॥ होमो देव यज्ञः॥ रामः  
 स च येषां दिवारे नोक्तस्तेषां मेव निषिद्धः॥ तर्पणं मपि तीर्थविशेष प्राप्नोति मवये  
 तत्॥ हंततर्पणो को विप्र तीर्थे स्तपयेति तदु निमित्तं कां दोक्तेः॥ अयं वेस्मव हवो  
 आहुसाग्नेः पूर्वो नरग्नेः पश्चाद्भूतमरवाद्यमनग्निकजनस्त्यग्नेः हतेवो  
 तरे स्वस्त्युक्ते विकरस्य स्य स्यात्तं कंतत सार्कं तरेणाचरेदिति॥ अनु वैश्वदेवा

स्त०  
 ३  
 रामः  
 ७०

नंतरं आहुचरेदित्यर्थः॥ हेमाद्रावपि पक्षांतं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकां॥ पिंड  
 यज्ञं ततः कुर्यात्तर्त्तन्वा हायकं बध्नु रति॥ तथा॥ वैश्वदेवाहुती रग्ना ववाग्निवा मरा  
 भोजनात्॥ पितृन्संतप्य विधिर्वद्वलिं दद्याद्विधानंतरंति॥ अग्नेः॥ अग्नेः करणे वृत्ते  
 ब्राह्मणभोजनात्॥ पूर्व वैश्वदेवः कार्यत इत्यर्थः॥ यद्वा॥ वैश्वदेवं तथा कृत्याप  
 श्चाद्ब्राह्मणवाचने मिति॥ अनेन विकरानंतरं स्वस्तिवाचनात् पूर्व कर्त्तव्य इति॥  
 भावः॥ पितृर्था निवयेत्याकं वैश्वदेवार्थमेव च॥ वैश्वदेवं नपि अर्थं न दार्श वैश्वदे  
 विकमिति पृथक्पाके क्रिः॥ वाजसनेपि नामुभयाय मेकरावपाकः॥ उद्धृत्या  
 क्तमनं पृथग्यग्नेः करिष्य इति सूत्रव्यख्याने क कुर्यात्तथा व्याख्यातत्वात्॥  
 साग्नेरपि कचिदंतं भवति॥ आहुताग्ने न वकुर्वीत वैश्वदेवं तु साग्निकः॥ तर्क  
 देनाहिकं मुक्ता तत्र स्यंते विधीयत इति शांलं का यनोक्तेः॥ निराग्नि विषये षड्  
 शम्भतं॥ प्रातिवासरि को होमः आहुदो क्रियते यदि देवा हव्यं न गृह्णति को



वि० प०  
७९

व्यतिथितरस्तथेति॥पेटीनसिरपि॥पितृपाकं समुद्रयवेदेवंकरोतियः॥आसुरंत  
भुवेष्टुादं पितृणांनोपतिष्ठति॥आहुशेवेतो तदितिसेतवाह॥आहुनिर्वस्यविधि  
वेष्टुदेवादिकेतत॥कुर्याद्विष्टुं नतो दद्यादंतकारादिकं नेतरति॥यतोन्ता द्या  
दंतत इतिनिबंधकारे व्याख्यातं॥तस्याप्येकादशाह आहुतेभिन्नपाकेनवेष्टु  
देवोभवति॥एकोदिष्टेषुशेषंतुब्राह्मणोभ्यःसमुष्टेजेदितिदेवलेनतदन्नस्यास्य  
गविधानात्॥संप्राप्तपावराश्राद्धात्कोदिष्टेताप्येवच॥अग्रतोवैष्टुदेवःस्यास्य  
श्रादेकादशाहनीतिवैष्टुदेवविधानाच्चेति सर्वमनवद्यं॥वैष्टुवानामत्रविशो  
षः॥पांचरात्रोक्तेः॥साग्रेस्तद्रहितस्यापि वैष्टुवस्यविशेषतः॥आहुतेवैष्टुशेषे  
तावैष्टुदेवादियुर्वकं॥आदिशब्दोद्धतिरुत्तरां॥बृहत्सारागारेपिपंचमाध्याये॥वै  
ष्टुदेवंकदाकार्यंश्राद्धेचसमुपस्थिते॥पाकेष्टुधर्ममेवेतत्सर्वमिवविधीयते  
वैष्टुदेवोग्रतश्चैवसाग्रेहोनाग्निकस्यच॥कन्यःपाकशुद्धार्थमुक्तोच्छिष्टवि

स्त०  
३

रामः  
७९

वर्जयेत्॥कठकरावादेरपिविशेषो धर्मानुशासने॥निर्वस्यश्राद्धयजंवेष्टुदेवंविधाय  
च॥ततोऽहो बलिदेयाकठकारादिकान्विनेति॥स्थालीपाकदिनेविशेषमारुह  
वला॥अहुतेवैष्टुदेवेतुस्थालीपाकाःप्रकीर्तिताः॥अन्यत्रपितृयज्ञानुसोपराह  
विधीयते॥पितृयज्ञःपितृयज्ञः॥स्थालीपाकारतिबहुवचनंस्थालीपाक  
साध्यकमोपलक्षकानित्यश्राद्धपितृयज्ञरत्याश्वलायनादिविषयः॥वाजसनेपि॥  
नांतुपित्रोबलिःपितृयज्ञः॥अपरंपक्षेआहुकेर्वीतेतिसूत्रव्याख्याकुर्वताकका  
चार्येणश्राद्धशब्दस्यराजस्यैवसमुदायनामचेयत्वंपूर्वपक्षेऽपि॥सावैतत्त  
इतिमंत्रवगादिनापिउद्दानेपितृणां देवत्वात्॥मासिउदानस्यैवनामधेयत्वमि  
त्युक्तत्वात्॥अंगप्रधानचिंतायाःप्रयोजनंतुप्रधानाकरणानांगकरणमिति॥तेस  
तेब्राह्मणमोजनस्यांगत्वात्॥गयादौतथादृष्ट्याह्यसत्प्रपंचेन॥॥अथमुत्तु  
व्ययज्ञः॥अप्यंतितमनाहेतुवैष्टुदेवव्यवस्थितं॥अतिथितंविजानीयानेकश्रा



वि० प०  
७२

मनिवायिनं॥ चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याच्चंदद्याच्चसृतां॥ अनुब्रजेदुपासीतसयजः पंचद  
क्षिरा इति कान्ध मे॥ इत्यादि लक्ष्मणो वेता याना पृष्ट गोत्रकुलाय ब्राह्मणा याममादि  
नां च यित्वा नं परि विष्णो दउ० मुखः सनका दीन ध्यापन ईद मन्त्र सनकादि मनुष्ये  
भ्यो हंते सुत्का दद्यात्॥ अग्रे दाना सामर्थ्ये का द्वा जिनिः॥ मिष्टां वा कृत्या दद्यात्  
तकार मया पिवेति॥ मनुः॥ ग्रासमात्रं न वेदित्वा अग्रं यास चतुष्टयं॥ अग्रं चतुर्गुणी  
कृत्य हंत कारो मिधीयते॥ ब्राह्मणा भावे कात्यायनः॥ अय्युद्धय यथा शक्ति किंचि  
न्नं यथा विधि॥ पितृभ्यो य मनुष्येभ्यो दद्याद्देह रुद्धिजे॥ उद्धृत्य पात्रे निक्षिप्य यथा रामः  
तद्भावे गवा दौ दद्यात्॥ पादौ वैश्वदेवा तु प्रा गति धिरा गच्छति तदा व्यासः॥ अरु ७२  
ते वैश्वदेव तु मिष्टुके गृहे मां गते॥ उद्धृत्य वैश्वदेवार्थं मिष्टा दद्यात् निस्पर्जयेत्॥ मि  
ष्टुरपिते नैव दर्शितः॥ ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरु पौषकः॥ अधोगाक्षी  
ता वृत्तिश्च षडेते मिष्टुकाः स्मृताः॥ एते पंच महायज्ञा यथा काले यद्य कृतास्तदायमः॥

स०  
३

दिवोदितानि कर्मणि प्रसादा इह तानि चेत्॥ शर्वय्या प्रथमे पादे तानि सर्वाणि कारयेत्॥  
ब्रह्म यज्ञा वगा हो च सौ रं च परि वर्जयेदिति॥ एवं स्व स्व शाखोक्त प्रकारेण वैश्वदेवः  
साग्रेर्भवति॥ निरग्रेरपि पृष्टोदिविविधानेन स्व शाखोक्तराव॥ तदुक्तं कात्यायन गृह्य  
परिशिष्टे॥ अथातो धर्मजिज्ञासा कैशां तादृङ्मपत्नी कउ सन्नामिर नमि को वा प्रवा  
सी ब्रह्मचारी वा उ उ न्या निरिति ग्रामाग्नि मोह्य पृष्टोदिवीयधिष्टाय त्रिभिश्च सावित्रेः  
प्रज्वाल्य तां लं सवितुस्त सवितुर्विश्वा नि देव सतरिति पूर्ववदस्य ते इत्या पाकं चेत  
त्र वैश्वदेवं ब्रह्मणो प्रजापतये गृह्याभ्यः कश्यपायानुमतये विष्टेभ्यो देवेभ्यो ग्नये  
स्विष्टकृते इत्युपस्य न्य पूर्ववद्वलिर्मैके नैवं कृते त वृथा द्वा को भवति न वृथा पाकं प  
चेन वृथा पाकं म श्रीया त्रैपिंउ पितृ यज्ञ यथा द्याग्र यणानि कुर्यादिति॥ अथ  
लयनोपि॥ लेखादयो - चन्या तस्य तां सविश्वा नि नो द्या नि द्या न इमे च मंत्राः॥ ना  
परोपरां वाप्य वरोपरां वाप्युत्तिरे व विधुरा न लस्येति॥ अथ यद्य लस्यादिना  
पृष्टोदिविविधानं॥ न करोति ततदा शाकल वैश्वदेवः कार्यः॥ तदुक्तं व्यास स्मृतौ॥







वि० प०  
७४

वाहमात्रसंस्कारश्चोपि लभतेत्येति विषाहेतरसंस्कारनिषेधपराहृत्त  
वचुनादिष्टसमाचाराच्च लोकि केनो ब्राह्मणाद्वारा नाम मंत्रैः चृतादिना होमो  
वर्तिती गम्यते ॥ स्कांदे प्रभासखंडे श्रुत्वा निषिद्धमुक्तां नृदभानुद्धरे द्युद्धेन विवे  
कापि लंघ्यः ॥ मध्यपत्रे नभुं जीतक्रमेष्टस्य भामिनि ॥ नोच्चरेद्देवमंत्रोश्च पुरोडा  
शं नभस्य येतु ॥ नशिखां नोपकीतंच नोच्चरेत्संस्कृतां गिरां ॥ नपटेद्देवचनं त्रिषवं  
न हि सेवयेतु ॥ नमस्कारेण मंत्रेण क्रिया सिद्धिर्भवेद्भवं ॥ निषिद्धाचरतां कुर्वन्पि  
तृप्तिः सह मज्जतीति ॥ नशिखामियेतदस्य द्युष्टविषयं ॥ सद्युष्टतु ॥ परिचर्या  
श्रुत्वा नियतावृत्तिरनियताः केनो वेशा इति वसिष्ठस्मरणादिकेत्येन शिखा  
भवतीति गम्यते ॥ मनुः ॥ श्रुत्वा मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनां ॥ अथ च  
द्यौचकल्पश्च जौष्टिष्टस्य भोजनं ॥ अथो वैश्यस्तद्वद्यौचेस्तकादौ कल्पः प्र  
कारः शोषस्य ॥ अन्यच्च ॥ देवाचं पुरतः कृत्वा ब्राह्मणानां नृपोत्तमश्चातव्यमे

स्त०  
३

रामः  
७४

वश्चोपानयन्येष्टादिनातिमिः ॥ तथा ॥ स्त्रीभिः श्रुत्वा श्रोतव्यं कृत्वा ब्राह्मणमग्र  
तः ॥ पुरातांचेति ह्यस्य श्रुत्वा श्रोतव्यं च दिने दिने ॥ तथा ॥ ह्यमास्यंदमः शौचं दानमि  
द्रियसंयमः ॥ अहिंसा गुरुश्रुत्वा तीर्थानि गमनं दया ॥ आर्जवं लोभश्च न्यस्तं देव  
ब्राह्मणपूजनं ॥ अतम्यसूयो च तथा धर्मः सामान्य उच्यते इति विष्णुक्तोः साधार  
णधर्मः ॥ श्रुत्वा च्यनुष्टेयादस्य लंबं बहु प्रयंचनेति प्रकृतमास्थियते ॥ एवं कृतं वै  
श्रुदेवो गोघ्रासं दद्यात् ॥ तदा ह्यश्वं गङ्गा ॥ गवांघ्रासं च कुर्वीत नित्यमेव समा  
हितः ॥ गवां कंडूयनं स्यैर्गमास्यमाहिकमेव च ॥ तत्र मंत्रः ॥ सौरमेव्यः सर्वहिताः  
पवित्रापापनाशनाः ॥ प्रतिगृहं तु मेघासंगा वस्यै लोक्प्रमातरः ॥ इति मंत्रेण  
संपूज्य गोघ्रासं दद्यात् ॥ ततो वहिः काकबलिः ॥ मनुः ॥ श्रुतां च पतितानां च  
पचां पापरो गिरां ॥ वायसानां क्रिमीणां च शनकैर्निक्षिपेद्भुवि ॥ तन्मंत्रस्तु ॥  
तं द्वा रूरा वायव्या याम्या वै नैऋतास्तथा ॥ वायसाः प्रतिगृहं तु भूमौ पितुं



वि० पा०  
७५

मया पितृना वायसेभ्यो नमस्ति वायसवलि ॥ तथा ॥ द्वाभ्यां नोऽयामशब्दोऽयमेव स्त०  
स्यतकुलो भवौ ॥ ताभ्यां पिं उ प्रदास्यामिरद्वेतां पश्चिमां सदा ॥ इति श्रुत्वा नमस्  
ति श्रुत्वा ॥ तथा ॥ पिपीलीकी टपत्तं गकाश्रुबुभुक्षिताः कर्मनिबद्धवंधाः ॥ प्रयांतु ते  
तृप्तिमिदं मयान्तांतेभ्यो ॥ तिसृष्टं सुखिनो भवंतु ॥ इति क्रिमिकी टपत्तं गेभ्यो नमस्ति त  
द्वलिदेयः ॥ तथा ॥ प्रवासं गच्छतीत्यस्य गृहे कर्त्तानि विद्यते ॥ पंचानां मरुता मेघस्य  
यज्ञैः सह गच्छतीत्यत्रिमो ब्राह्मणानमन्तु तौ गमनं तथा ॥ असंख्यातं तु यज्जपंत  
सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ तथा ॥ न पश्यो भूबलिं वीरदत्त्वा ग्रहबलीन्दिताः स्थयं नै  
वोद्धरेन्मोहाद्यदितद्वी विनश्यति ॥ गालवः ॥ वैश्वदेवं दिवानक्तं न भवेत्तद्विद्य  
कुट्यक ॥ प्रातरे वदिरावृत्या कर्त्तव्यं स्मृतिशासनात् ॥ तथा ॥ दिवा वायदि  
वारात्रौ क्रियते वैश्वदेविकं ॥ द्दिरावृत्या तदा कुर्यादिति वेदविदो विदुः ॥ रात  
त्रयदारवायां सायं प्रात वैश्वदेवो विहितस्तद्विषयं ॥ अन्येषां सह देवमवती  
स्मरणात् प्रवासे व्येते यथा शक्ति कर्त्तव्या एव ॥ तत्रापि वैश्वदेवश्रुत्यां निविद्धः ॥ यद्दृष्टीहो ॥ द

त्यक्तमेव ॥ शौनकः ॥ वैश्वदेवं तथा आहुं प्रत्ययं च सततं ॥ न कुर्यात्स्थय मन्थेन कारये  
त्तच्च सर्वथा ॥ स्मृत्यर्थं सारेपि ॥ कुर्यात्स्थं च महायज्ञान्नियदा मृतकं विनेति ॥ तथा ॥  
आत्मा च यच्च न यस्तथा यथं यस्तथा मेधमां वृथं यस्तथा धीतं निष्फलं तस्य जीवितं  
॥ अस्ता तारी मलं भुक्तेत्यनुपीय यशो गितं अरुह्य शी ॥ किमीन्नुभुक्ते अनर्च्यरुधिरं  
तद्येयं यथादि ॥ ततस्य दीया बालं ज्येष्ठं गृह्या यथा हं मश्रियुः ॥ अन्ये पितृकाल  
समागता भोजनीयाः ॥ भोजनकाले समागतान् स्वरिषं बंधि बंधवान् भोजयेदि  
ति वसिष्ठोक्तेः ॥ एवं पंहं मेयज्ञा अरुहः कायाः ॥ अन्नाभावे केनचिदाकाशा देवे  
भ्याः पितृभ्यो मनुष्येभ्यो श्रोतृणां च दितिकाया यनोक्तेः ॥ विना सूतकं पच महाय  
ज्ञा करतो प्रायोश्चित्तमुक्तं स्मृतौ ॥ स्वकर्म हानौ पतनमब्दे नैव त्वनायदि स्वक  
र्म हानौ नास्ति कस्यान्मासेन पतनं स्मृतं ॥ द्वादेशाब्दव्रते नैव तस्य श्रुतिस्तु नान्यथा  
॥ तन्निरीक्ष्या कर्मिणो तस्य शोस्तानं सचैतत्कं ॥ वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां स



वि० पा० म० तिक्रमे ॥ स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमियाचलंप्रपंचेन ॥ ॥ इति श्रीमद् स्त०  
 ७६ नंतमटुविरचिते विधानपारिजाते आह्निकविधौ वैश्वदेवविधानं ॥ अथ भोज  
 विधानं ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ॥ संभोज्यातिथिभृत्यांश्च दंपत्योः शेषभोजनं ॥ बालस्व  
 वासिनीवृद्धगमिण्यातुरकन्यकाः ॥ दंपत्योरपि मध्ये पूर्वगुरुपतिः श्रेष्ठान्नमश्री  
 यातु ॥ ततः पत्नीति ॥ भारते दानधर्मो ॥ भृत्यातिथिषु यो भुंक्ते भुक्तवन्ममरः सदा  
 अमृतं केवलं भुंक्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ अमृतं वसुनां श्रुतिब्रह्मलोचनयोनरा  
 अभोजने मतेनायजितः स्वर्गो भवत्युत ॥ देवेभ्यश्च पितृभ्यश्च संश्रितेभ्यस्तथैव  
 च ॥ अवशिष्टानियो भुंक्ते तमाहुर्विद्यसाशिनमिति ॥ देवलः आहारं तुरहः कुर्यात् रामः  
 निरुहिरचैव सर्वदा ॥ गुप्ताभ्यां तस्मिन्नेतः स्वातृप्रकारेण हीयते श्रिया ॥ रहुः ७६  
 कांते ॥ निरुहिः पुरीषाद्युसर्गः स्त्रीसंगश्च ॥ मैथुनं सततं गुप्तमाहारं च सदा च  
 रदिति दानधर्मोक्तिः ॥ यस्य च ॥ पंचाद्रभोजनं कुर्यात् प्रातः मुखो मोने मास्थितः ॥

हस्तौ पादौ तथैवास्थमेषा पंचाद्रता स्मृता ॥ आचारदीपे ॥ स्नास्य तोवरुणाः क्रांतिं  
 जुहुतो निश्चियं हरेत् ॥ भुंजते मृत्युरावुष्यंतस्मान्मौनं त्रिषु स्मृतं ॥ मनुः ॥ आयु  
 व्यं प्रातः मुखो भुंक्ते यत्रास्य दक्षिणा मुखः श्रियं प्रत्युः मुखो भुंक्ते कृतं भुंक्ते उदउ  
 मुखः ॥ एतत्कर्म ॥ निप्रविधिस्तु प्रातः मुखो न्नानि भुंजोततश्चांतरमुखो विवेति  
 ॥ अनायुष्यं च मुखस्य भोजनं मातुरित्युपेदिशतीत्यापस्तंबस्मरणां जुहीवन्मा  
 तृकस्य दक्षिणा मुखं भोजनं निवेद्य ॥ आचारदीपे ॥ पुत्रवान् स्वर्गहेनित्यं न  
 ज्ञाय दुत्तरा मुख ॥ सोमवारे तथा ॥ यत्तं वर्जयेत्तु सदा बुधः ॥ भोजनकाले माहम  
 तु ॥ सायं प्रातर्दिजातीनां मशानं श्रुतिचोदितं ॥ नातरा भोजनं कुर्यादिदं गिहोत्र  
 समो विधिः ॥ भारते दानधर्मो ॥ सायं प्रातर्मनुष्याणां मशानं देवानामितं नातरा  
 भोजनं दृष्टमुपवास्य विधिर्हितः ॥ अतस्तु सायं मशानं च प्रातराशनं यो वरा ॥ स दोष  
 वासी भवति यो न भुंक्ते त रा न र इति ॥ अत्र प्रातः शब्दः पंचधा विभक्तं दिनस्य तृतीय



वि० पा०  
७७

भागवतचक्रः॥ तथा॥ ततो भोजने वेला व्यालुत्वा चारं सदा मवान्॥ व्योष्यवर्गस्मिन्मोपे स्त०  
तो भोजनं कारयेद्बुधः॥ मातापितागुरुर्भायापुत्रो दासस्तथैव च॥ अग्न्यागतोतिथि  
श्रुतिः पोष्यावर्गोऽस्मीनवः॥ ब्रह्मपुराणे॥ उपलक्षेण समे स्थाने शुचौ दास्यनात्वि  
ते॥ मंडलं गोमयेन स्थाप्य वागौरं मुस्नयि॥ मंडलं मातुल्या सः॥ चतुरस्रं त्रिको  
णं च वर्तुलं चाद्वयं च॥ कर्तव्यमात्रं पश्येत्॥ ब्रह्मणा दिव्यं मंडलं॥ श्रीरवः॥ आ  
दि सावे सवोरुद्रा ब्रह्मा विष्णुस्तथैव च॥ मंडलं तत्पञ्जीवंति तस्मात्कुर्वीत मंडलं॥  
या तु धानाः पिशाचाश्च भक्षुरारक्षसास्तथा॥ हरंति रसमन्तस्य मंडलेन विरामः  
वर्जितं॥ आसनमाह मनुः॥ श्रीपण्यं च शमीशद्रीकंदं वा वारुस्त गोथा॥ पंचास ७७  
नोपविष्टस्तस्मान्न होमादिकं चरेत्॥ न ज्यैष्ठ्यं प्रचेतसा॥ गोशालं न्ययं भिक्षुं  
तथा पात्राणि पिप्यन्तं॥ लोहवदं स देवाकं वर्जयेदासनं बुधः॥ तथा॥ मधुपर्क  
भोजनं ते संध्यादौ नित्यं कर्माणि॥ आसनस्थः स्वदाचा मेदन्यत्र कुक्कुटयनः॥ य

स्तु भोजने वेला ग्रामासनस्थ उपस्थोऽशुतः॥ ब्रह्मरो भोजनात् पूर्वतमाहः पंक्तिद्वयकमि  
त्यादि स्मृते सैरोनस्थस्याच मननिषेधः॥ यौदीनसिः॥ राकरो वतु यो भुंक्ते विमलेकां  
स्थ भोजने॥ चत्वारि तस्य वदंते ह्यायुः प्रजाय शो बलं॥ भिक्षु भोजन निषेधादभिच्छेन्ना  
स्य पात्रं॥ सौवर्ण्येति चैव पात्रे भोजनमाचरेदिति स्मृते॥ सौवर्णादिकं मपि विभवे  
सतिका र्याताम्रपात्रे न भुंजीत भिक्षुकां स्ये मलाचित इति वृद्धमन्त्रैः स्ताम्रपात्र निषे  
धः॥ स्वीय पात्रे सर्वदा भोज्यं॥ पर पात्रे भुंजानः प्राजापत्यं चरेद्भुजं इति स्मृते॥ पा  
त्र परिमारा माह योगी॥ पंचाशतः पलाहृधं महाभाजने मिष्यते॥ नाति दीर्घं जा  
तिरुस्त्वं रात्रिमात्रं प्रमाराकं॥ ग्रंथ तरे तु॥ पलविंशति मारभ्य भूत रुधं यथेष्ट  
या॥ इदमेव गुरुस्थानं नयति ब्रह्मचारिणामित्यप्रमारां मध्युक्ते॥ तत्समं ता  
दृशु पात्राणि निधेयानि न तन्मध्यो॥ लघीयां स्यपि पात्राणि भूमौ स्थाप्यानि भार  
ता॥ पयः शाकादिभुत्वा च न महाभाजने परि॥ सव्ये पात्रे च वानीय पात्रं दद्या



वि० पा०  
७८

द्विचक्षुः॥ आचारदीपे॥ दक्षिणं तु परितः सज्जमानो नीरनिधाय नान॥ अमो ज्यतभदे  
दत्तं यानीयं सुरयासनं॥ तथा॥ तां कलाभ्यं जनं चैव कं स्यवात्रेयमोजनं॥ यतिश्च  
ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेदिति व्याघ्रपादुक्तेर्यथादे॥ कं स्यवा अनिवेध॥ अ  
त्र प्रसंगादिधवा माः कथ्यन्ते॥ स्कां दे॥ पयो मृते पिपापो विद्वेधं व्यपातयेद्यदि॥ सा  
पुनः प्राप्य भर्तारं स्वर्गलोकानुसमं श्रुते॥ एकाहारः सदा कार्यो निदितीयः कथं  
चन॥ त्रिरात्रं पंचरात्रं वा पक्षव्रतयथापि वा॥ मासोपवासं वा कुर्यात्त्रां प्रायश  
मथापि वा॥ यवान्नेन कलाहारैः शाकाहारैः पयोव्रतैः प्राणायामैः प्रकुर्वीत या  
वत्प्राणः स्वयं व्रजेत्॥ वैशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमं चरेत्॥ स्नानं दानं  
तीर्थयात्रां विष्णोर्नाम महुं पुनः॥ नाधिरोहे दनराहं प्राणैः कंठगतोरपि॥ कंचु  
कं न परीक्ष्याद्वा सो न विहृतैव सेतु॥ विधवा कर्बुराबंधो भर्तृवंधो यजायते॥  
शिरसो वपनं तस्मात्कार्यं विधवयां सदा॥ ययं कशापि नीमारी विधवाया तयेत्यादि॥

स्तो  
३

रामः  
७८

तस्माद्भूशयनं कार्यं पतिस्त्वेव स्य समीहया॥ नैवांगोदत्तं न कार्यं स्त्रिया विधवया  
कथितं॥ गंधद्रव्यस्य संभोगो नैव कार्यस्तथा पुनः॥ यद्यदिष्टं तमं लोके यत्र प  
युः समीहितं॥ तत्तद्गुणवते देयं पतिप्रीतानकाम्यया तत्प्राप्त्यहं कार्यं भर्तुः कुश  
लाति लोदके॥ तस्मिन्नुस्तस्मिन्नु श्रैव तन्मात्रादिभ्यः तावच॥ तर्प्यं तु पुत्रपौत्राभिव्रजे  
यं॥ आर्द्रं च तर्प्यं चैव वनकुर्यात्पुत्रिणी सदेति भृगूक्तेः॥ विष्णोस्तु पुत्रजनकार्यं  
पतिबुद्धान् चान्यथा॥ यतिमेव दैवस्य ध्यायद्दिक्षु पधरं परं॥ अष्टाष्टा तु सुतं किंचि  
न्न कुर्यात्तत्तत्परति॥ पुत्राद्यभावे हविर्वंशोपरायकव्रतकल्पे विशेषः॥ मृत्तमेयं  
चित्रगं वापि कृत्या भर्तारं महमनः॥ तदोजया स्नानदानव्रतादीनां चरेत्सदेति॥ अ  
थ प्रकृतं मनुस्त्रियते॥ कं स्यवात्राभावे यमः॥ रं भाकुटजमधीमं जं रूपनस्य चंप  
काः॥ पयो दुर्वरपा लाश ब्रह्मपत्रा पवित्रकं॥ अत्रिः॥ वटकाश्चिथ्य पत्रेषु कुंभीति  
द्वकपत्रयोः॥ श्रीकामो नैव भुंजीत कोविदारकरं जयोः॥ करेण परं केचैव त्रि



वि० पा०  
७२

लायांताम्रभाजने। भिन्नकांस्थे च वस्त्रे च न भुजीत तथा यसे॥ आसने पादमा  
रोप्य यो भुंक्ते ब्राह्मणाः क्वचित्॥ मुखेन धर्मितं चान्नं तु व्यंगो मांसमप्युत्तमः॥  
दृष्टः॥ भोजनं हवनं दानं मुपहारः प्रतिग्रहः॥ बहिर्जानुन काया शित द्वादशम  
नं जपं॥ नाश्रीयो भूयाया सोऽङ्गना काशनेन तथो स्थितः॥ शयानः पौठपाद  
श्रद्धया चैवावविश्वकं॥ भान्नाश्रीयं चादौ॥ पादरोपितपादः पौठपादः स्यं  
ग्रहे च विशेषः॥ मात्रासहोपनीते स्याद्विवाहे भायथा सहा अन्यत्र सहा भुंजा  
नः समः स्यात्पशुभिः सह॥ प्रयोगपारिजाते गर्गः॥ रंभाय च पलाशो पुयः कुंया  
पारतां क्वचित्॥ सप्तजन्मे कृतं पुरायं तस्मिन् देव नश्यति॥ युत्तुमितास्तरा  
या॥ पलाशपत्रं भोजीय अहोरात्रे ता शुध्यतीति यो नित्यं निवेद्य उक्तः स वदती  
पलाशविषय इति मदुत पारिजाते व्यख्यातं॥ पलाशपत्रं भोजीयः सोऽनंतं क  
लमश्नुत इति विशेषोक्तेः॥ यमः॥ शाकादिपुरतः स्थाप्यं मध्यं भोज्यं च वामतः॥

स्त०  
३

रामः  
७२०

अन्नं मध्ये प्रतिष्ठाप्य दक्षिणेन दत्तं तथा यसे॥ पात्रं ध्यात्वा तु वामेन यावद्भवति भोजनं  
॥ पाशानां दक्षिणेनैव पर्युष्य परिषेचयेत्॥ अंगुष्ठं स्तंजनी चैव मध्यमा चैव सर्व  
दा॥ तिस्रोऽथ द्वाकां गुली चैव प्रशस्ता पात्रधारता॥ भारते॥ आज्याहुतिं विना चैव  
यत्किं सरि विध्यते॥ दुराचारे श्रयमुक्तं तं भागं रक्षसां विदुः॥ मार्कंडेयोऽत्र विशेष  
माह॥ न्यस्तपात्रं स्तुभुंजीत पंचग्रासान् मरुमुने॥ शेषमुद्धृत्य भोक्तव्यं श्रयतो मत्र  
कारतामिति॥ उद्धृत्य यंत्रादौ पात्रस्थापयित्वा यथार्थं॥ यंत्रं मुसंग्रहे॥ कांस्थस्य का  
ष्ठकस्यापि वंशस्यापि तथैव च॥ यंत्रिका तु त्रिकोणा विकर्त्तव्या पात्रधारता॥ व  
रुणमन्त्रे॥ अंदने परमानेन दत्तं तथा त्रिस्थितं यदि॥ रातदाज्यं भवेद्रक्तं तदन्नं  
मांसमुच्यते॥ ब्राह्मे॥ सैधवं लवणं चैव तथा मानसं मव॥ पवित्रे परमेष्ठ्ये ते  
पयस्ते च तदुच्यते॥ सामुद्रं नमिर्त्तं जं चैव प्रयक्ष्ये चैव दुष्यते॥ तस्मादिदं दं व्या  
तरं परिबेध्यं॥ श्राद्धादिभोजने यंत्राभाव उक्तो ब्राह्मे॥ पंचग्रासां स्तुभुंजीत क्वचिद्



वि० पा० ८० इमनिसंकटो॥ पात्रमुदुमरोषंतुमष्टयेत्येवकाहेते॥ गर्गः॥ सत्यंचर्त्तनवैप्रातवति  
 तापरिवेचयेत्॥ सायंकोतेतथैवस्थादन्तैवमोत्यादितः॥ क्रमात्॥ आपस्तंबः॥ कौ- स्त०  
 शंतुविभ्रयान्नित्यं पवित्रं दुष्टिरोकरे॥ भोजनस्तुविशेषतागृहितोन्नविशुद्धये॥॥  
 भोजनेवत्तुलं प्रोक्तं पवित्रं ग्रंथिवर्जितमिति॥ तथा॥ उद्धृत्य किंचिदन्नार्ग्यं धर्मराजा  
 यवै बलिं॥ दत्वाथ चित्रगुप्ताय भूतेभ्यश्च तथैव च॥ अन्नेनैव घृतान्नेन नमस्का-  
 रेण वै भुविति स्मरावाहुती दुष्टाभ्यो जनादौ तु दुष्टि रारति भविष्य पुरातो॥ भो-  
 जनादावन्नेनेत्युक्ते भोजनादन्यत्र फलकारादौ न चित्राहुतिरिति गम्यते॥ के- रामः  
 चित्तु॥ भूपतये भुवनपतये नमः॥ रावं बलित्रयं दद्याद्भोजनादौ ८०  
 विशेषरसाहुः॥ अत्राचारतो व्यवस्थां॥ पितृकार्यं तु॥ पितृणां मन्त्र उद्धृतं बलिं कु- स्त  
 वंति ये द्विजाः॥ आसुरं तद्देवेषु पितृणां नोपतिष्ठति॥ युक्तुः स्पर्शनां ते स्पर्शो  
 दन्तं कर्त्तव्यं ते बलिं हरेत्॥ होमस्तु मधुवातां ते होमां ते चोदकं पिवेदिति तत्तु वै श्वदे

विकृद्भिर्जविषयं॥ पित्र्यद्विजस्य बलिदाननिषेधात्॥ इति आह कृत्ये॥ सूतके पिवलिदा-  
 नापोशानप्राणाहुतिपात्रधारणादयो भुजिनियं मा भवंती स्मर्यथ सोरे स्पष्टमुक्तं॥  
 अन्यत्रापि॥ नित्यं स्नानं च शौचं च भोजनं नियमाच्चितं॥ अस्पृश्यस्य शनिस्तानं कु-  
 यदि वच्य॥ सूतकी॥ अन्यत्रानधिकारात्तर्पणादेवाचादयो न भवंति मनुः॥ दत्वा तु  
 चित्रगुप्ताय हस्तं प्रक्षालयेद्भिजः॥ अक्षालीतकरो भुंक्ते रौरवं नरकं ब्रजेत्॥ चंद्रिका  
 यां दृष्ट्वा॥ भोजनादौ बलिमुक्ते स्म मुद्धृत्य च भोजनं॥ अनुद्धृत्य च यो भुंक्ते प्राणायामा  
 दकंचरेत्॥ उक्त्वा उद्धृतोपस्तरणमिति स्वाहांतमेव च॥ अपोशानां तदित्याहुर्भोजि-  
 नादौ पिवेज्जले॥ अपोशानमकृत्या तु यो भुंक्ते द्विजसत्तमः॥ अभोज्यं तद्देवैर्दन्तं  
 भुंक्ता दोषमवाप्नुयात्॥ तद्दोषपरिहारार्थं प्राणायामान् समान् चरेत्॥ अपोशाना-  
 र्थं यत्तोयं घृतं चैन्नित्यं तं भवेत्॥ हस्तं प्रक्षाल्य तोयेन पुनर्वैधारेणैज्जयं॥ अपो-  
 शानं करे कृत्या यद्याशीर्वचनं पठेत्॥ अभोज्यं तद्देवैर्दन्तं दाता भोक्ता च किं विधीयते॥



८८

योयस्यानां समाप्ता तिस्रस्तस्या आति किं त्विषं ॥ तदोषपरिहाराय मंत्रमेतदीर  
येत् ॥ अन्नं वस्तरस्यो विष्णुभोक्ता देवो महेश्वरः ॥ रावंध्यात्वादिजो भुक्तेऽन्नदोषेन  
नेत्येते ॥ प्राणाकुतीरुत्वा तु पश्चात्परिमर्दयेत् ॥ मर्दिते भोजयेद्यस्तु प्राजापत्यं  
तश्चरेत् ॥ वित्राकुतिदानेन तं रुस्ते प्रक्षाल्य पंडुः ॥ दोषसंभावनायां जलधारादि  
गोपंडुः मित्रादियुक्तं ॥ पारिजाते वृद्धमनुना ॥ राकपं तमुपविष्टानां दुष्कृतं पदुराम  
तं ॥ सर्वेषां तस्मै तावद्यावत्पंडुः नमिष्यते ॥ अग्निर्नामस्मना चैव संवेने सति  
लितेन वा ॥ द्वारेणो वचमार्गेण पंडुः भेदो बुधैः स्मृतः स्तंभेनेति क्वचित् ॥ पाटः ॥ या  
जुर्वक्त्रः ॥ अपोशानेनोपरिष्ठादधस्तादुशीने तथा ॥ अनग्नममृतं चैव कायमन्नं  
दिजेन्नना ॥ दक्षः ॥ शब्देनापोशने पीत्या शब्देन घृतपायसं ॥ शब्देनापः पया पीत्या  
सुरापानसमं भवेत् ॥ आशमलकमानं तु यद्वाषट्कारमात्रकं ॥ प्राणाकुतिप्रमाराच  
सद्यत्कान्तस्य तद्भवेत् ॥ घृतहीनं तु योर्भुक्तेन रस्त्वाकुतिपंचकं ॥ पश्चाद्वृत्तेन यो

स्तः  
३

रामः  
८९

भुक्तेदिजप्रांशयतां चरेत् ॥ घृताभावे तु गव्येन संस्कुर्वीतलेन वा ॥ गव्येन दग्धानेय  
र्थः ॥ पराशरः ॥ सुरवे चान्नस्य निक्षेपो मंत्रैः प्राणादिपंचमिः ॥ भोजने तद्विषे ज्ञेयं ते  
चैव नियमाः स्मृताः ॥ पात्रालंभस्तथा मौनं तदूर्ध्वमपि चेदुभया ॥ शौनकः ॥ स्वाहाताः प्र  
रावाद्याश्च नाम्ना मंत्रास्तु वायवः ॥ जिह्वाया च गले दन्ते दशाने मनः स स्मृते ॥ तथै  
व षष्ठी दद्यात्तु स चैतन्ये सुरवा मनी ॥ तर्जनी मध्यमांगुष्ठं लगना प्राणाकुतिर्भवेत् ॥ म  
ध्यमा नामिकांगुष्ठे रपाने जुहुयाद्विः ॥ कनिष्ठा नामिकांगुष्ठे व्यानितु जुहुयाद्विः ॥ क  
निष्ठा तर्जन्यंगुष्ठे रदानाहुनेद्विः ॥ स्वं गुलिमिरादा यस्य मानस्याकुतिर्भवेत् ॥ त  
थैव षष्ठी जुहुयात्तु स चैतन्ये सुरवा मनीति ॥ केचिद्भूतारवाहेति सप्तमीमाहुः ॥ अ  
र्ध्यां प्राणो निक्षेपते तु होमीयादि तैत्रियी पारतयं केतयोक्तत्वादिति ॥ इदं च प्राणा  
ग्निहोत्रमिति ज्ञेयं ॥ तदुक्तं शतपथब्राह्मे ॥ तेषु पुरुषमाविशतस्तस्य मुखमेवाहुव  
नीयं कुर्वते जिह्वा दंसमिधमन्नमेव शुक्रेण माकुतिं तेषु पुरुषं तपयतः स यत्तपयति



वि० प०  
८२

नश्चात्यग्नि होत्रमेवास्मदुतभवतीति॥ अथ तरे वि॥ स यर दमविद्वानग्नि होत्रं जुहोति य  
थांगारो न यो ह्यमस्मिन्नुदुयान्नदक्तस्यादथ यर तरे देवं विद्वानग्नि होत्रं जुहोति तस्य स  
र्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मसु दुतं भवतीति॥ गोमित्रसूत्रे॥ पंचम्यो सो नृगृह्णी  
यात्॥ प्राणा यस्या हेति गार्हपत्यमेव तेन जुहोत्यपान यस्या हेत्यन्वाहा यपचनमेव  
तेन जुहोति व्याना यस्या हेत्याहुवनीयमेव तेन जुहोत्युदाना यस्या हेति सभ्यमेव तेन  
जुहोति समाना यस्या हेत्यावसथ्यमेव तेन जुहोतीतीति॥ सामोपनिषद्यपि॥ तद्यन्तं  
प्रथममा गच्छेदियादिना त्रोल्लिखेदोषः प्रत्याहुति॥ तदा रुमनु॥ मधुपर्कं च सोमं च  
असुप्राणाहुतीषु च॥ आस्थ होमेषु सर्वेषु नो द्विष्टं मनुरब्रवीत्॥ तथा॥ स्मृतिसंग्र  
हे॥ एवं पाचाहुतीं हुत्वा ब्रह्म गंधिं विस्तृज्य च॥ प्रक्षाल्य वा मरुस्तं तु पश्चाद्भोजनमा  
चरेत्॥ तर्जन्या तु स्थिते रौप्ये ब्रह्म मथौ च मथनि॥ कनिष्ठिक्या स्थिते खड्गे नैव भो  
जनमाचरेत्॥ अन्यथा भोजनं कुर्वन् प्राणायामाचरेत्॥ यद्यभ्युत्तेत दं न तु किंचिद्दे

स्त०  
३

रामा  
८२

स्थापयेत्स्थलं॥ यद्यद्यप्येसितं चान्नं गृहीत्वा भोजनं चरेत्॥ अनिधाय दृष्टवान्नां गाय  
त्र्यात्मि मंत्रितं॥ पुनरत्नेन गृह्णीयाद्यदि भुंजीत दोषभाक्॥ पटुमेदेन यो भुंक्ते परकीय  
स्वकेपि वा॥ तदन्नं मांसमिच्छाद्दुःस्वये रोगी च जायते॥ सर्वो भिरंगुलीभिः सममश्नीया  
दिति वसिष्ठेन॥ समुदितो गुलिमि भुंजीत॥ तथा॥ जलं पात्रं तु निक्षिप्य मृत्ति बंधे च द  
क्षितो॥ विप्रो भोजनकाले तु पिबेथा मेन पातिना॥ अन्यत्र तु॥ धारयानो नो दकं येय  
पीत्या दोषमवाप्नुयात्॥ जलपात्रेण तत्पेयमिति ज्ञाता तपो ब्रवीत्॥ राक पंडुपवि  
शनां विप्राणां सह भोजने॥ यद्येकोपित्य जेतृ पात्रं नाश्नीयुरितरेष्वेन॥ भुंजानेषु तु  
विप्रेषु योगे पात्रं मुविमुच्यति॥ समूहो नरकं याति ब्रह्महास्य निगते॥ मयादिकं रतो दो  
षो नैस्तुक्तमेव प्राकुराक पशुपविष्टं नाम न्योन्यं स्मृता ते यदि॥ तदन्नमय जन भुक्ता  
गायत्र्यं॥ शतं जपेत्॥ भवेदुच्छिष्टं संस्पृशो भोक्तुं बभौ जनस्य वा॥ अन्नं तदेव भो  
क्तव्यं न त्याज्यं भोजने स्थितां॥ अन्यदन्नं न भोक्तव्यं यदि भुंजीत किं त्विषी॥ स्नात्वा त







वि० पा०  
८४

भांडलेपोनचेभवेत्तथा॥भभारंभांडसंस्थानिपयोदधियुतानिच॥तावसू  
तंहितभांडं उंयावत्तत्रतिष्ठति॥ति।कलिंगं च पटोलं च वृंताकं - धितानिच॥उपो  
दकीरक्तशाकमेतान्येवजयेद्विजः॥नारदीयेपि॥वृंताकं च कालिंगं च दधयन्तं  
मसूरिका॥उदरेयस्यतिष्ठति तस्य दूरतरोरुः।शाकमूलकलेक्षुतिदंतदोदि  
नमक्षयेत्॥लवणं व्यजनं चैव दृत्तं तैलं तथैवच॥लेख्येयं च विविधं रुस्तयन्तं  
नमक्षयेत्॥अतो लवणादिदद्यादेयं॥अपक्वं स्नेहपक्वं च नतुरव्याकिदाचनेषु  
केरपक्वे स्नेहपक्वे रुस्ते नैव देये॥केचित्तु वृंताकनिषेधः श्येत वृंताकं पररुसाहः  
वजयेत्तदेताकं मलाबुवत्तुलं तथा॥द्युत्राकं लघुनं चैव भुक्त्वा प्रायशोच्य  
रेत्॥इति विशेषोक्तेरिति॥तत्तु निबध्नन्नुपलंभादुपेक्ष्य॥रागमलेत्यात्॥उपलं  
मेवोच्येतत्तु विशेषां दोषां दोषाधिक्यापनत्यितरप्रतिप्रसवाम॥प्रायश्चित्ता  
धिक्यकथनादिति ज्ञेयं॥तथा॥रात्रौ दधिनभोक्तव्यं दिवा च न वनीतकं॥पयस्य

स्त०  
३

रामः  
८४

कशफं हेयं तथा क्रामे लकाविकमिति र्कां दे॥तथा तिथि विशेष वज्या न्याहृष्टरुस्प  
ति॥कृष्णं उं तरुणी चैव मूलकं रुती तथा॥श्रीफलं च कलिंगं च धात्री प्रतिपदा  
दिषु॥वज्यये सप्तमायावदन्यथा कुरुमाचत॥सहस्यारविवा रे च दिवा रात्रौ  
तथैवच॥धात्रीफलं नरो श्रीया कलक्ष्मीको भवेन्नरः॥विप्राणां भोजने काले यदि दी  
पो विनश्यति॥यातिभ्यां यात्रमालम्य गा यत्री मनसा स्मरेत्॥पञ्चाङ्गदीपकंद  
ष्टातदेवं भुंजते द्विजाः॥अन्यदन्नं न भोक्तव्यं भुक्त्वा कुरुधुं समाचरेत्॥मक्षिकां  
संतताधारो वेदसंबंधि विद्वः॥सुरते रत्री मुखं चैव पवित्रं मनुरब्रवीत्॥अत्रा॥  
प्राणायामे तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया॥देवान्पितृन्समभ्यर्च्य रेवा दन्मां  
संनदोषभागितियुक्तं॥तस्या मेधः॥अन्नाभावेन यदि प्राणनाशस्तदा मांस  
मक्षरो न दोषः॥सर्वतश्चात्मानं गोपायेदिति श्रुते॥तथा श्राद्धे निमंत्रितो स्यात्स  
मश्रीयात्॥यथाविधि नियुक्तस्तु यो मांसं नातिमानवः॥सप्रेत्यपश्रुतां याति।



वि० प०  
८५

संभवा नेकविंशतिमिति मन्यते ॥ तथा प्रोक्षणाख्यश्रोतसंस्कारसंस्कृतमांसम  
क्षुण्णो न दोषः ॥ विहितत्वात् ॥ अमक्षुण्णो यागो सिद्धे ॥ तथा ॥ तिथ्यर्चनाद्यं संपादि  
ते यन्मांसं हि जप्रायेण यातमक्षुण्णो न दोष इति ॥ अत्र च पिदोषाभाव उक्तं तथा  
पियागादन्यत्र कलौ मांसं वज्रं ॥ तथा हि ॥ अष्टतागो पशुश्चैव आदेमांसतयाम  
धु ॥ देवराक्षसु तोयतिः कलौ पंचविवर्जयेदिति वृहन्नारदीयोक्तेः ॥ अष्टताकृतवि  
धाहुनुपमुक्तो युगोत्तरवन्नविवाह्येययः ॥ शौचं च पत्रं शुद्धिश्च आदाय परं मायदि  
॥ अनंतं तृप्तिरुद्धादेराततस्वतु निरोमिषमिति वृहन्नाराराशोक्तेः ॥ शिष्टाकृपे  
यथा किंचिद्दातुं प्राप्नुयदिति ॥ पतत्यज्ञानतः सोपि मांसं न श्राद्धकृतं चेति  
निगमोक्तेः ॥ न दद्यादामिषं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मतत्त्ववित् ॥ मन्यन्तैः स्यात्पराप्रीतिर्यथा  
न पशुहिंसयेति भागवतोक्तेः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति हयमेधकं ततथा ॥ गृहे  
पि निवसन्निप्रो मुनिमंसि विवर्जनादितियां जल्योक्तं ॥ प्रोक्षिताभ्युक्षितं मांसं त

स्त०  
३

रामः  
८५

तथा ॥ कालशकं महाशक्तीरवद्भुलोहामिषं मधु ॥

था ब्राह्मणकाम्यायाः ॥ अल्पदोषमिदं ज्ञेयं विपरीते तु लिप्यत इति दानधर्मोपदोष  
श्रुतेः ॥ ननु पितृणां मांसिकं श्राद्धं मन्याहायं विदुर्बुधाः ॥ तदामिषेण कर्तव्यं मत्र  
स्तेन प्रयत्नतः ॥ आनंतायैव कल्पं ते मुन्यन्तो निचसं वयेति मनुयाजवल्कादिस्मृ  
तो श्राद्धमांसं विधानाद्विधिनिषेधानां देशभेदेन व्यवस्थानुक्तानां गीक्रियत इति चे  
न्नामांसनिषेधकवाक्ये बलाविति वदेद्देशभेदप्रदणामौ भावो न ॥ तत्कल्पनायां तु या  
यतिदेशे मांसवर्जनं दृश्यते तद्देशवाचकपदभावाद्देशभेदेन कपदकल्पनेन राकवा  
क्यभेदापत्तिः प्रसज्येता ॥ देशाचाराः परिग्राह्यास्तत्तद्देशाय नैरेः अन्यथापत्ति  
तो ज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृत इति वृहन्नारदीयवचनबलान्नापि देशाचारतो व्यव  
स्था ॥ इदं वचनं तत्तद्देशसदाचारणमेव व्यवस्थापकं वदुराचारस्यायस्मिन्ने  
शेय ॥ आचारः पारंपर्यक्रमगतः ॥ श्रुतिस्मृत्यविरुद्धश्च तमनुष्ठातुमर्हतीति  
देवलोक्तेः ॥ कलौ पंचविवर्जयेदिति निर्दिष्टं रवकाशप्रमाणविशेषाच्च सत्यं प्रकृतं



वि० पा० नु प्रसक्तैः न॥ प्रकृतमुच्यते॥ याज्ञवल्क्यः॥ परपाकरुचिनस्यादनिव्यामंत्रणादन्ते॥ वस्तु०  
 ८६ दिग्गन्ततेपि दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचराणां स्य च॥ अन्नं भुङ्क्ते हि जः कुर्या  
 दिनमेकामभोजनं॥ त्रिविधं॥ परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च॥ अयं च स्य च  
 भुङ्क्ते नान्दिजः श्राद्धायतां चरेत्॥ चान्द्रायणमभ्यासविषयं॥ अन्नभ्यासे तु त्रिरात्र  
 मभोजनमेव॥ तद्वत्पुण्यमपि स एवाह॥ गृहीत्योग्रं स्यात्पचयन् यज्ञान्निर्वये  
 त्॥ परपाकनिवृत्तौ सौमुनिभिः परिकीर्तितं॥ पंचयज्ञाश्च यं कृत्या मरान्नमु  
 पजीवति॥ सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतस्तु सः॥ गृहस्थधर्मवृत्तौ यो ददाति  
 परिवर्जितः॥ रुचिभिर्द्धर्मतैश्चैरपचः परिकीर्तित इति॥ आदित्यपुराणोक्तं  
 दशाध्यायो॥ तस्माद्गृहस्थमन्नमेकं विचक्ष्यते॥ अपरीक्ष्यैव सर्वं भ्यर  
 ति स्याद्यं भुञ्जानात्॥ आत्ममन्त्रं गृहस्थाय पक्वं नैव कदा च नादातव्यं हि नि  
 षिद्धं तद्वत्ते श्राद्धं शिवो ब्रवीदिति॥ शातोत्तपः॥ वनैः स्वतिगते सोमे परान्नं ये तु मु

रामः  
 ८६

जते॥ तेषां मासकृतं पुराणं दातारमधिगच्छतीति॥ उपास्यते ये गृहस्थाः परपाकम  
 भुङ्क्ष्वः॥ तेन ते प्रत्यपश्यतां ब्रह्मपन्ना च दायिनमिति मनुवचमं लोभेन ग्रामाङ्ग  
 मातरंगत्या परान्नं भुञ्जतो दोषविशेषा वेदकमिया कलुनीयं॥ अभोज्यान्नाहयाज्ञ  
 यत्क्यः॥ कर्तव्यं बद्धयौ राणां ह्नी बरंगवतारिणां॥ वैरागिभिरास्तवाङ्घ्रिगणिका  
 गणादीहिरां चिकिष्कातुरकुडुपुंश्चलीमत्तविदिषां॥ क्रूरमपतितं ब्राह्मणं मि  
 क्रोदितं भोजिनां॥ अवीरास्त्रीश्चतारिस्त्रीजितगामयोजिनां॥ शास्त्रविक्रयक  
 मरितं तुर्वीयश्च वृत्तिनां॥ नृशं सराजरजककृतद्रवधजीविनां॥ चैलधावसुरा  
 जीवसहोपपतिवैजमनां॥ पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनां॥ राक्षसा  
 न्नमेतत्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथेति॥ अस्यार्थः॥ कंदर्पेडितुबः॥ वदोतिगडा  
 दिना॥ चौराब्राह्मणा हेमव्यतिरिक्ते परद्रव्यापहारी॥ त्वीवो नैव सुखः॥ रंगावता  
 रीनरादि॥ वैराग्येण चैव दजीवी॥ अतिशयः पतनीयेन कर्मणा डनियुक्तः॥ वाङ्म



वि० पा०  
८९

प्योतिषिद्वन्द्वपत्नीवी॥ गृहोकापत्यस्त्री॥ गरादीक्षीदुयाजकः॥ चिकित्सकोमिषा  
वृत्तुपत्नीवी॥ आतुरोमहारोगामिभूतः॥ पुंश्रुलीव्यमिचारिणी॥ मत्तोविद्यादिनाग  
वित्तः॥ विद्विद्विशुः कुरोभ्येतराधिककोपः॥ उग्रोवागादिनोद्वेजकः॥ पतितो ब्रह्महादिः  
ब्राह्मः पतितमावित्रीकः॥ दांभिकोवचकः॥ अवीरारस्त्रीपतिपुत्ररहिता॥ स्वतेत्रेय  
न्यो॥ ग्रामयात्रीग्रामशांसादिकत्ती॥ कर्मारोलेहकारः॥ तंतुवायः॥ स्वर्चीशिल्यो  
पत्नीवीश्चवृत्ती॥ अभिवृत्तंजीवनमस्यास्तीति॥ नीचसेवकोवा॥ नृत्तं सोहिनिर्द  
यः॥ रजकोवस्त्ररंगकृतः॥ चैलधावः वस्त्रनिरोजिकः॥ सहोपपतिवेदमी॥ सहस  
हितंउपपतिनाजारेतावेनेमयस्यासोसतथापिशुनः परदोषवक्ता॥ चाक्रिकस्ते  
लिकः॥ बदीजनस्तोवकः॥ सोमविक्रयी॥ यत्तेसोमलवाविक्रेता॥ कदपत्यादिदोष  
दुष्टानामेषां हिजानामः तंनभोक्तव्यमिति समुहाय्यः॥ तथा॥ अग्निहीने हिजाते  
अतान्नमद्यादनायादीति॥ अग्निहिनेः सप्तव्यधिकारे औतस्मान्तग्निरहितः॥

स्तो०  
३

रामः  
८७

अस्यान्नभोक्तव्यमिति अन्नभोज्यान्नत्वे प्राप्ते प्रतिप्रसवमाह॥ अद्भुतैर्दोगोपाल  
कुलेमित्राईसीरिताः॥ भोज्यान्नानापिते श्रेयस्य आत्माननिवेदयेत्॥ दीक्षागर्भदा  
सादयः॥ अर्धसरी॥ सीरोपलक्षितकृषिकत्वाद्दयाही॥ शीर्षप्रसिद्धोसंग्रहेगंज  
नचारनालचकोद्रवान्नंमसरिका॥ कांस्यापात्रंचतैलंचमंत्रवीर्यहराशिषे॥  
गणानांगणिकान्नंचतथाजंमयाजकान्॥ सतकान्नंतथाभुक्कादिजश्रांश  
यतांचरेत्॥ अद्भुतैर्दुःखचदुःखचतदन्नंतन्निमंत्रतां॥ प्रेषितान्नंचपक्वन्नंश्रा  
न्नंषट्त्रिधंस्मृतं॥ भुजानेषुतुविप्रेषप्रमादात्स्रवतेगुदं॥ उच्छिष्टमशुचित्यंचते  
स्यशोचं कथंभवेत्॥ पूर्वैक्यातुद्योचंयश्चास्मान्नसमाचरेत्॥ अहोरात्रो  
पितुस्मात्पापंचगव्येनशुद्धयति॥ वृहस्पतराशारे॥ ब्राह्मणान्नंददते शूद्रा  
न्नंश्रासणोददते॥ द्रव्येतावभोज्यान्नोचरेतांतांश्राशित्रतं॥ विप्रेणमंत्रितोवि  
प्रः॥ अद्भुतस्तुयोश्रुते॥ आमंनृपितृभोक्तारोऽप्युध्यतामैदंवेनतु॥ वान्ताकं गं



वि० पा० जनं जम्भवाहोरात्रोषणाद्युचिः॥ गति काग रा योर न्तं यदं व रु या जके ॥  
 ८२ सी मंतो न्न यने भुक्ते द्विजश्रां द्राय तां च रे तू ॥ भुक्ते श य्या स न स्थो यः पिबे द्वा पि द्विजो न्न  
 मः ॥ अ मध्ये ता हि ते तुल्यं च रे श्रां द्राय तां ज तै ॥ आसना रु ट पादः स न्न स्र स्या इ प  
 टे कृतं ॥ मुखे न ध मि ते भुक्ता द्विजश्रां द्राय तां च रे तू ॥ उद्धृत्य वा म ह स्ते न य किं चि सि  
 ब ते न रः ॥ सुरा पा ने न तं तुल्यं पीत्वा चां द्राय तां च रे तू ॥ चां द्राय तां न व श्रं दे पा रा को  
 मा सि के त था ॥ आ ब्दिके पाद कृ द्युः स्या दे का ह म य रा ब्दिके ॥ स्नान म न्य पु कु र्वी त प्रा  
 णा यामं ज पं त था ॥ उ द्दिष्टो द्दिष्ट सं स्पृष्टो ब्राह्म ता स्तु के दा न्य न ॥ कु र्वी त त द्दृष्टो स्ना  
 न मा चा मे न वि श्रु क्ता ति ॥ इ दं तु द्दृष्ट क्रिया दि स्पृष्टे ब्राह्म ता विषयं ॥ ब्राह्म ता स्य रे तू ॥  
 उ द्दिष्टो ब्राह्म ताः स्पृष्ट उ द्दिष्टे नाग्र ज न्म ना ॥ आ च म्ये व तु शुद्धः स्या दि स्मृ ना म नु  
 की र्ति ना त ॥ भुक्ता न च म्य कु या दि वि रा म न्त्रे के ह वि नि र्दिशे ति ॥ न त्तो प वा सी ह्या ह्ये  
 तु द्वि ती ये दि गु रो च रे तू ॥ आद्ये म त्रे ॥ तत्रै व ॥ य जो पा र्की ते न वि ना मो ज नं कू रु ते द्वि जे ॥

स्त०  
३

राम॥  
८२

अथ मत्र पुरीषे - वारेतः स्येन मे - व वा ॥ विरात्रोषोषितो विप्रः पादकृद्वेराभमि  
 पः ॥ अहोरात्रोषितो वैश्यः श्रुद्धिरेषा प्रकीर्तिता ॥ विः क्षुत्तुल्य स स्त्री व्य कृत्वा वाऽन तं  
 भाष तां ॥ वचनं पति तेः कृत्वा दाष्टि रणं अव तां स्पृशे दी ति ॥ पुरा ती स म च्छे ये ॥ आज्य  
 पात्रे स्थितं तं क्रमं धु मि श्र तु य कृ ते ॥ ताम्र पात्रे स्थितं गव्यं त्रिषु स पिः सुरास मं ॥ पा  
 रिजा ते भृ गुः ॥ गव्यं ताम्रे तां स्युक्तं कां स्ये चै वे शु गो र सः ॥ सं कां स्यं ना रि के लां बु म  
 द्य तुल्यं द्यु तं वि ना ॥ आर्द्र कं स गु उ मं द्यं दधि स मि श्रि तो गु उ ॥ ना रि के लां बु स मि श्र  
 मै श्व वं व द रं त था ॥ म नुः ॥ ताम्र गव्यं भुजौ म द्यं स मं च परि वे ष ता ॥ दो हे पा के त था  
 हो मे ताम्रे गव्यं न दुष्य ति ॥ गर्गः ॥ म ल पु प फ ले द्य ॥ दि दं त द्दो दं न भ द्द ये त् ॥ आ स  
 शेषं न चा श्नी या सी त शेषं पि बे क्ष च ॥ अन्य था कुरु ते य स्तु ज पे दे वी श तं त तः ॥  
 य स न्न य ति पात्र स्थं य ति ना प्रे रि तं च य त ॥ दं प यो भुक्ते शेषं च भुक्ते चां द्राय तां  
 च रे तू ॥ अर्क दि प व रा त्रो च च तु द श्य द्मी दि वा ॥ ए का द श्या म हो रा त्रं भुक्ते चां

नी



वि० पा०  
८८

शायरांचरेत॥ अत्र सर्वत्र चाद्रायरा प्रायश्चित्तं कथनमभ्यासविषयं॥ अनभ्या  
सेतुअहोरात्रमभोजनं॥ राघुसर्वेषुअहोरात्रमभोजनमिति विशेषोक्तेः॥ कृग्विधानंतु॥  
पर्वण्योरर्कवारेचरात्रोभुंक्तेद्विजोयदि। संसुमंत्रजपेभ्योक्तदशवारंविशुध्यति॥ अष्ट  
म्यांचचतुर्दश्यांयदिभुंक्तेद्विवादिजः॥ दशवारंजपन्मंत्रमभिस्वरुष्टिमेवच॥ रा  
कादश्यांसदाभुंक्तेस्वेदययाव्याधिवर्जितः॥ त्वं सोमासीति वैसक्तं जपेत्पापास्त  
मुच्यते॥ इदं प्रायश्चित्तमवैहमेषविषयं॥ वैहमवस्येकादशीभोजनप्रायश्चित्तवि  
शेषश्रवणादितिदिक्॥ यद्ययत्रकृष्णामुं तरुणीचैवमलकं॥ बहतीतथोबृह  
स्पतिनातिथिविशेषमलकमक्षराविषयउक्तस्तथापिब्राह्मणस्यसेवदामलक  
निषेधउक्तोदक्षस्मृतौअंतिमाध्याये॥ पितृणां देवतानांचमलकंनैवदापयेत्  
ददन्नरकमाप्नोतिभोक्ताचब्राह्मणस्तथा॥ ब्राह्मणोमलकंमक्षश्चरेचाद्रायरा  
व्रतं॥ अन्यथायादिनरकंयातिस्यचैवविंदति॥ वरंभुक्तममेध्यंचपिबेदागर्हितं

स्त०  
३

रामः  
८८

कचित्॥ वर्जनीयंसदाविप्रैर्मलकंमदिरासमं॥ पितृणांवदत्रभायेचअन्येतेवनम  
लकःस्वयंजाताःपनित्राश्रमक्षतिवनवासिनः॥ लोहितंवासितंवापिमलकंलेम  
दिरासमं॥ देवानांवदत्रभायेस्युरन्येतेवनमलकाः॥ शूलकंतुनरोभुंक्तेदुष्टोक्तारं  
दिनेदिने॥ नतस्यानरकोत्तारोयावदीभृतंसहवमिति॥ उशनी॥ शुरकर्मणिवाते  
यस्मानमात्रेणशुद्धतीति॥ चंद्रिकायांजीवसितुकादेर्विशेषउक्तःकनीयास्पतिना  
चैवमुक्ताश्चादिकभोजनं॥ प्राणाग्निहोत्रदन्यत्रनसमोनसमाचरेदिति॥ भोजनंतु  
ननिःशेषंकुयात्प्राज्ञःकथंचन॥ अन्यत्रदध्नाक्षीराद्याहतास्तुभ्यराववा॥ भु  
क्तापीत्यातुयःकश्चिद्वन्यपात्रंविमुच्यति॥ शुधातःसपिपासातीभवेज्जन्मनिज  
न्मनि॥ देवलः॥ भुंक्तेक्षिण्येसमादायसर्वस्मात्किंचिदेवतु॥ उद्विष्टभागधेयेभ्यः  
सोदकंनिर्वयेत्तुविमंत्रस्तु॥ यत्रचचनसंस्थानांक्षत्तमोपहतामनां॥ दुर्गती  
नांमयादत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु॥ रोरवपुन्यनितयेपमावुदनिवासिनां॥ अर्थिना



वि० पा० मुदके दत्तमक्षय्यमुपतिष्ठतु॥ व्यासः॥ अहं पीत्वा तुं उषमहं व्याजं महीतले॥ रसा स्त०  
 २० तलगतानागास्तेन प्रीणांति नित्यशः॥ यद्युतिष्ठेद नोचो तो भुक्तवानास्य नो द्विजः॥ सद्य  
 स्नानं प्रकुर्वीत नान्यथा प्रयतो भवेत्॥ उच्छिष्टेच्छिष्टसंस्पृष्टं भुनाज्ज्रेणाना द्विजः॥  
 उषोष्परजनी मेकापंच गव्येन शुद्ध्यति॥ गं उषकरणा हवं हस्तं प्रक्षालयेद्विजः॥  
 हतं देवपि अंचत्यात्मा चोषोपपातकैः॥ यो वै गं उषस्य मये तर्जन्या वक्रशोधनं॥  
 कुर्वीत यद्विमुक्तो मोरौ रवनरकं ब्रजेत्॥ आचम्योच्यत तः कुर्याद्वि तं काष्ठस्य भ  
 क्षणं॥ भोजनं दंत लुग्नानि निहृत्वा च मनंचरेत्॥ अर्धे पंच तस्यास्य सत्रीति न वि  
 रित्तयेव च॥ आचमेच्छुल्लकान् प्राज्ञो मुखं शुद्धि यदीदृशीति॥ गोतमः॥ आचा  
 तोप्यशुचिस्तावद्यावत्प्राज्ञं न चोदरेत्॥ उद्धृतेप्यशुचिस्तावद्यावत्प्राज्ञं न प्रमाज्जिति  
 ति॥ ब्रह्मपुराणे॥ भोजनं ते हिराचम्ये तज्जले नैत्रं मार्जनं॥ कार्यं च शुचिर्विवक्ष्यं  
 भार्गवा दी श्रसंस्मरेत्॥ तदुक्तं भारते आरण्या के पर्वणि॥ शायति चे सुकन्यांच

भार्गवं चाश्विनौ स्वरः॥ भोजनं ते स्मरेद्यस्तु तस्य च क्षुर्न नश्यति॥ आहारपरिरा  
 मार्थमन्यान्स्मरेत्॥ अगस्त्यं कुंभकरां च शनिं च वरुणं न लं॥ अन्नस्य परिरामा  
 थं स्मरेद्भीमं च पंचममिति मार्कंडेयः॥ भूमौप्यचकर्त्तव्यं तां बलस्य च भक्षणां॥  
 श्रवणं चतिहासस्य तथा रामायणस्य चेति॥ तां बलमक्षरो विशेषमाह गगी॥ प्रा  
 तः काले कलधिक्य च राधिक्यं तु मध्यतः॥ निशि पं राधिक्यं खदित्तस्य लेस्मी विवि  
 द्ते॥ कलं पंगी कलं॥ परां मले मे वेद्याधिः परां ग्रेवा पसंभवः॥ चरापि तं हिर  
 यायुः शिरा बुधिं विना शयेत्॥ तस्मादेतान्यरित्यज्य तां बलं भक्षयेत् स्वदा॥ अग्नि  
 धाय मुखे परां दूगं खादति यो नरः॥ स तज्जन्म हरिः श्रीस्यो दं ते नैव स्मरेद्दूरिं॥ पं  
 चसप्ताष्टपत्राणि दश दश वापि वा॥ दद्यात्स्वयंच गृह्णीयाद्दद्यात्तो वाटक  
 स्य तु॥ तर्जन्या च रां मादाय तां बलं तु न भक्षणीं येत्॥ यदि वा भक्षयेन्मूठेन  
 रकं प्रति पति पद्यते॥ मध्यमांगुलिना दाय च रां पितो विलेपयेत्॥ अंगुष्ठाग्रे रा



वि० पा०

२९

वा तद्ददन्त्या दोषमाप्नुयात् ॥ मृताश्चैतत्तथा श्राद्धे मायित्रो मृते उहनि ॥ उप  
पवासे च तां बलं दिवारां चैव विवर्जयेत् ॥ यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च रजस्व  
ला ॥ तां बलं च वर्तते तेषां तुल्यं गोमांसं भक्षयितुं ॥ आयुर्वेदे ॥ भुक्त्वा बहिः सुपस्थ  
श्च शूनेः सप्तयदी प्रजेतु ॥ शयीत वा मभागे न यतो रोगेन कीर्यते ॥ भुक्त्वा पवित्रा  
तः स्थोऽप्येव बलं मृतानयिनः ॥ आरोग्यं वा मकुक्षौ तु मृसुधा वितिधा वत इति ॥ द  
या क्रिके भोजनविधौ मभागकृत्या ॥ ॥ अथ भोजनानंतरं कृत्यं मादक्षः ॥  
इति होसपुरातो चैः षष्ठसप्तमे कौनयेत् ॥ अथ मे लोकयात्रां तु बहिः संध्या  
नतः पुनः ॥ याज्ञवल्क्ये ॥ अहः शेषं समासीत शिष्टे च बंधुभिरिति ॥ इत्यनं  
ता क्रिके विधौ षष्ठमभागकृत्या ॥ ॥ अथ सायं संध्या निरूप्यते ॥ मविष्येत्तर  
शौचं कृत्वा यथान्यायमधा स्तिमितभास्करे बहिसंध्यामुपासीत भासीनस्त्व  
था गृहे ॥ शातातपः ॥ अनृतं मद्यगंधं च दिवामैषु न मेव च ॥ पुनाति वृषत स्यान्न

स्त०  
३

रामः  
२९

परमात्मानं तं स्वरस्वतीं तं वेदमातरं तं सां हतीं तं वृद्धांतं

बहिः संध्यामुपासीत ॥ यमः रवेरस्तमया पूर्वद्यटि कैकायदा भवेत् ॥ सायं संध्या  
मुपास्याथ कुर्याद्दोमं च पूर्ववेत् ॥ अथ मेव दापदानसमयः ॥ स्वेरस्ते स्मारभ्य  
याक्सूर्योदयो भवेत् ॥ यस्य तिष्ठेद्गृहे दीपस्तस्य नास्ति दरिद्रता ॥ आयुर्दुःप्राप्नुवो  
दीपो धेनेदः स्यादुदङ्मुखः ॥ प्रयङ्मुखो दुःखदो सो हानिदो दक्षिणा मुख इति सं  
ग्रहे ॥ संध्याध्यानं दनादि पूर्वमेवोक्तं ॥ अथ सायं संध्या तर्पणमुच्यते ॥ स्वरस्व  
त्या वेसिष्टं रुषि विष्मर्देवता जगती द्युं दः स्यायं संध्या तर्पणो विनियोगः ॥ अथ  
पुरुषं तर्पयामि ॥ सोमं वेदः ॥ मंडलं तं विष्मुरुषिणां तं वेदमवीत ॥ उपसं  
तं ॥ निर्मजीतं ॥ सवार्थसिद्धिकरी तं सर्वमेवाविपत्तिं तर्पयामि ॥ ॐ भूभुवः स्वः  
पुरुषं तं ततः सूर्योपस्थानादिकार्यं ॥ अत्र विशेषमाह व्यासः ॥ जपेद्द्वारुणा  
मंत्रस्तु इमं मे वरुणादिकान् ॥ चतुर्मंत्रान्विशेषतः संध्याकाले मवाप्नुयात् ॥  
गौतमः ॥ दर्भाहीना तु या संध्या संध्याहीनश्च योजयः ॥ जलहीनं तु पदानं तस्मै



वि० पा० वंनिष्पत्तं भवेत्॥ जपमध्ये गुरुयाति वा ब्राह्मणोत्तमः॥ तस्य वृजं समाध्याय जपेन  
 वं समापयेत्॥ यथा काले संध्या करतो वारिजाते विशेषमाह गौतमः॥ संध्याका  
 लेत्यति क्रांते स्नात्वा च मय यथाविधिः॥ जपे दृष्टं तं देवी तत्संध्या समाचरेत्  
 यमेस्तु॥ प्राणाया मंत्रयं प्रातः संगवेदि गुरांचरेत्॥ मध्याह्ने त्रिगुरां प्रोक्तमपरा  
 ह्ने चतुर्गुरां॥ सायने पंचगुरां कं संध्यातिक्रमे भवेत्॥ वसिष्ठस्तु॥ कालाति  
 क्रमो चेव त्रिसंध्या मेपि सर्वदा॥ चतुर्थ्यां ध्ये प्रकुर्वीत भानो व्यहृति संपु  
 टा॥ सर्वधातिक्रमे जमदग्निः॥ राकां च चाप्यतिक्रम्य संध्या बंदन कर्म च॥ अ  
 होरात्रोपितो भूत्वा गायत्र्या वायु तं जपेत्॥ द्दिरात्रे दिगुरां प्रोक्तं त्रिरात्रे त्रिगु  
 रां स्मृतं॥ त्रिरात्रात्परं जेतुं स्याद्दूराव न संशयः॥ यः संध्या कालतः प्राप्तामा  
 लस्यादतिवर्त्तते॥ सूर्यहस्यामवाप्नोति मंदे हेतु स जायते॥ मंदे हाराक्षसाः॥  
 राक्षसाश्चोभवेन्पक्षोभ रोगास्तैर्भय आगते॥ देवाग्निदिजवेदानां कार्ये सहति  
 संस्थिते॥

स्त०  
३

रामः  
२२

संध्याहानौ न दोषोस्ति यतस्तस्य रायसाधनमित्यादि॥ तथा॥ दिवोदितानि कर्माणि प्रातु  
 वं मुत्तराणि च॥ दिवोदितानि ह्येव विदध्यादुत्तराणि तु॥ अन्योपि विशेषः॥ प्रातः संध्या  
 प्रकरतो दृष्टव्यं रतिदिक्॥ श्रुतिधाने तु यदा दीर्घं ति मंत्रेण॥ सप्तवारं जपेद्य  
 दि॥ अकाले कुर्वतः कर्म काले काले कृतानि तु॥ भवन्तीति शेषः॥ आह भोजिनां तु  
 ॥ गर्गः॥ दशहत्याः पिबेदीपो गायत्र्या आह भुञ्चिजः॥ ततः संध्यामुपासीत शुद्ध  
 ते तदनंतरं नूततः संध्यादि ह्यवेदिति कचिंसीठः॥ भारते तु॥ जलाभावे महा मां गे  
 बंधने त्वशुचौ वपि॥ उभयो संधयोः काले रजसाचा द्यं मुञ्चिपेत्॥ ते तथैव महारा  
 जदंशितारण मूर्द्धनि॥ संध्यागतं सरुस्त्रिभुमादिस्य मुपस्थिर रति॥ अथ सायं हो  
 विधानं॥ तस्य कालादिकं पूर्वमेवोक्तं॥ उपस्थाने विशेष उच्यते॥ जपे दागे यमं  
 त्रांस्तु सायं होमादनंतरं॥ स्वयं होमः प्रकृत्तव्यः पत्न्या पुत्रादि कैरपि॥ स्वयं  
 होमस्य नियमो यजनीये हि कीर्त्यते॥ इदं पियजमान संनिधाने॥ देशांतरग



वि० पा०

२३

तस्यनेतिहेतियं॥सदासमस्य होमं तु कुयन्सायंविचक्ष्णः॥वृथक् कर्तुमशक्तिश्चे  
 दूताहस्यविवर्तनादियादि॥गालेवः॥भस्माभिधारणंकार्यं हृत्सा मेत्युचादिजः॥  
 ललाटे हृदये वा क्रोयं होस्य वंगितेयने॥अत्रावसरे रात्रिभोजनं कार्यं न हि विस्तु  
 पूर्वमेवोक्तः॥आद्यादिदिने निषिद्धं द्वितीयभोजनं॥आद्याह्नये पर्वकाले च रविवारे त  
 थैव च॥रात्रिमुक्ते न कर्तव्या सर्वदा द्विजस्य तमेरिति स्मृतैः॥इत्यनन्ता हि के अष्टम  
 भागकृत्या॥॥अथ शयनविधानं॥तत्र याज्ञवल्क्यः॥उपास्य पश्चिमां संध्यां स्ना  
 त्नीस्तनुपोस्य च॥भूयैः परिचृतो मुक्ता नाति तृप्त्याथ संविशेत्॥संविशेत्तु स्वप  
 त्॥चकारेण वैश्वदेवो दिक् स मुञ्चि नोति॥अत्र पाकांतरमुक्तं विष्णुपुराणे पुनः  
 पाकमुपादाय सायमप्यवती यते॥वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्या सायं वति हरेत्॥प  
 त्या च स्त्रीभिर्भर्तृचैवैकायमेष धर्मः परस्त्रियां इति स्मृते राजा कारिण्याऽदुष्ट्या  
 भवितव्या॥यदि मर्तुराज्ञानसंवादयति तदा धिवेत्तव्या॥तदुक्तं याज्ञवल्केना॥सु

मन०  
३

रामः  
२३

रापी व्याधिता धूर्ता विंध्या र्थद्विप्रियं वदा॥स्त्री प्रसज्या धिवेत्तव्या पुरुष द्वे विणी तथे  
 ति॥अत्र वधिमनुः॥वंध्याष्टमे उधिवेद्या ब्येन व मे तु मृत प्रजा॥राका दशे स्त्री जननी स्पच  
 स्वप्रियवादितीति॥व्यासः॥शुचौ देशे विविक्ते तु गोमये नोप लेपिषिते॥प्रागुद्वुक्प्र  
 वरो चैव संविशेत्तु सदा बुधः॥संग्रहे जले देव गृहं चैव शयनं द्विजालयं॥नितितिक्षा  
 उपविशेन्न निराक्षिपादः प्रविशेन्न नितितिक्षिः कथंचन॥भविष्ये॥उपानहो वेणुदंड  
 मंबुपात्रं तथैव च॥तां ब्रह्मादीनि स्ववाति समीपे स्थापयेत् गृही॥यानि कानि च पुण्या  
 त्ति यत्किंचिदनुलेपनं॥अलक्ष्मी परिहार्ये नित्यं कुरु युधिष्ठिर॥मागत्यं पराकुं भंतु  
 शिरः स्थाने निधापयेत्॥वैदिके गौरुडे मंत्रे रक्ष्यते त्याज्यं च ततः॥गरुडमंत्राहारी  
 तेन प्रदक्षिर्हिताः॥नर्मदा येन नमः॥प्रातर्नर्मदा येन मोनिशि॥नमोस्तु नर्मदे तु  
 भ्यं चाहि मां विष सर्वतः॥स्वर्पा स्वर्प भद्रं ते हरे गुरु महाविषा॥जन मे जय यज्ञांते आ  
 स्ती कवचं नमः॥अस्ती कवचं नमः॥स्त्रियाः स्वर्पे न निवेत्तीते॥शतदा भिद्यते मर्दि



— शब्दकृतं वयेति॥ मार्कंडेय॥ अन्यान्ने चराकचक्षुश्चतुष्पथो॥ महा  
 देव गृहे चापि मृतवेश्मनि न स्वपेत्॥ पराशरः॥ प्राच्यादिदिशिरः शस्तं या म्यायामथ  
 वानृपा॥ सो देव स्वपतः पुंसो विपरीतं तुरोगदं॥ संग्रहे तु॥ स्वगृहे प्राक्क्षिरः कुर्याद्वा  
 शुरे दुष्टिराशु मुखः॥ प्रयत्नः मुखः प्रवासे च न कदाचिद्दुःखः॥ माता वामगीनी वा  
 पितृधा चान्यस्त्रियोपि वा॥ गता सां सनिधौ चैव न स्वपेत्तु कदाचन॥ इन्द्रियाणि प्र  
 माथी निरुहंति प्रसभं मनः॥ स्मर्यंतरे॥ निद्रा स मय मासाद्य तां बलं वदना स्यजेत्॥  
 शिरसः पुष्पमालां च भार्यं च शयनात् स्यजेत्॥ प्रज्ञां हरति तां बलं मायुर्हरति पुं  
 कं॥ स्वपान्दियं च पुष्पेभ्यः प्रमदा बलनाशिनीति॥ रतिरहस्ये॥ पर्यंके सुविशाले च  
 अभग्रे पुष्पमंडिते॥ आस्तृते शयनं कुर्यान्नैख द्वायां कदाचनं॥ दीपे जाज्वल्य  
 माने तु स्त्रिया संगसमाचरेत्॥ दीपे न द्येतुमः संगं करोति मनुजो यदि॥ सद्यज  
 न्मदिरिद्र्यं लभते नात्र संशयः॥ दीर्घशय्यासनद्वयाकापसादंतधावनं॥ अ

जारजः संस्पर्शः॥ शक्रस्यापि श्रियं हरेत्॥ संग्रहेपि॥ अजारजः स्वररजस्तथासंमा  
 र्जनीरजः॥ दीपमंचकयोश्च या शक्रस्यापि श्रियं हरेत्॥ अन्यस्य पर्यंके न स्वपेत्॥  
 आस शय्यसनं वस्त्रं जायापसं कमंडलुः॥ आसनः॥ शुचिरेता निषरेषामशुचिर्भवे  
 तु॥ पादौ प्रक्षालयेत्पूर्वं पश्चात्पुनः समाचरेत्॥ अनाद्रहस्तचरणौ दीर्घमायुर  
 वाप्नुयात्॥ मास्ये च विशेषा उक्तः॥ रात्रिस्तु जपे स्मृत्या देवाश्च सुरवशा यिनः॥ नम  
 स्कुल्याय यं विष्णुं समाधिस्थः पेनिशिरात्रिस्तुं शतं पथ ब्राह्मणोऽभिहितं॥ चि  
 त्तावसो स्वास्ति तपारमशी चेति त्रिरेतज्ज्ञपति रात्रिर्वै चित्तावसुरियादि॥ रुग्णे  
 दपिरात्री च ख्यातः॥ रयादि॥ मुखे शायिनस्तु॥ अगस्तिर्माधवश्चैव मुचुकुंदो म  
 हामुनिः॥ कपिलो मुनिरास्तीकः॥ पंचैते सुखे शायिना इति गोमिलोक्तः॥ दक्षः॥ प्रदो  
 षपश्चि मौयामौ वदोभ्यासेन तौ न येन॥ यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयायकस्य  
 त इति॥ अत्र पदोषशब्दो रात्रेः प्रथमया मवाचका स्मृत्या दौ तु योक्तेः॥ अथ स्यामिग



वि० पा० मनविधिः॥ तत्रायस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्या इति याज्ञवल्क्यस्मरणात्पुत्रोपपत्त्यर्थं स्त्रि  
 यः सेव्याः॥ तद्विशेषमाह सरावो बो उवाच॥ तत्रास्त्रियः स्त्रीणां ता- पुगमासुसंविज्ञेता॥ ब्रह्मचा  
 र्येव प। वरिषाद्याश्च तस्मिन् वज्रयेत्॥ रजो दर्शनदिनमारभ्यषोडशरात्रयोः क्रतुर्ग  
 भिधानयोग्यः कालः॥ तत्रास्त्रियं गच्छन् ब्रह्मचार्यत्वात् तत्राव्याद्याश्च तस्मिन् रजोः  
 पर्वतिचलजयित्वेयस्यार्थः॥ पर्वकालमोहगर्गः॥ चतुर्दश्यष्टमी चैव ब्रह्ममावा  
 स्याच्च पूर्णिमा॥ चत्वार्येता निषवीरो मनुः स्वोयं भुवो ब्रवीत्॥ मनुस्तु॥ तासामा  
 व्याश्च तस्मिन् निदिता दृशी तथा॥ त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दशरात्र इति॥  
 याज्ञवल्क्यः॥ रावंगच्छस्त्रियं क्षमां मद्यां मलं च वज्रयेत्॥ सुस्थं इंदो स ह्यसुत्रं  
 लक्ष्मणं जनयेत्पुमान्॥ सकृदित्युक्तेरेकस्यां रात्रावेकवारमेव गमनमिति निय  
 म्यते॥ क्षामामिति विशेषणं॥ पुमान्युं सोधिके शुके स्त्रीभवत्यधिके स्त्रिया इति  
 वचनाच्छोणितधिके पुरुषाकारा स्त्र्येव भतीति हेतोरत्यभोजनादिना स्त्रियः क्षा

स्त०  
३

रामः  
४५

मता संपादा इत्येतदर्थं॥ पुंसः शुक्राके पुमान्॥ शुके शोणितयोः समत्वेन पुंसकं द्विधा  
 बीजोत्पत्तये युगलं इत्येतदर्थं चेति ज्ञेयं॥ अत्र तु संविज्ञेदित्यस्य नियमविधित्वे पितृकृतुस्मा  
 तां तु यो नार्यां संति धौ नोपगच्छति॥ द्यौरायां भूराहस्यायायुज्यते नात्र संशयः॥ तथा॥  
 कृतुस्मातां तु यो भार्या स्थस्थः स नोपगच्छति॥ द्यौरायां म्रियादि पूर्ववत्॥ अत्र संति  
 धौ स्थस्थ इत्यादि विशेषणान् समर्था सन्निहितः स्यादिकृतौ नोपगच्छति तदा- न  
 त्वसन्निधानादाविति ज्ञेयं॥ अजातपुत्रस्यैवायमृत्तुगमननियम इति मद न पारिजात  
 हेतुः॥ कृतौ स्त्रीविषये यमोपि॥ कृतुस्माता तु याना रौ भर्तारि नोपगच्छति॥ तां ग्रामम  
 ध्ये विख्याप्य भूरा- च विवा सयेदिति॥ अनृता वपि स्त्री कामनायां प्रतिषिद्धवज्रमु  
 पेया देव॥ सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवज्रमिति गोतमोक्तेः॥ यथा कामी भवद्वापि स्त्रीणां  
 वरमनुस्मरन्नितियाज्ञवल्क्योक्तेः॥ याथा कामी वा काममाविजनि तोः संभवामे  
 ति वचनादिति कात्यायनोक्तेः॥ कृतौ गच्छेदिति नियमे सत्येव नियमांतरमिदमि



वि० पा० तिवाशब्दार्थः॥ अत्र कृतुस्मातां स्त्रियं गद्ये न्नातुरां नरजस्यत्वां॥ नातिबालान्कपि  
 २६ तां नाप्ररास्तां न गमितीमिमियादिविशेषो द्रष्टव्यः॥ गमिरायचि॥ विशेषमाहाश्वत्था  
 यनः॥ वपनं मेयुन तीर्थं वजयेद्गमितीपतिः॥ आहुच्य स तमोन्मासा दृष्टं चान्यच्च वेद  
 विदिति॥ अत्रान्यो विशेषः॥ प्रथमस्तवके॥ गभाधान प्रकारो द्रष्टव्यः॥ अत्र गभाधान  
 प्रसंगदष्टाचत्वारिंशत्संस्कारा लिरव्यंते॥ गभाधानमर्थो हि पुंसवनकंसीमंततात  
 क्रियानामाज्ञादनचौलकोपनयनं वेदव्रतान्यप्युता॥ चत्वारिंशत्संस्कारिस्तपनं विवा  
 हकरणं पंचापियज्ञा अथोसंस्थाः सप्तचसप्तसंस्कारादितां हिंसादृष्टाप्यत्र तु १५  
 रो वंचानशनेन वेदपठनं॥ कर्तोजयस्त्वोमिति प्राणोक्तांतिरथोद्देहि कृतमतां सं  
 व्यहृन्मस्मनः॥ अस्थां संचयनं ततः परमपि आह्वानि सापिंडकंचत्वारिंश  
 दिति स्मृतौ निगदिताः संस्कारकाश्च चेति तिमामकोसंग्रहस्तौ कैभोराकविं  
 शतिसंस्थास्तु॥ अष्टकापार्वता आहुं आवंण्याग्रहायणी प्रोष्टपदी चैत्याश्च यु

स्त०  
३

रामा  
२६

जीतिसप्तयाकयज्ञसंस्थाः॥ अग्राधेयानि होत्रदशपूरणमासाग्रयणचातुर्मास्य  
 निरुदपशुबंधसौत्रामणीति सप्तहविर्पज्ञसंस्थाः॥ अग्निष्टोमाग्रयणव्यषो  
 उशीवाज्ञपेयातिरात्राद्योयामेति सप्तसोमसंस्थाः॥ यमः अष्टाचत्वारिंशदेते सं  
 स्कारा विदिमादिज्ञा॥ य एतैः संहृतो विप्रो ब्रह्मलोकां स्पृशतीति मनुः॥ वैदिकैः  
 कर्मभिः पुण्यैर्निषिकादिदिजन्मना॥ कार्यः शरीरे संस्कारा पावनः प्रत्यचेह चेति॥  
 एतेषु कतिपयसंस्कारा मंत्रवर्जं श्रद्धया पियथा योग्यं भवंति॥ श्रौतदिज्ञातयः॥  
 कुर्युः स्मार्तं श्रद्धासमाचरेदिति पाज्ञोक्तेः॥ प्रकृतमनुसरामः॥ दावेता वशुचीत्या  
 तां दपतीशायनं गतो॥ शयनादुत्थितानां श्रुचिः स्यादश्रुचिः युमानिया पस्तबो  
 क्ताश्रुचित्यनिरासाथमेकालिगैकरेख्येति खोदेहस्तयोर्द्वयोः॥ मचशौचं समा  
 ख्यातं श्रुकेतुदिगुणं भवेदिति शातातपोक्तं शौचं कर्तव्यं॥ इदमनृतुकालविष  
 यं॥ दुःस्वप्नमेयुनेवांते विरक्तेष्टुरकर्मणि॥ चितिपपश्मशानारस्त्रीस्पशनिस्तान



वि० पा०

२७

माचरेदिति पराशरोक्तं स्नानकार्यमनुकालगमने॥ क्वचिद्वृत्तावपि स्नानमाह स्व  
ति॥ अष्टम्यां चतुर्दश्यां दिवा पर्वति मेष्येन॥ कृत्वा सचेतं स्नात्वा तु वारुणी मिश्रमर्ज  
येदिति॥ शयनसमये दुष्टस्वप्नपदं जपमाह गर्ग॥ रामं स्कंदं हनूं मंतं वै न ते य  
वृकोदरं॥ शयने यः स्मरेन्नित्यं दुःस्वप्नं तस्य न श्यति॥ इत्यनेन तादृिके शयनविधानं॥  
॥ अथ यमनियमादिकमुच्यते॥ कृत्वा निशीत्य पादौ यमनो मोक्षेति वेदयेत्॥  
अनया कृत्यतान्येव मोक्षमिदं नृजस्य धरति मनुक्ते मुक्तिं प्राप्नुयेत् आत्मोपास  
नां कुर्यात्॥ स्कंदे॥ यामैश्वर्यनियमे श्वैव आसनेः प्रातः संभवेः॥ प्रसाहारेण  
ध्यानेन धारणाभिः समाधिना॥ अष्टांगेन प्रयोगेण उपास्यात्मा विमुच्यते॥ ज्ञाने  
नैव स्पृहेतानि नित्यकर्मणि कुर्वतः॥ निवृत्तफलसंगस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता॥  
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचार्यं दया धर्माः॥ दया जवं मिताहारः शौचं चेतियमा  
दशाः॥ शौचमिदं पातपासं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः॥ ब्रह्मोपवासमौनं च स्नानं च नि

स्त०

३

रामः

२७

। यमादशेति व्यासोक्ता यमादयः॥ जानुवोरंतरं तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे॥ कृत्वा कायः  
सुरवासीनः स्वस्तिकं तनू प्रचक्षत इत्याद्यासनं॥ मारणा यामः प्रागुक्तः इन्द्रियाणां वि  
चरतां विषमेषु स्थभावतः॥ बलदाहरणं तेषां ह्यप्रेहारः स्वमुच्यत इति प्रसाहारे उक्तेः  
ध्यानं तु॥ ध्यानमात्मस्वरूपस्य वेदनं मनसा भवेत्॥ तदेव द्विगुणं प्रोक्तं सगुणं नि  
र्गुणं तथा॥ भ्रूवोरुपरिमनः कृत्वा हृन्मध्ये चित्तयेच्छिवं॥ पंचवक्त्रं दशभुजं त्रिने  
त्रं स्मितसुंदरं॥ कर्पूरगौरं चंद्राक्षं शिखरं सुविभूषितं॥ नीलग्रीवं नागहारं व्या  
घ्रचर्मविरं विभुं॥ कर्मेतत्पश्यस्व चाहि पाशं शूलधरं हरं॥ इत्यादि सगुणं निर्गु  
णं तु॥ अहमेव परं ब्रह्म परमात्मा हव्यया॥ एवं तद्देवना तच्च निर्गुणं ध्यानं मुच्यत  
इति॥ निर्गुणोपासना तु ज्ञानिन एव॥ कामत्रोधादियुक्तस्य विषयास्तु चेतसः॥  
अहंब्रह्मेति यज्ञानमात्मना नाशस्य कारणमिति ब्रह्मैव ब्रह्मोक्तिः॥ धारणा तु॥ यमा  
दिगुणयुक्तस्य मनसा स्थितिरात्मनि॥ धारणा प्रोच्यते स्पष्टं द्वियोगि शास्त्रार्थे



वि० पा० दिमिरिति। समाधिस्तु॥ समधिः समता तावज्जावात्सपरमात्मनो॥ परात्मनि स्थिः  
 प्रोक्तः स समाधिः प्रत्यगात्मन रति इत्यनं तादृिके यमादित्युक्तविधानं॥ ॥ अथ रुद्रज  
 पविधानं॥ सर्वे द्वे वद्विधे मेधुरुद्राध्यायजपः परः॥ रुद्राध्याया विमुच्येत जन्म संसार  
 सागरात्॥ लिंगार्चनं रुद्रजपस्तथा शिवतिथिचर्या॥ वाराणस्यास्य च मरणा मुक्तिरेषा  
 चतुर्विधा॥ रुद्रजापी शिवः साक्षाद् रुद्रावनर्तयः॥ तस्मात्सर्वपरित्यज्य रुद्रजापी भ  
 वेत्सदा॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वाने प्रस्थाप्यति स्तथा॥ रुद्रजापे न परमां गतिं गच्छ  
 तिनान्यतः॥ शिवायुपशमायाय परमाभ्युदयाद्यये॥ मनोरथफलं प्राप्य रुद्रजा  
 पी भवेन्नर इति स्फुटं॥ जाबालोपनिषदि॥ शत रुद्रिय मधी ते सो ग्निपूतो भव रामः  
 ति॥ ब्रह्महत्यासूतो भवतीति॥ तत्रैव॥ किं जप्येनामृतत्वं नो ब्रूहीति शतरुद्रिय  
 के रोति॥ शतरुद्रियं च रुद्राध्यायरावाचरमायामिष्टकायां शतरुद्रियं जुहोती  
 त्यादि ब्राह्मणवाक्ये तस्यैव विनियोगात्॥ शतपथ ब्राह्मणेऽपि॥ अथातः शतरु

द्रियं जुहोतीति च यने तस्यैव विनियोगाच्च॥ रुद्राध्यायस्तु साक्षाद्गवदाचक्रः॥ अम  
 तस्यैव नामधेयान्येतानीति जाबालोपनिषदुक्तेः॥ यवज्जीवं प्रवरावमथवावर्तयेद्दे  
 द्रियं वा याजुर्वेदमिति यावज्जीवं तज्जपविधानादवश्यं ज्ञेयं तेषां दिकां च॥ मदनमहा  
 वेपि॥ कायां रकादशभिः रुद्रानुवाकैर्होमो विहितस्तथापि रुद्राध्यायी मुच्यते  
 सर्वपापैरिति॥ तथा॥ रुद्राणां जपहोमार्चनविधिं याख्यास्मामरतिबोधां यनादि  
 वाक्यैर्जपहोमार्चना शिवगीतायां चोक्तं यस्तुरुद्रजयेन्नियं ध्यायमानो ममाकृतिः॥  
 षडक्षरं वा प्रणवनिष्कामो विजितेन्द्रियः॥ स च ते नैव दहे न शिवः संजायते ध्रुवमिति॥  
 याजवकोपि॥ सुरापः स्वर्णहारी च रुद्रजापी जले स्थितः॥ सहस्रशीर्षी जापी च  
 मुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति॥ अंगिराः॥ न कंच म कंच चैव पुराणसूक्ते तथैव च॥ नैव  
 च यं प्रयुजानो ब्रह्मलोके महीयते रुद्राध्यायी वसेद्यत्र गामेवानगरेपि वा॥ न ते  
 चक्षुर्मिवासासाद्या दुर्मिदं व्याधयोपि चा ब्रह्माद्यास्तु सुराः सर्वसाध्याश्चैव विदो



वि० वा० ५८ ॥ सतततहिसमायांतिवीक्षितुंरुद्रजापिनं॥ वायुपुराणे॥ अनपय्यादिदेवेषुशा  
 किन्वादिग्रहेषुच॥ सर्वज्वरविनाशायरुद्रजाप्योनसंशय॥ स्पृष्ट्वास्यंजयेद्य  
 स्तुरदैकादशानींशुचिः॥ तथासंतानगोपालविद्यांचैवजेनेनरः॥ अनपय्यच  
 नाशार्थंस्वस्वलाभायसिद्धये॥ सर्ववर्गैश्चकृत्तज्योत्स्नारुद्रजापःप्रयत्नतरेति  
 ॥ बृहस्पतरागुरो॥ रुद्रायंचविधाः प्रोक्ताः॥ देविं वैरुत्तरोत्तरं॥ सांगत्वाद्योरूपका  
 रव्यः प्रथमोरुद्रउच्यते॥ राकादशगुरोस्तेद्वितीयकः॥ राकादश  
 मिरेताभिस्तृतीयोत्तमोरुद्रकः॥ तृतीयादशमिः प्रोक्तोमहोरुद्रश्चतुर्थकः॥ यं  
 चमः स्यान्महोरुद्रैरेकादशमिरंतिमः॥ अतिरुद्रसमाख्यातैः सर्वेभ्योह्युत्तमो  
 तमरिति॥ अंगंयुक्तानिजावालेनी॥ शिवसंकल्पकंदुदयं सत्कं स्यात्पौरुषंशिरः॥  
 प्राहुर्नारायणं चैवशिरवांतस्योत्तराभिधं॥ आशुः शिशानः कवचंनेत्रंविभ्राद्  
 हस्मृतं॥ शतरुद्रियमस्त्रंस्यात्पुष्पं गङ्गाक्रमरिशितः॥ पूर्वमंगानिसंजय्यरुद्रा

रामः  
 ५८

ध्यायंततो जयेत्॥ तदंते सप्तमंत्राश्च वयं सोमं महद्विरः॥ उग्रश्चेतिपञ्चमंत्रजयामा  
 हुर्जपेदिति॥ अत्रशतरुद्रियं नामत्यमग्नैरुद्रोअसुररयादिवर्षः स्यामपतयोरयी  
 रणामियंतंमंत्रजातमितिमहार्णवकोरः॥ वाजसनेयिनांतुषोउग्रार्चः प्रथमानुवाकः  
 शतरुद्रियंशिवसत्यमित्याद्यनुवाकपाठसामानाधिकरण्यात्॥ शतरुद्रियस्य  
 धर्मस्यवेदत्यादिवद्वाप्यवत्तिद्यादिष्टसमाधाराच्च॥ अत्रनेत्रनेत्रजपादिवाज  
 सनेपि विषयाः॥ आपस्तंबादीनामेनुक्त्यात्॥ चमकपाठप्रकारमाह बोधायनः  
 नमस्तेरुद्रमन्यवरयाज्ञैकादशानुवाकोनामंतेराकमेकं चमकानुवाकंपठेद्या  
 वेदेकादशावृत्तीति॥ आर्यं प्रकारं स्तेतिरायणमेव॥ वाजसनेयिनांतुचमका  
 ध्याये॥ नवानुवाक इति कृत्यायथासंख्याभावात्॥ अतस्तेः राकादशवारंरुद्रा  
 ध्यायंजपित्वांतं चमकाध्याये॥ पठनीय इतिगम्यते॥ यद्वाशिरवांतराधिकरणा  
 न्यायेनतेषामपियथासंख्यासंभवः संपादनीयः॥ तद्यथा॥ आद्याअष्टावनुवाकाः॥



वि० वा० नवमेनुवाके अथ नामग्राहं जुहोति वाजाय स्वाहेत्युपक्रम्य प्रजानां चाधिपत्यायेति  
 १०० शीतपथे मंत्रद्वयस्यैक होमां गत्यमुक्तं॥ तथा अथ कर्मां जुहोत्यायुजते नेत्यस्य मंत्र  
 स्थद्वितीय होमां गत्यमुक्तं तथा॥ अथ हस्ते मश्वयतु जुहोति मंत्रस्य तृतीय हो  
 मां गत्यमुक्तं॥ तेनैवं जायते अंशानुवाके त्रयो विभागो इत्येवं यथा संक्षेपव रति॥ य  
 द्वा॥ अंशानुवाकस्त्रिरावर्त्तनाय॥ अत्र न्यासादिक मध्यातः पंचांगरुद्राणां न्यास  
 पूर्वक मित्याद्यापस्ती बाधुक्त मनुस्य जेयं॥ पंचांग मरुत्सं न्यास सर्वक गंधगौरव  
 भीत्या न लिख्यते॥ एवमुक्तं प्रकारेण यथा मितु चितं रुद्रजपं कृत्वा होमः कार्य इत्यु  
 क्तं शोताजपेन॥ एवं रुद्रजपं कृत्वा पुष्पा होमं समाचरेत्॥ तिलैः सन्निधौ वा त्रेष्ट्रद  
 शां शो होम द्रव्यते॥ तत्र मंत्रविभागो बहुधा दृश्यति॥ तत्रैतैति राये त्रेधा विभक्तं जु  
 होति त्रय रमे लोकारति त्रेधा विभाग उक्तः॥ तथा॥ तिस्र उत्तरा भाहती जुहोति पृ  
 थुं संपद्यंत इति षोढा विभागे पि॥ वाजसनेयके पि॥ स्व वै जानुदक्षे प्रष्टुं प्रथमं ट०

स्त०  
३

रामः  
१००

स्वाहा करोत्यथ नामिदं प्रोक्तं मुखदक्षरति॥ अस्मिन् यक्षे मंत्रविभाग प्रकारस्तु॥ नमस्ते  
 रुद्रमेत्यस्योरभ्यसमाभ्यः समापतिभ्यश्च वोनम इत्यंतु को मंत्रः॥ स्ववाभो शीयां  
 ये स्वाहा करोति प्रथमे चातुवाक इति श्रुतेः॥ तथा॥ नमोऽग्नेभ्य इत्यारभ्या चार्थाय चेत्यं  
 तो द्वितीयो मंत्रः॥ तथा॥ नमः प्रतरणाय चेत्यारभ्य जमे दधा इत्येते स्तृतीयो मंत्रः अ  
 त्रा विदिन्नाना मनुवाकानां मंत्रं जेयं॥ गवो शतं दक्षिणेति वतु॥ यद्वा प्रत्यनुवाक  
 त्रयमेकैको मंत्रः॥ तथा षोढा पक्षे पि त्रिष्टुत्यः प्रत्यवरोहती युक्ता त्रिरित उधारी हि  
 ततस्वदुतस्योक्ते बंधुरिति शतपथे उक्तः॥ अत्र पक्षे पूर्वैका स्रयो मंत्राः॥ नमोऽस्तु रु  
 द्रेभ्यो ये दिवीत्यादि प्रत्यवरोह संज्ञका स्रयो मंत्रा इत्येवं षट्म वंति॥ तैत्तिराया  
 र्णां प्रकारस्तु मेहारा वा दौ जेयं॥ तथा॥ षो उशधा पक्षे पि बोधायनोक्तः॥ नम  
 स्ते रुद्रमन्यवे इत्येताननुवाका स्त्रेधा विभज्या पिवा प्रथमं उपक्रम्या तुवाकत्रय  
 मेको मंत्रः॥ चतुर्थं मारभ्य षष्ठं तो द्वितीयः॥ सप्तमं मारभ्या वधि स्तृतीयः॥ ततो द



वि० पा०  
१०९

शां च तानां पञ्चमंत्राः॥ प्रत्यवरो हारित्रीतीत्येवं प्रो उक्ता भवन्तीति॥ तथा सप्तदश  
धायश्चोपि। तत्र प्रथमानुवाकरो कोमंत्रः॥ तदुत्तरमनुवाकद्वयं द्वितीयः॥ शेषपर्ववत्  
॥ अथाष्टाचत्वारिंशायश्चो बोधायनोक्तः॥ यथा॥ प्रथमानुवाकेषो उक्ता मंत्राः॥ द्वि  
तीयतृतीयचतुर्थपंचमानुवाकाश्चत्वारो मंत्राः॥ ततः षष्ठीनुवाकेनमः स्तुत्याय  
त्यारभ्य नमो वृक्षेभ्यो हरिकेशेभ्य इत्येतरो कोमंत्रः॥ ततो नमस्तारायेत्येतावन्ते  
कोमंत्राः॥ ततो नमः शोभवाय चेत्यादि विवत राय चेत्यंतरो कोमंत्रः॥ ततो नमः कि  
रिकेभ्यो दिवानां हृद्दयेभ्यो दयादि चत्वारो मंत्राः॥ अत्र देवानां हृद्दयेभ्यो  
यस्य विशेषतः स्योत्तरेषु यजुः श्रव्यं तुषेगः कर्त्तव्यः॥ ततो द्रापे अंधस उरारभ्य  
येरा तावंतश्चेत्यंताः सप्तदशमंत्राः॥ ततः॥ प्रत्यवरो हारित्रीतीत्यजश्चैव  
मष्टाचरिंशामंत्रविभागो ज्ञेयः॥ अथ षष्ठ्युत्तरं शानामको विभागः प्रदर्श्यते॥ त  
त्र प्रथमानुवाकेषो उक्ताः १६॥ ततो नमो हरिण्य बाहर्यारभ्य नमः श्रव्यः श्रव्य

स्त०  
३

रामः  
१०९

तिभ्यश्च कोनमरस्यंता उभयतो नमस्काराः पंचत्वारिंशत् ॥ ४५ ॥ ततो नमो भवाय च रुद्राय  
चैत्यारभ्य आनिर्हतेभ्यो दस्यंता अन्यरतो नमस्कारानवसप्ततिः ॥ ४६ ॥ ततो द्राप इत्यादिः  
पूर्ववद्विज्ञाति ॥ ४७ ॥ रित्ययं प्रतिमंत्रविभागः ॥ तावं षष्टिश्च ह वै त्रीति च शतान्यथ त्रिंश  
दयपंचत्रिंशदित्यादि शतपथश्रुतिप्रमाणाः काः स पादचतुःशता त्रीत्यधिकशतद्व  
यादिपक्षाभेदगंतव्याः। ते च स्मृतिः शतरुद्रियाध्यायभाष्ये प्रपञ्चिताः॥ अथ गौरवादि  
हो नोक्ताः॥ राते त्रेधा विभागादिपक्षः॥ शक्तिफलतारतम्येन योज्याः॥ महारागग्रहावत् ॥  
तैत्तिरीया तां प्रतिमंत्रविभागे राकोनसमस्यत्तरशतविभागः प्रतिद्वेरावेत्युपरम्यते॥  
रामिः प्रकारैर्यदि होममेव चिकीर्षति तदा होमराव प्रधानभूतः॥ कर्त्तव्यः॥ जपस्यं  
गत्वेन होमचिकीर्षति तदा दशांशशतांशादिमे देन होमः कार्यः॥ तत्र त्रेधा विभा  
गपक्षमाश्रित्य राका दशावृत्यात्मकजपरुद्रहोमेति स्त्रोत्रादुत्तमो भवन्तीति॥ च  
मकाध्यायेनां ते वसोर्द्धराकाराः॥ संपूर्णहोमपक्षे तु प्रतिस्पर्कंति स्त्रस्ति स्त्रा



वि० पा०  
१०२

तय रतिमिलितास्त्रयस्त्रिंशत् ॥ प्रतिरूपकंचमकानुवाकानामेकादशाहुतिः ॥ अयं  
चमकहोमोमद्रव्येतोव ॥ वसो ह्यरात्या ज्येनैवांते सर्वत्र चमकाध्यायेन कार्यः ॥ वसो  
ह्यरात्या ज्येनौ पुंवर्था - चेत्यादि श्रुतेः ॥ रावंषोढा विभागादि पक्षे प्याहुति संख्या ज्ञेया ॥  
ग्रंथगौरव भयान्नोच्यते ॥ शतांश पक्षस्तु लघुरुद्रादावेवा तत्रैव संभवान् ॥ तथा  
पु हिलं चुरुद्रैराकविंशत्युत्तरं शतं रूपका भवन्ति ॥ तेन शतांश होम पक्षः संवति ॥ तत्र श  
तरूपाणां मेकरूपं होमः ॥ तत्रापि त्रैधादि पक्षाः ॥ संयो ज्यः अवशिष्टे कविंशतिरूपा  
णामर्थे नमस्ते रुद्रैर्येनेन मंत्रेणैकाहुतिः ॥ एवं महारुद्रादौ योज्यं ॥ अन्ये तु यथा मिलिषि  
तरुद्रजपनंतरं नमः शंभवाय चेति मूलमंत्रेणैव होममिच्छन्ति ॥ तदा हवो धाय नः ॥ मूल  
मंत्रेण वा होमं कुर्यादिति ॥ तत्र कारस्तु ॥ हिमाद्रौ मूलागमो मिहितः ॥ ततो होमं प्र  
कुर्वीत नमः ॥ शान्तिमंत्रतः ॥ रुद्रैकादशिनी जाप्ये त्रयस्त्रिंशत् तथाहुतिः ॥ रुद्रैरात  
तत्रयं ॥ प्रोक्तं षष्ठ्या अप्यधिकयाधिकं ॥ रुद्रैलघुरुद्रैरस्यर्थः ॥ चत्वारश्च महाराद्रैसा

स्त०  
३

रामः  
१०२

रुद्राः स्वसवजिताः ॥ चत्वारिंशत्सहस्राश्च कर्त्तव्याश्च तुरुत्तराः ॥ पुनाश्च सप्त सप्तयष्ट  
तिरुद्रैरतिस्थितिरिति मूलमंत्रन्यासादिकं प्रथमं स्तवके रुद्रस्नानविधाने द्रष्टव्यं ॥  
अथापरं चतुःषष्टि विभागः ॥ सच हेमाद्रौ शान्तिकां उरुद्रस्नानेनेमिहितः ॥ अविरोद्ध  
त्याद्धोमेपि भवति ॥ तथा हि ॥ सुखासनोपविष्टांतामाचार्यो रुद्रजायकः ॥ अग्निं विंचेत्ततः  
श्रेतामर्कपत्रपुटां वुना ॥ अक्षिद्रारायप्यनूनातिस्नानार्थं तान्युपाहरेत् ॥ चतुःषष्टि  
रुनैवरुद्रैरैकादशान्तु ॥ शतानि सप्तवर्णानां चतुर्भिरेधिकां नैत् ॥ वर्णानां मेत्राणा  
मित्यर्थः ॥ तेषां चतुःषष्टि संख्यानामेकादशाहुतयः पठितानामिये संख्या ॥ निष्पद्यते ॥  
यद्यपि कैप्रः योरुद्राध्यायस्य यजुष्टाद्वेन ॥ स्तितथापिकारावशाखायांचतुःषष्टि  
कंडिका पाटोपलक्षेस्तदभिप्रायमृग्वेदचनमिति द्रष्टव्यं ॥ तत्र कारस्त्यनुवाकध्या  
येसमान्तातः ॥ यथा ॥ नमस्तेषो उज्ञानमोहिराय बाहवे ॥ उह्मीषितो ॥ तक्षभ्यः ॥  
क्षेत्राय ॥ सुखाय ॥ पायायेति पंचपंच ॥ ३० ॥ प्राग्ने अंधसोष्टादश १८ अष्टादशानुवाके



वि० पा० पुचतुषष्टिरिति। अथसंपूर्णरुद्रध्यायेनैकाकृतिपक्षेव्यभिहितः॥ परशुरामपद्धतौ॥ स्त०  
१०३ रुद्रयामले॥ प्रसूतिरुविषादयुरुद्राध्यायमधीत्यच॥ जुरुयावो कृतिंचौकांसर्वकामस  
मृदये॥ इति॥ रुद्रिरत्रतित्तादिकंदिताद्रव्यं। प्रसूतिरूरतोव्यपदेशात्॥ एतेषुसर्वेषुमंत्र  
विभागपक्षेषुशक्तितारतम्येनयोजितेअपिषष्ठ्युत्तरंज्ञातविभागपक्षोतिश्रेष्ठइतिग  
म्यते॥ अत्युक्तत्वात्॥ तथाहि॥ प्रथमानुवाकेषोऽग्रमंत्राणहोहोमांगत्वंप्रथमेचानु  
वाकेइतिअत्युक्तं॥ ततो नमोहिरण्यबाहुवद्व्यारभ्यानमन्नानिर्दतेभ्यइत्यंतेषुप्रति  
कंडिकंचत्वारंश्रत्वारोमंत्रानमोहिरण्यबाहुवद्वेनान्येदिशांचपतयेनमइत्येवं  
रूपाउभयतो नमस्काराःपंचचत्वारिंशत्॥ ततो नमोभवायचेत्यान्यतरतो  
नमस्कारानवसप्ततिः॥ अथद्वंद्विभ्योजुहोति नमो मुखौचामुखौचस्यपक्रमे नमो  
हिरण्यबाहुवद्वेनान्येदिशांचपतयेनमइतिअत्येवंमंत्रविभागस्यदर्शितत्वात्  
ननुवाचकामिप्रायेता॥ तेषांबहुत्वदर्शनात्॥ तथाचहिरण्यबाहुवद्वेनान्येइत्ये

कं नाम । दिशां च पतय इति द्वितीयं ॥ रावमुत्तरत्रदृष्टव्यं ॥ तथानमो बृहस्पतेभ्यो हरिकेशो  
भ्य इत्येकं नाम ॥ नमस्तारायेति द्वितीयं ॥ ततो न्यानुना केविंशतिमंत्राः ॥ अथोत्तराति  
जपति द्रापे अंधस्य तस्य पत्रम्यस्य दोनियजुषि भवतीत्युक्ता दशोतानि वतानां जुहो  
तीत्युक्ता त्रीणि यजुषि भवतीति श्रुत्यैवं मंत्रविभागकथनोदित्यलं प्रपंचेन ॥ अथ  
रुद्राध्यायस्य प्रतिमंत्रप्रयोगः कथ्यते ॥ स च महारावि नमकाश्रितमंत्राणां प्रयो  
गः कलुगेभ्यः । नमस्ते रुद्रस्य स्याः पुरश्चरता सिद्धये ॥ प्राजापत्यं चरित्येकं जपेनं  
चमनुततः ॥ एकादशसहस्राणि शुद्धकले निरंतरं ॥ मदक्षिणानमस्कारौ कु  
दीशस्य मंत्रतः ॥ मंत्रत उभेनेव मंत्रेण ॥ मदक्षिणानमस्कारौ यथाशक्तिकौ  
भ्यो ॥ हविष्यमत्रमुं जीतव्रतचारी स्वधः स्वपेत् ॥ पुरश्चरता सिद्धस्य दक्षिणाम  
र्त्तिसंनिधौ ॥ एकादशसहस्राणां उपासनाधिनाशनं ॥ अथ लक्षजपात्त  
जन्मपापं प्रहास्यति ॥ ततः स्वगृहविधिना स्थापयित्वा हुताशनं ॥ पायसं अथ



वि० पा०  
१०४

चित्ताज्य युक्तं तज्जुहुयाद्वि॥ दशांशं संख्याया पश्चात्साक्षादेवं संप्रयति॥ अथ या  
नरस्य॥ दिनानि द्वादशैवा मुंचरु भोजी जपेन्मनु॥ विनियोक्तं भवेद्योग्यः सर्वकामार्थ  
सिद्धये॥ जपसंख्या पूर्ववत्॥ अनेन सिद्धमंत्रेण यद्यत्कामं यतेद्विजः॥ तंतं कामघा  
नोपि जपदयुत संख्या कादिति॥ अथ यातेरुद्रस्य॥ वासरत्रितयं धायावत्तिरं  
तरजपान्नरं नियं कर्मा विरोधेन पुरश्चरणावान् भवेत्॥ ततः प्रयोगयोग्यः स्याद्य  
दागोशांतिका मना॥ जपहोमादि पूर्ववत्॥ अथ यामिषुमिष्यस्य शिवेन वसेयस्य च॥  
सगृह्यमेकोमंत्रः॥ निरंतरं जपेन्मंत्रं दिनानां व्येकविंशति॥ पुरश्चरणा मेवं स्यात्प्रयो  
गार्हस्ततो भवेत्॥ अकाल मरणा द्वाष्टं नाशाय याति वै यदा॥ महीपतिः शांतिकर्म  
कारयेद्गजन्मना॥ रुग्ण्या माभ्यां तिलव्रीहिगोधूमयवकल्पितां हविः प्रजुहुया  
द्वष्टं वासरेष्टेकविंशतौ॥ अकाल मरणा ज्ञातं सोध्य संनाशमृच्छेतीति॥ अ  
थ ध्ववोचदित्यस्य॥ अर्द्धं च चरित्यापवास - संच संयतः॥ शाकल्यवान्नाशी

स्त०  
३

रामः  
१०४

दिवातिष्ठेतिरंतरं॥ जपन्युरश्चरणावान् स्यात्प्रयोगार्हस्तलो भवेत्॥ रक्षापुः संरं राजा  
कामयन् चिरजीवितं॥ कारयेद्द्विधा कर्म वक्ष्यमाणं द्विजन्मना॥ अथेतस्य पितृवाग्य  
वेस्तं तुलमिति श्रितेः॥ होमं चाष्टसंख्या संचाहुः सुनिरंतरं॥ अथान्योगर्भरोग  
स्य नाशाय प्रोच्यते विधिः॥ स्रुष्टं ह्येवमनुनाशं तद्द्वयोः यवा पुनः॥ अभिमंत्र्य फलं  
संम्यङ्गारं गंपय सिद्धिं येत्॥ काथपित्वा तत्स्य गौहोमः कारये विधानतः॥ तत्र संख्या  
भवेदष्टासंख्या शतानि वा॥ शेषं पिबेत्प्रयोगं रोगघ्नं प्रशाम्यतीति॥ अथ असौ  
यस्मान्मरुतिः॥ मंत्रद्वयस्य प्रयोगः॥ हृद्यमेकं चरेत्सर्वं ततः पौत्रावासरान् निरंतरं ज  
पेन्मंत्रं नियं कर्मा विरोधतः॥ अना वृद्धिभये द्योरे स्पृष्ट्वा स्नाने समंततः॥ पंचविप्रा तथा  
हृय कारयेद्दृष्टि साधनं॥ हवींषि पायसं तत्र तं तुलाप्रतिलायवाः॥ वैतस्यः समिध  
पिजुहुयाद्वष्टं संख्याया॥ एकादशदिनेः सौध्यं अखिलं कर्म वृद्धिदं॥ पंचानां तु  
जपेदेकं अथारो जुहुयुर्द्विजः॥ अथ नमो अस्तु तीर्त्वा वा येति प्रयोगः॥ आलये प  
श्चिमे द्वारे मोहशस्य समीपतः॥ जपित्यादिवरुनितसंततं संयतस्ततः॥ सहस्रं तु



वि० पा०  
१०५

यादकं पुष्पे देशादिना वधि। पुरश्चरणा मेवं स्यात्प्रयुंजीत न तो मनुं॥ पुत्रकामः पुरीहंतुरा  
लये वाथ गोष्टके॥ नामीसमिद्धिरक्ताभिर्दध्याज्यमधुना नृणां॥ एकादशसहस्राणि त्री  
ण्यहान्यथ पंचवा॥ अथै। सहस्राण्यहं वाता न्यथापि वेदितुः॥ पंचैरुहाणि त्रिरसि वि  
न्यसेत्तदभावतः॥ नामिपत्राणि तावन्ति पुत्रकाम॥ त्रिवे उपयेत्॥ तालं द्विजान् भोषित्वा पुत्रं  
वा प्राप्नोत्यसंशय॥ अथ प्रमुंचधन्य नरयादिति स्तरां प्रयोगः॥ कृच्छ्रमेकं चरित्वा दौत  
ये अनेव वा सरान्॥ एवं कृते भवेत्सिद्धिः पुरश्चरणा कर्मणाः॥ महीयते रायुधानि मंत्राणि  
त्यातृचेन तु॥ कुशकंठक होमस्तु लक्ष्य संख्यो यत्रा क्तितः विद्विष्टो विद्वयं याति त्रिव  
स्यैव प्रसादतः॥ अथ याते हेति रितितृच प्रयोगः पुरश्चरणा मासां स्पष्टवेत्ताना  
मृचामिवा॥ एकादशसहस्राणी दीपानां दानमीश्वरे॥ कृत्वा उपनोरियौ गच्छेत्स्ये  
नानी उपार्थिवं विना॥ दृष्ट्वा ज्वालां प्रदीपानां शत्रुसेना विनश्यति॥ यद्वा शुकुसहस्रा  
णि अभिमंत्र्य रिपोः पुरे दिवा लये यथा देवारा मेवापि चतुष्पये॥ खाते जाला सुवा

स्त०  
३

रामः  
१०५

न्येषु नगरां गेषु निश्चिपेत्॥ नश्येत्तवर्षत्रया साधू व्याध्यादिमिरुपद्रवैः॥ इति प्रथमा तु  
वका प्रयोगः॥ अथ द्वितीयानुवाकस्य॥ अथ श्रीकामनायस्य सप्तेतकमलैः शुभैः॥ आ  
युतं जुहुयाद्देहो श्रीमान् भवति मानवः॥ अथ तृतीयस्य॥ अथानेनानुवाकेन वक्ष्ये  
कर्माणि चारि कं॥ परराष्ट्रे रोगमिच्छन् ज्ञावेकारयेत्त्रियां॥ वराहमेष्वा मां सानि जु  
हुयाद्दृष्ट्वा संख्यया॥ अथ चतुर्थस्य॥ चतुर्थेनानुवाकेन मेहं शांति मंत्रं नमस्करो  
रं मंत्रविद्येदं इति तः॥ संख्याने वसहस्राणि होमान्मेहो विनश्यति॥ मेहः प्रमेहो  
गः॥ अन्येषां मयिकुष्मादि रोगाः देः शांते ये पिचेति॥ अथ पंचमषष्टयोः॥ अनुवाक  
द्वयस्यास्य पुरश्चरणा सिद्धये॥ त्रिरात्रं च रुभोजी स्याज्जपेदथ निरंतरं॥ एकाद  
शदिनान्येवं पुरश्चरणा युग्मवेत्॥ अथ राज्ञरमा वृद्धत्तिकामो राजा तु कारयेत्॥  
मंत्रसिद्धेर्द्विजैः कर्मवक्ष्यमाणं वृद्धदन्वितं॥ यावदेकादशावृत्तिरनयो रनुवा  
कयोः॥ तावदेव सपया स्यात्तद्वेत्तितुदिने दिने॥ एकादश प्रतिदिनं भोजयेत्



वि० पा०  
१०६

दिजानपि॥ पूर्वोक्ता कामलादिनालिंगद्वयेत्यर्थः॥ रावंकृते राज्यलक्ष्मीर्निःप्रसूतं विवर्द्ध  
ते॥ अथ सप्तमस्य॥ राकोपवासं कुर्वीत तज्जराष्ट्रं तं जपेत्॥ पुरश्चरणा मेवं स्यात्प्रयो  
गार्हस्ततो भवेत्॥ चातुर्वर्ण्यस्य वैश्यं यः कामयेतात्मनो दिजः उदुंबरचल्यनन्यगो  
धो लक्ष्मरुहा॥ चेलसत्रोश्चत्यः॥ समिधो दधिमधा ज्यसं - क्राजुर्दुयादसो॥ अपुतं  
होमसंख्यादुपमेवं समश्नुते॥ समेधा कामस्तु जुहुयात्सहस्रीणां तु पंचकं॥ कपि  
लेज्यं हविः बोक्तमेवंधां समश्नुते॥ अथ द्वापे इत्यस्य॥ कृत्योपवासं मेकां हं जपेन्मं  
त्रमथायुतं॥ पुरश्चरणा मेवं स्यादथ ये धनकामना॥ आयोजुहुयां दाज्यं कोपिलं प्र  
यतो युतं॥ जुहुयात्पंचसहस्रीद्वारिणां ज्वरणां तये॥ दूर्वाहोमे दूर्वात्रयं होतव्यं मि  
ति पारिभाषाया मुक्तं॥ अमिचारस्य शांत्यर्थं वैकं कततद्वद्देवाः समिधो जुहुयाद्दे  
मसंख्यात्त्रयायुतं भवेत्॥ महाजनकृतद्रोहशांत्यर्थं होममाचरेत्॥ तुषामाज्येन  
संमिश्रं हविः संख्यापि चायुतं॥ अथाते रुद्रशिवा तन्त्रं शिवे स्य स्यात्॥ अष्टौ शातानि

स्त०  
३

रामः  
१०६

कुर्वीत प्राणाया मांस्ततः परं॥ सहस्राणि जपेत्पंचपुरश्चरणा सिद्धये॥ कन्यार्थी तु भते  
कन्यां कृत्या लाजान् न्युता लुतान्॥ अपागसि मिहो मे रलक्ष्मीं ता शोयेद्धुधः॥ सर्वकल्म  
षनाशो योजुहुयाच्चितिलाहतिः॥ अहो रात्रमुपोष्यैव पुत्रकामः शुचि व्रतः॥ पायसं जुहु  
यादग्नौ अष्टौ तैरशा ताहुती॥ क्रतुस्मा तां ततो मायां शुचि वस्त्रा मलंकृतां॥ भाजयेद्ध  
तशेषं तु जपन्नष्टशतं बुधः॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु पुत्रं प्राप्नोति मानवः॥ अथ मानो  
महांतमि स्य स्यात्॥ उपवासत्रयं कृत्या जपेत्पंचसहस्रकं॥ पुरश्चरणा सिद्धः स्यात्प्रयुं जीता  
यकर्मणि॥ स्वीयस्त्री वालदृष्टानां शांतिमिच्छन्निदं चरेत्॥ प्रतिसंवत्सरं त्याग्नि  
ष्टत्रे स्यादुपक्रमः॥ यवानां तिलमि आणां जुहुयादयुताहुती॥ अथ मानस्तोकर  
स्य स्यात्॥ कृच्छ्रमेकं चरित्वा दोषात्र भौदुंबरं द्यत॥ निधाय कापिलं तस्य कुर्याच्चैवामि  
मंत्रं॥ सहस्रसंख्याया तेन स्याग्नौ वामयिते पिवा॥ जुहुयादष्टसहस्री तथा व्याहृ  
तिभिः शतं॥ रावंकृते सर्वकाममाप्नोत्येवं न संशयः॥ अथारात्तरस्य स्यालक्ष्म्यायु



वि० पा० कामनायस्य जुहुयात् सोऽयुता हुतीः॥ मधत्तैस्तं उल्लैः शुद्धैर्वर्द्धते तस्य मारुयुषी॥ दिनत्र  
 ९०७ मुपाप्य प्राक् सिद्धमंत्रस्य चोच्यत इति॥ अथ मीट्टं मेयस्य॥ राकरात्रे जपेयं च स हस्त  
 रासुसंपतः॥ पुरश्चरणासिद्धः स्यात्प्रयोगाद्दत्तं तो भवेत्॥ अर्थनाशं भवेत्प्रोक्षेत्तथैव  
 प्राणसंस्थये॥ तस्करादिभये चैव जुहुयात्सर्विषाहुती॥ पंचैव तु सहस्राणि भयेभ्यो मुच्य  
 ते भृशं॥ अथ सहस्राणीत्यस्य॥ हृद्यु मेकं चरित्वा दो जपेयं च स हस्तं॥ सचिवादिप्र  
 धानानां पुरषाराणामुपद्रवे॥ तदुक्तं तथैव महीपालः कारयेद्युता हुतीः॥ समिधस्तत्र ज्ञान  
 ल्यो विकर्कं कतमवा अपि॥ ब्रीहयश्च यवोऽपि होमद्रव्यं तिलं अपि॥ यदि मारुता  
 कामश्चेज्जपेद्यत सहस्रं॥ ततो वल्मीकसंभूतं मृदालिङ्गं प्रकल्प्य च॥ मंत्रेणाने  
 नामिषि चैवावद्धीरं भवेद्धिततत्॥ एवं कृतमवेन मृत्युर्विद्धि यो नात्र संशयः॥ अ  
 का यं प्रहोवा जस्य नो यना मपि साधारणो यजुर्मंजिर्या युक्तः गौरवभीतेन लिखितः॥  
 अत्र सर्वत्र दक्षिणे यत्तानिरूप्यते॥ सापि महा रात्रि॥ दक्षिणात्युत्तमा मध्याधमा चै

स्त०  
३

रामः  
९०७

तिधामता॥ तत्र सौवर्तानिष्काणां दश साहस्रिकोत्तमा॥ तदर्थं मध्यमा प्रोक्ताः तृतीयात्रि  
 सहस्रिका॥ उत्तमा त्रिंशती सा स्याद्विशती मध्यमा मता॥ शतमात्रा उधमा ज्ञेया प्रको  
 रोऽन्यश्च कथ्यते॥ उत्तमा चतुःषष्टिस्तदर्थं मध्यमा स्मृता॥ चतुर्विंशतिरंया स्यादथा  
 न्यो॥ विधिरुच्यते॥ सहस्रं दक्षिणा देया दश पुरुषकर्त्तके॥ शतानि पंच देयानि रुद्रि  
 क्यं च कर्त्तके॥ अथैककर्त्तके देयं शतत्रयमिति स्थितिः॥ सर्वत्र हि गुरां दद्या  
 दाचायां यत्तु दक्षिणां बहु पुरुषनिष्पाद्य उत्तमा प्रति पुरुषं॥ अथैककर्त्तके कर्त्तु  
 रेकस्यैवोत्तमा मता॥ राज्ञां तस्य दशानां च दक्षिणा कथितोत्तमा॥ अन्येषां मध्य  
 मां यावा दक्षिणा दाननिर्णयः॥ अभुक्तं दक्षिणा केषु प्रयोगे द्वियमीरिता॥ विभवे  
 सतियो मोहान्न कुयादि विविस्तरं नैव तत् - तमा प्रोति प्रलोभाक्रांतमानसः॥  
 इति दक्षिणो यत्ता॥॥ अथ शिवस्तुतिः॥ तत्रैव॥ अत्र न्यत्रातिरिक्तोक्तिप्रत्यवायजि  
 हाष्यथा॥ स्तोमिस्तं बेरमाधीशचर्मनिर्मितवाससं॥ जयजपमहाभैरवा॥ महाभीम



वि० पा० १०८ भूत। भूतिं भूतितामलकुंडलीं लंकता। अतिघनविलसिततडिउपमितचलदुरुतरकरवा  
 लनिखिलनिगमोपगोयमानसुरवरकरिचयविरचितचतुरचरराष्ट्रंगारकमलक  
 त लिखितकपालस्यसिजासनविस्तारितसंमस्तव्यस्तजगद्धिस्तारं संहारसंभारसत्तद्ध  
 गुरोनिरवधिकपरिमाणा नीहारपरीवारमूरीचिविरिंचिव्यापारयात्रीजललितजटा  
 जटाभिरामहरदुरितरभयरदिगंगनासंभोगसरागपतंगमंग्यालिगितोत्तमां—  
 मध्यनयनमदनमदनमदनमत्तमधुकरउंकारसंकाश— गसंगवकिंकिंतीकृति  
 तलुलितपदारुतिक्लिन्नमहीमंडलाधारांउजपत्तिद्यस्तयमानतांउकैवाउंबरकू  
 कारोक्तवधस्तैद्यदानवसंख्यातांतरांतरितशांतांताकरणाअनवरतधाराधर  
 ध्यानगंभारवर्बरगवयफूकारविरस्तगङ्गरगुहाराजीविराजमानधाराधीशकन्य  
 ककांतिकांतनिजकयेवरैकदेशअखिलजगदधीशानमस्तेनमस्तेनमस्ते॥एव  
 मन्वापिस्तोत्रंस्तोतव्यं॥अथरुद्रहोमादौयेन्येविशेषाभागमेत्काग्रंयांतरतोवसे

स्त०  
३

रामः  
१०८

या॥इत्युपपरम्यते॥इतिविधानपरिज्ञातेरुद्राध्यायविधानंसमाप्तं॥उपक्रांतमुप  
 सहितै॥आचारःप्रथमोधर्मःश्रुत्युक्तःस्मार्त्तरावच॥तस्मांदस्मिन्समायुक्तोनीयस्या  
 दासवानृद्धिजः॥विहिताकराण्यत्रनिषिद्धाचरांतथा॥नानानरकदंष्ट्रांहीनयो  
 नौचजन्मदं॥आचाराद्विच्युतोविप्रो नवेदफलमश्नुते॥आचारेणतुसंयुक्तःसंपूरा  
 फलभागभवेत्॥सर्वलक्षणाहीनोपिस्मृदाचारवान्नरः॥अदधानोऽनस्यश्नशतं  
 वर्षाणिजीवति॥अक्रोधनःसत्यवादीभूतानामव्यहिसकः॥अजिस्तश्चवदान्यश्च  
 शतंवर्षाणिजीवति॥अहन्यहनिविप्राणां कर्मनियमिहोदितं॥अहामिर्वर्त्यतेयस्मा  
 त्आहिकंतद्विदुर्बुधाःअनंतोहिकनामेदमनंताप्यप्रकाशकं॥अनंतेनकृतंयस्मा  
 त्आहिकंतद्विदुर्बुधाः॥नागदेवतनृजोयंमद्वेनंतोमहामतिः॥आहिकामृतसेकेन  
 द्विजवृक्षानवर्द्धयत्॥संतिग्रंथसहस्राणिआहिकस्यविधोबुधः॥कोव्यस्यम  
 हिमावेद्योमिज्ञोऽपि सार्वतः॥नपांडुर्यामिमानेननवित्तस्यलिप्सया॥रचितं



वि० पा० व्याहिकं किं तवि दुषां परितुष्टये ॥ अनेन ग्रंथ दीयेन स्वसुखे उहात्मकं तमः ३२ पास्यकर्म स्त०  
१०८ कुर्वंतु निर्भयाज्ञानि संसदि ॥ वचनप्रसन्नगालावा सुखे संमर्षिता ॥ भट्टानंतेन वि  
दुषा नाना निर्लेय विविचिता ॥ इति श्रीमद्देविकोत्तम श्रीमन्नागदेव भट्टस्तुना प्रथम  
शाखिना श्रीमदनंतमदेन विरचिते विधानपारिजातसमाद्वये निबधे तृतीयस्तव  
के आहिकं समाप्तं ॥ प्रथमभागः ॥ श्री ॥ ॥ ० ॥ श्रीममः ॥ ० श्रीरस्तु ॥ ०

रामः

१०८